म. ग्रं. सं. ठाणे
REFBK-0009274

आकाशगंगा

पुरुषोत्तम मंगेश लाड

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे स्थापित
अनुक्रम ...२१८८... वि: ...
क्रमांक ...२०८५... नों: दि: २५/६/५०

आ का श गं गा

मराठी ग्रंथ संग्रहालय. ठाणे. स्थलप्रत
अनुक्रम 29e2L वि: निबंध
क्रमांक 9069 नों: दि: 25/5/60

पु. मं. लाड

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
ग्रं. क्र. e268
शाखा (स्थलप्रत)

REFBK-0009274

पॉ प्यु ल र बु क डे पा, मुं ब ई ७

मूल्य अडीच रुपये

प्रकाशक :
गणेश रामराव भटकळ
पॉप्युलर बुक डेपो
लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७

प्रथमावृत्ति
वैशाख १८७९
मे १९५७

सर्व हक्क स्वाधीन

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

अनुक्रम

हिंदु धर्माचा बौद्धावतार	१
सारिपुत्त व मोग्गल्लान	७
धर्मानंद कोसंबी	१७
भक्तिमार्ग	२४
संत नामदेव	३१
तुकारामाचा सारासारविवेक	३७
श्री. वामनरावजी जोशी—वाङ्मयमूर्ति	४३
केळकरांचे पोवाडे	५९
वरेरकरांचा स्वैरसंचार	७८
मरणोत्तर देह	९१
स्वतंत्र भारताचे आद्य द्रष्टे न्यायमूर्ति रानडे	९६
सर स्टॅफर्ड क्रिप्स	१०३
कर चुकविण्याची आपली वृत्ति	१०७
'अर्थशास्त्र' : ग्रंथपरीक्षण	१११
कायदा	१२१
भावनांचें गोवें	१२७

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे
अनुक्रम २१९२८ वि:
९०८५ नों: दि:

हिंदु धर्माचा बौद्धावतार

कोणत्याहि हिंदु घरांत देवपूजेच्या पुण्यप्रसंगीं संकल्प सांगतांना या जंबुद्वीपांत सध्यां बौद्धावतार चालला आहे याची अग्रगण्य घोषणा केली जाते. ही घोषणा माझ्याप्रमाणें कितीकांनीं लहानपणापासून—बुद्ध कोण होता हें कळूं लागण्या-पूर्वीपासून—ऐकिली असेल. पुढें हेंहि आपल्या ऐकिवांत येत असतें कीं, शंकराचार्यांनीं बौद्धांचा पाडाव केला आणि भारतवर्षांतून बौद्ध धर्म कायमचा लुप्त झाला. अलीकडे कुठें मोठ्या शहरांतून बौद्ध भिक्षु क्वचित् दिसतात. इतरत्र बुद्धधर्माचा मागमूसदेखील सांपडत नाहीं. या दोन परस्परविरोधी संकल्प-विकल्पांचा मेळ कसा घालावयाचा याचा विचार फारसा कोणी करीत नाहीं. बौद्ध धर्माचें सुमारें १४०० वर्षांपूर्वी हिंदु जीवनांतून जर उच्चाटन झालें, तर बौद्धावताराचा संकल्प हिंदूंनीं अद्यापि कंठस्थ कां ठेवला आहे? बुद्धाला हिंदु धर्मातील अवतार मानत होते तरी कां? राम-कृष्णांप्रमाणें बुद्धाच्या अवतारकार्यानें हिंदु धर्माचें संस्थापन करून कल्याण केलें आहे किंवा नाहीं?—असे अनेक प्रश्न साधारण चौकस वृत्तीच्या हिंदु मनाला गोंधळून सोडतात. आणि तें जर महाराष्ट्रीय मन असलें, तर या गोंधळांत आणखी एका प्रकारें भर पडते. आमच्या संतांनीं कटेवर हात ठेवून समचरण उभ्या राहिलेल्या विठ्ठलालाच बौद्धावतार मानला आहे व त्यांची तक्रार अशी आहे कीं, या कलियुगांत हा बौद्धावतार घेऊन देव मौन पाळतो आहे, गप्प राहतो आहे! भक्तांच्या साहाय्यार्थ, दुष्टांच्या निर्दालनासाटीं धावून येत नाहीं. आज बोधिपौर्णिमेच्या निमित्तानें या प्रश्नाचें चिंतन करीत असतां हिंदु धर्मातील अंतस्थ बौद्धावताराचें दर्शन घडतें कीं कसें हें पाहावयाचें आहे.

बुद्धाला हिंदु धर्मात अवतार मानला आहे याविषयीं दुमत नाहीं. खुद्द

बोधिपौर्णिमा, १९५३; साधना, ३०-५-१९५३

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
८२६८

भागवताच्या एकादश स्कंधांत अवताराचें वर्णन करतांना 'भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा। जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि' असें कृष्णावताराचें वर्णन केल्यानंतर श्लोकाच्या उत्तरार्धांत 'वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ' असें बौद्धावताराचें वर्णन केलें आहे. या वर्णनांत एका अर्थी सनातनी हिंदूंच्या मनांतलें रहस्य सांठवलें आहे. बौद्धावताराची धर्मप्रेरणा (मिशन) काय, तर यज्ञ करावयाला जे पात्र नव्हते अशा शूद्रांना वादानें मोहून टाकणें; म्हणजे जातां जातां असें सुचवून ठेवलें आहे कीं यज्ञसंस्थेचे आधारस्तंभ असलेले जे ब्राह्मण त्यांना बुद्धानें मोहून टाकलें नाहीं. बुद्धाचा धर्म 'बहुजनसुखाय बहुजन-हिताय' होता याचा हा असा अन्वय भागवतकारांनीं लावला आहे. एवढें खरें कीं, यज्ञाच्या बाबतींत वाद करून लोकांना बुद्धानें मोहून टाकलें हें बुद्धाचें धर्म-संस्थापनकार्य होय, हें मान्य केलें आहे. बाराव्या शतकांत, शंकराचार्यांनंतर सुमारें सहाशें वर्षांनीं, गीतगोविंदांतील पहिलीच अष्टपदी गाणाऱ्या जयदेवानें बुद्धावताराची अशी स्तुति केली आहे कीं :

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्
सदयहृदय दर्शितपशुघातम्।
केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे॥

[निंदिसि वैदिकयज्ञविधी जगदीशा
करुणहृदय दाविसि पशुहिंसा
केशव नटुनी जगिं बुद्ध जय जगदीश हरे]

ज्या भागवत धर्माची हिंदु धर्माचें अत्यंत सुवासिक फूल अशी स्तुति करतात त्या भागवत धर्मांत बुद्धावताराचा सुगंध असा सांठवून ठेवला आहे.

इतर पुराणांनींसुद्धां बुद्धाला अवतार मानला आहे; पण त्याच्या कार्याची अशी मीमांसा केली आहे कीं, त्याच्या उपदेशानें दुष्ट लोकांत वेदांचा निषेध करावयाची प्रवृत्ति बळावली व ते लोक वर्णाश्रमधर्म सोडूं लागले, अशा रीतीनें दुष्टांचा आपोआपच नाश झाला! कांहीं पुराणांत मस्तकावर जटा बांधलेल्या, कंथा पांघरलेल्या आणि हातांत झाडू घेतलेल्या अशा पुरुषरूपानें विष्णूनें गौतम बुद्धाचा अवतार घेतला व यज्ञाची निंदा केली असें वर्णन केलें आहे. सारांश, यज्ञसंस्थेचें वादानें खंडन केलें, यज्ञसंस्थेचीं जुनीं कोळिष्टकें झाडून काढलीं,

हें बुद्धाचें कार्य हिंदु धर्मासच महत्त्वाचें वाटतें; म्हणून त्याला त्यांनीं अवतार मानला.

असें जर आहे तर हिंदु धर्मांतून बुद्धाचें उच्चाटन झालें या म्हणण्यांत काय तात्पर्य? पशूंना बुकलून मारणारी यज्ञसंस्था बुद्धामुळें जी कायमची मागें पडली ती पडलीच. 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः।' या श्रुतींतील उत्तरार्ध बुद्धामुळें ऐकूं येईनासा झाला. जैन आणि बौद्ध यांचा प्रभाव इतका पडला कीं, असंख्य लोक अहिंसकच झाले. कर्मकांडाचा मीपणा व पशुघाताचें मांस याची अनिष्ट युति असलेली मीमांसा मागें पडली. आज हिंदु धर्म ह्याप्रकारें जवळजवळ सर्वस्वीं बौद्ध झाला आहे व तसा तो राहीलहि यांत शंका नाहीं; तेव्हां भारतवर्षांतून बौद्ध धर्माचा लोप झाला हा विलापच या दृष्टीनें वृथा आहे. उलट, असें म्हटलें पाहिजे कीं, हिंदु धर्मानें या बाबतींत बौद्धरूपच धारण केलें आहे. ही गोष्ट खरी कीं अद्यापि कांहीं भागांत आणि कांहीं समाजांत देवदेवींना पशूंचा बळी देतात; परंतु खरे हिंदुधर्मीय त्याला अधर्म समजतात व त्याचा पुरस्कार तर करीत नाहींतच, पण त्याचें निराकरण करणें आपलें कर्तव्य समजतात.

बुद्धधर्माचें दुसरें एक कार्य म्हणजे जातीच्या व विशेषतः ब्राह्मणत्वाच्या उच्च-नीच कल्पनांचें त्यानें केलेलें निर्मूलन असें पुराणेंच नव्हे, तर आजचे विद्वानहि मानतात. हिंदु धर्म हा जातीच्या मगरमिठींतून अद्यापि सुटला नाहीं अशी तक्रार करणारे साहजिकच असें म्हणतात कीं या बाबतींत तरी बुद्धधर्म हिंदूंनीं मानला नाहीं व तो मानल्याशिवाय हिंदूंचा तरणोपाय नाहीं. थोडासा खोल विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, या म्हणण्यांतसुद्धां तथ्य नाहीं. असें म्हणणारे लोक गेल्या १५०० वर्षांत भारतांत सर्वत्र भागवत धर्माची झालेली वाढ विसरतात. आजचें हिंदु धर्माचें स्वरूप शंकराचार्य आणि मंडनमिश्र यांच्या काळाचें राहिलें नाहीं. हिंदु धर्माचें धोरण जर बराबरीचें असेल, तर तें समतेकडे चाललें आहे. 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः' या सर्वांना सद्गति मिळवून देणें हें हिंदु धर्माचें गेल्या कित्येक शतकांचें ध्येय आहे. वर्णांच्या उच्चनीचभावांविषयीं व ब्रह्मत्वाच्या खोट्या गर्वाविषयीं हिंदुस्थानांतील संतकवींची कल्पना हुबेहूब बुद्धासारखीच आहे. तुकारामानें धम्मपद खात्रीनें वाचलें नसेल; पण त्याचा खालील अभंग वाचतांना आपण जणुं काय धम्मपदांतील 'ब्राह्मणवर्ग'च वाचीत आहोंत असें वाटतें.

ब्राह्मण तो याती अंत्यज असतां
मानावा तत्त्वता निश्चयेसी।...
शांती, क्षमा, दया अलंकार अंगीं
अभंग प्रसंगीं धैर्यवंत।
तुका म्हणे गेल्या षडऊर्मि अंगें—
सांडूनिया मग ब्रह्मची तो ॥

ज्ञानाच्या जाणिवेचा भार, सोवळ्याओवळ्याच्या कल्पना, या सर्व उच्चनीचत्वाच्या अमंगळ भेदाभेदांचें संतांनीं बुद्धासारखेंच भ्रमनिरसन केलें आहे. तेव्हां बुद्धाचें हें अवतारकार्य हिंदु धर्म चालूच ठेवीत आहे; आणि हिंसक यज्ञसंस्थेप्रमाणें ही भेदाभेदसंस्था कालांतरानें नष्ट करून बुद्धावताराचें कार्य हिंदु धर्म पुरें करील व राजांचे मुकुट पाडणाऱ्या म्हणजेच समतेची लोकशाही स्थापन करणाऱ्या भावी कल्की अवताराची पूर्वतयारी करून ठेवील.

वास्तविक, बौद्धावताराचें खरें दर्शन यज्ञाच्या किंवा जातिभेदाच्या निषेधांतून होणें शक्यच नाहीं. या नकारात्मक कार्यांतून बुद्धाच्या खऱ्या अस्तित्वाची खूण पटणार नाहीं. हिंदु धर्माचे टीकाकार, मग ते प्राच्यविद्येचे पाश्चिमात्य पंडित असोत किंवा आपल्याकडील बुद्धिप्रामाण्यवादी सुधारक असोत, ह्या नकारात्मक कार्याकडे साहजिकच अधिक लक्ष पुरवतात; हा त्यांच्या प्रज्ञेचा गुण आहे. खऱ्या बौद्धाला प्रज्ञा आणि श्रद्धा यांचा संगम अधिक संमत आहे. बुद्धघोषानें म्हटल्याप्रमाणें 'बलवपञ्ञो मन्दसद्धो केराटिकपक्खं भजति।' ज्याची प्रज्ञा बलवान् आणि श्रद्धा मंद त्याचा पक्ष केराटिकाचा म्हणजे दांभिकाचा, लोकांना आपल्या जाळ्यांत फसविणाऱ्या किराताचा असतो; बुद्धाचें यथार्थ दर्शन करून घेऊन इच्छिणाऱ्यानें या बुद्धिवाद्यांच्या जाळ्यांत फसतां कामा नये. बुद्धाचें खरें दर्शन त्याच्या मूर्तीनें होत नाहीं. 'बुद्धं शरणं गच्छामि' म्हणून त्रिवार उच्चारणा करूनहि होत नाहीं. 'यो धम्मं पस्सति सो मं पस्सति' हें वक्कलिथेराला बुद्धानें जें सांगितलें त्यानेंच त्याचें दर्शन होतें.

तो धर्म आहे तरी काय? तो अगदीं साधा आहे. महायानी पंडितांनीं आणि हीनयानी आचार्यांनीं त्याच्याभोंवतीं वेष्टिलेला अभिधर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा साज बाजूला केला तरच त्याचें साधें सौंदर्य प्रतीत होतें. बुद्धानें जें

धर्मचक्रप्रवर्तन केलें त्या एकाच सुत्तांत त्याचा गाभा सांपडतो. विषयसुखांत लोळत राहणें हें हीन, ग्राम्य अनार्यांनीं स्वीकारलेलें अनर्थकारक एक टोंक; ज्या टोंकाकडे आजच्या युगांतले बहुसंख्य झुकलेले आहेत. दुसरें टोंक म्हणजे देहदंडन करणें; तें दुःखकारक आणि बुद्धाच्या मतें तितकेंच अनार्य आहे. आजच्या अनेक धर्मांतील यति आणि या यतिधर्माचा प्रचार करणारे तत्त्वज्ञानी हे या टोंकाकडे झुकलेले दिसतात. त्याग आणि भोग यांच्या द्वंद्वांत सांपडलेल्यांना बुद्धानें दृष्टिदायक व ज्ञानदायक असा, अभिज्ञेला, संबोधाला आणि अंतीं निर्वाणाला कारणीभूत होणारा मध्यम मार्ग सांगितला. तो मध्यम मार्ग कोणता? तर अष्टांगिक मार्ग. सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् रीतीनें कर्म पुरें करणें, सम्यक् उपजीविका, सम्यक् विहार, सम्यक् स्मृति आणि सम्यक् समाधि हा तो अष्टांगिक मार्ग आहे. नंतर बुद्धानें चार आर्यसत्यें सांगितलीं: जन्मजराव्याधि-मरणाचें दुःख हें एक आर्यसत्य; वासनामय रूपवेदनासंज्ञादि हें उपादानस्कंध दुःखकारक आहे हें दुसरें आर्यसत्य; हीं दुःखें तृष्णेमुळें होतात आणि त्यांचा निरोध करणें हें तिसरें आर्यसत्य व त्या दुःखनिरोधाचा मार्ग हें चौथें आर्यसत्य. खरें पाहतां हीं चार आर्यसत्यें आणि हा अष्टांगिक मार्ग यांच्या पलीकडे बुद्धाचा धर्म नाहीं. हा त्याच्या धर्माचा बीजमंत्र. अष्टांगिक मार्ग हेच धर्मचक्राचे आठ आरे; आणि सारी चक्रनेमी त्यांच्या भोंवतीं आधारलेली. धर्मचक्रप्रवर्तनसुत्ताचें अष्टांगिक मार्ग हें पालुपद आहे.

बुद्धाचा आग्रह अष्टांगिक मार्गावर असे, बुद्धीच्या विचिकित्सेवर नसे. मालुंक्य-पुत्राला केलेल्या उपदेशांत त्यानें प्रज्ञावाद्यांचा मार्मिक रीतीनें उपहास केला आहे. जग शाश्वत आहे कीं अशाश्वत? लोक अंतवान् आहेत कीं अनंतवान्? जीव आणि देह हे एक आहेत कीं भिन्न? मेल्यानंतर आत्मा असतो किंवा नाहीं?—या प्रश्नांचा बुद्धानें निकाल केला नाहीं याचें असमाधान मालुंक्यपुत्रास वाटूं लागलें. जर या बाबतींत आपलें समाधान बुद्ध करूं शकत नाहीं, तर आपण बुद्धाचा संघ सोडून परत गृहस्थाश्रमी झालेलें बरें असें त्याला वाटूं लागलें. बुद्धानें त्याला एक साधा दृष्टांत देऊन त्याचें समाधान केलें. तो दृष्टांत असा: "समजा कोणा माणसाला विषदिग्ध बाण लागला आहे; आणि त्याच्या नातेवाइकांनीं शस्त्रवैद्य बोलाविला आहे. अशा प्रसंगीं तो जर म्हणूं लागला कीं, जोंवर हा बाण कोणीं मारला आहे, कशाचा केला आहे, त्याचा रंग कोणता,

कोणत्या प्रकारच्या धनुष्यानें मारला होता, धनुष्याची दोरी कशाची होती, बाणाला पिसें कसलीं लावलीं होतीं, इत्यादि प्रश्नांचें निराकरण झाल्याशिवाय मी शस्त्रक्रिया करून घेणार नाहीं, तर तो मनुष्य त्या प्रश्नांचा समाधानकारक निकाल लावण्यापूर्वीच मरेल. त्याचप्रमाणें जीवनाच्या शल्यांनीं विद्ध झालेल्या माणसाची स्थिति आहे. मीं जो धर्ममार्ग सांगितला आहे तो या प्रश्नांवरतीं अवलंबून नाहीं. कारण या प्रश्नांचीं उत्तरें कांहींहि असोत, जरा, मरण, शोक, परिदेवन, दुःख, दौर्मनस्य हीं केव्हांहि शिल्लक उरतातच. त्यांच्या निरसनाकरितां मीं माझा धर्म सांगितला आहे." या एकाच दृष्टांतांत बुद्धानें हें स्पष्ट केलें कीं, ज्यांत आचरतां येणारा धर्म नाहीं तें तत्त्वज्ञान फोल आहे. बुद्धाचा संदेश आचारधर्माचा आहे, विचारधर्माचा नाहीं. ज्याला अष्टांगिक मार्गानें जावयाचें नाहीं त्यानें बुद्धधर्माच्या वाटेला जाऊं नये.

या दृष्टीनें पाहतां हिंदुस्थानांतील आणि विशेषतः महाराष्ट्रांतील भागवतधर्मी साधुसंत हे खरे बौद्ध आहेत. परस्त्री, परनिंदा, परधन यांचा विटाळ मानणें, व सत्य आचरणें, मद्यमांसाला स्पर्श न करणें ही साध्या लोकांना त्यांनीं सांगितलेली शिकवणूक म्हणजेच बौद्धांचीं पंचशीलें. दोघांत काडीमात्रहि फरक नाहीं. अष्टांगिक मार्ग हाच संतांनीं उपदेशिलेला आहे. ज्ञानापेक्षां आचरणावर संतांचा अधिक भर असतो. बोले तैसा चाले अशी त्यांची अपेक्षा आहे. जन्मजरामरणाचें आर्यसत्य ते वारंवार घोळून सांगतात. वासना समूळ खणून काढावी म्हणून ते सारखा उपदेश करितात. "ते भोगावरी न विटती। त्यागावरी नुटती। आपुलिये सहजस्थिति। स्वयें वर्तती सर्वदा". अवैराकरितां बुद्धाची मोठी ख्याति आहे; तर निर्वैर होणें हें सर्व साधनांचें मूळ आहे असें तुकाराम सांगतो. विधवेचें एकुलत्या एका मुलावर जितकें प्रेम असतें त्या अपरिमाण प्रेमानें सर्वांभूतीं वागावें ही मेत्तसुत्ताची शिकवण संतांनीं सांगितली एवढेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष आचरिली. तेव्हां आपण असें खात्रीनें म्हणूं शकूं कीं, बौद्धावताराचें खरें दर्शन या संतांना झालें होतें व त्यांनीं तें आम्हांला करून दिलें. त्या दर्शनाचें सगुण प्रतीक म्हणून त्यांनीं विठ्ठलाचा यथार्थच बौद्धावतार कल्पिला.

२

सारिपुत्त व मोग्गल्लान

तो काळ जगाच्या इतिहासांत मतिमंथनाचा होता. ग्रीसमध्यें काय, चीनमध्यें काय, किंवा आर्यावर्तांत काय, विचारवंतांचें परंपरागत यज्ञयागादि कर्मकांडानें समाधान होत नव्हतें; म्हणून मूलभूत तत्त्वांची विचिकित्सा सुरू झाली होती. मंदिरांत देवतांना अर्घ्योपायनें देणारा सॉक्रेटिस बाजारांत वादविवाद करीत जीवनाचीं तत्त्वें शोधीत फिरत होता. राज्यकारभाराचा अनुभव घेऊन परंपरेच्या आचारधर्मांत पारंगत झालेला कन्फ्यूशियस आचाराचा शीलाशीं समन्वय घालीत होता; तर भारतवर्षांत कर्म आणि नैष्कर्म्य, त्याग आणि भोग यांच्यामधील मध्यममार्ग भगवान् बुद्ध बहुजनांना दाखवीत होते.

त्या काळांत सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान यांचा जन्म झाला. दोघेहि जातीचे आणि पट्टीचे ब्राह्मण. त्यांच्या कुलान्वयाची माहिती प्रख्यात बौद्ध तत्त्वज्ञानी आणि नाटककार कवि अश्वघोष यानें 'बुद्धचरित' या काव्यांत थोडक्यांत दिली आहे :

> "ततोऽन्यत्र ग्रामे च नारद्यसंज्ञे
> द्विजो धर्मपाली च शाल्याभिधा ब्राह्मणी च
> तयोरात्मजः सप्तमश्चोपतिष्याभिधोऽभूत्
> चतुर्वेदपारंगतो बौद्धभिक्षुः ।
> तथा कोलतग्रामवासीयधान्यायनाख्यो
> महापंडितोऽभूद्द्विजस्तत्सुतश्च
> स मौद्गल्यनामा च शालीसुतोऽसौ
> मुनींद्रश्चकाराशु तौ भिक्षुवर्यौ सुशिष्यौ..."

सारिपुत्त व मोग्गल्लान यांच्या अस्थि-स्थापनेच्या निमित्तानें लिहिलेला लेख; साधना, २९.११.१९५२

दोघेहि मगध देशांत जन्म पावले. सारिपुत्ताचें मूळचें नांव उपतिष्य होतें. त्याचा बाप धर्मपाली नांवाचा ब्राह्मण आणि आई शाली किंवा रूपशाली नांवाची ब्राह्मणी होती. त्यांचा हा सातवा मुलगा. तो चतुर्वेदपारंगत झाला होता. ज्या गांवाला अश्वघोष नारद्र असें म्हणतो किंवा ज्याला नालक म्हणतात तो गांव वर्तमानकाळीं पाटणा जिल्ह्यांत नालंदाच्या जवळ सारीचकबडगांव या नांवानें ओळखला जातो. मगध देशांत राजगृहाजवळ असलेल्या कोलत किंवा कोलीत गांवांत धान्यायन नामक महापंडित ब्राह्मण होता. मौद्गल्य (जो पुढें मौद्गल्यायन किंवा मोग्गल्लान म्हणून नामांकित झाला) त्या ब्राह्मणाचा मुलगा.

परंपरा असें सांगते कीं, दोघांचाहि जन्म एकाच दिवशीं झाला. हीं दोन कुटुंबें मोठीं सुखवस्तु होतीं. सारिपुत्ताच्या घरीं सोन्याच्या पांचशें पालख्या होत्या तर मोग्गल्लानाच्या घरीं पांचशें घोड्यांच्या गाड्या होत्या. या दोन कुटुंबांचा सात पिढ्यांचा स्नेहसंबंध होता व या दोघांची बालपणापासून मैत्री होती. मैत्री इतकी गाढ होती कीं, बाहेरगांवीं कोठेंहि जावयाचें असलें, तर ते एकमेकांना सोडून जात नसत. वेदविद्या शिकून हे दोघे विद्वान् झाले आणि ऐन तारुण्याच्या काळीं बुद्धाप्रमाणेंच त्यांना असमाधान वाटूं लागलें. असमाधानाला सुरुवात कशी झाली याचा इतिहास मोठा चित्तवेधक आहे. राजगृह येथें टेकडीवर दरवर्षी जत्रा भरत असे. तिला 'गिरग्गसमज्जा' (गिर्यग्रसमज्या) म्हणत असत. हे दोघेहि तेथें जाऊन नाच-तमाशा पाहण्यांत रमले असतां त्यांच्या मनांत एकाएकीं असा विचार आला कीं, शंभर वर्षांनंतर यांतील एकहि प्राणी शिल्लक राहावयाचा नाहीं. ते दोघेहि विचारांत मग्न झाले. शेवटीं मोग्गल्लान सारिपुत्ताला म्हणाला, "मित्रा, तूं रोजच्या-प्रमाणें आनंदी दिसत नाहींस याचें कारण काय?" तेव्हां सारिपुत्तानें आपल्या मनांतला विचार सांगितला व मोग्गल्लानाच्या विचारमग्नतेचें कारण विचारलें. मोग्गल्लानानेंहि आपल्या मनांत तंतोतंत तोच विचार आला असें जेव्हां सांगितलें तेव्हां तेथेंच त्या दोघांनीं संसार नश्वर जाणून परिव्राजक होण्याचा निश्चय केला.

भूतकाळ अन् भविष्य आपण पाहत असतों,
अन् जें नाहीं त्याच्यासाठीं झुरतों... झुरतों;
स्मितांतही उत्फूर्त आमुच्या दुःखाची कळ
विषण्णतेनें सुखगीतेंही अमुचीं व्याकुळ!

याप्रमाणें परिहासांतून परमार्थाकडे वळल्यानंतर ते दोघे प्रथम राजगृह येथें राहणाऱ्या संजय नांवाच्या प्रसिद्ध परिव्राजकाचे शिष्य झाले. परंतु त्याच्या उपदेशानें त्यांना शांति मिळेना. त्यांनीं विद्वानांशीं खूप चर्चा केली; तरीहि त्यांना समाधान लाभेना. प्रवचनानें, मेधेनें, बहुश्रुतानें आत्मा मिळाला नाहीं. तेव्हां त्यांनीं असें ठरविलें कीं आपण एकेकटें फिरत राहावें व जर आपणापैकीं एखाद्याला खऱ्या मार्गाचा बोध झाला तर ती गोष्ट तत्काळ दुसऱ्याला कळवावी व दोघांनीं मिळून तो मार्ग स्वीकारावा.

पुढें वाराणसी येथें धर्मचक्रप्रवर्तन करून व साठ भिक्षूंना धर्मोपदेशासाठीं इतस्ततः पाठवून भगवान् बुद्ध खुद्द उरुवेल येथें आले होते. तेथें उरुवेलकाश्यप, नदीकाश्यप व गयाकाश्यप या तीन प्रसिद्ध जटाधारी तपस्वी बंधूंना त्यानें आपल्या संघांत घेतलें; आणि त्यांच्या पंथांतील सर्व जटिलांना भिक्षु करून या मोठ्या भिक्षुसमुदायासह तो राजगृहाला आला. तेथें बिंबिसार राजानें त्याचा मोठा गौरव करून त्या सर्वांना राहण्यासाठीं वेळुवन नांवाचें एक उद्यान दिलें. बुद्ध भगवान् वेळुवनांत राहत असतां त्याचा अस्सजि (अश्वजित्) नांवाचा शिष्य भिक्षाटनासाठीं राजगृहांत जात होता. त्याची आनंदी व प्रसन्न मुद्रा पाहून सारिपुत्ताची खात्री पटली कीं अर्हताचा मार्ग ज्याला सांपडला आहे असा हा भिक्षु असला पाहिजे. परंतु भिक्षाटनाच्या वेळीं त्याला तत्काळ प्रश्न विचारणें योग्य नाहीं हें जाणून तो मागाहून अस्सजीकडे गेला आणि त्याला म्हणाला, "आयुष्मन्, तुझीं इंद्रियें प्रसन्न दिसतात. तुझी वर्णकांति उज्ज्वल दिसते. तुला प्रव्रजित करणारा गुरु कोण? तुझा शास्ता कोण? तूं कोणाचा धर्म मानतोस?"

तेव्हां अश्वजित् म्हणाला, "आयुष्मन्! शाक्यपुत्र महाश्रमण आहे. त्याच्याकडून मीं प्रव्रज्या घेतली. तो माझा गुरु आहे. मी त्याचाच धर्म मानतों."

सारिपुत्तानें विचारलें, "त्याचा तत्त्ववाद कोणता? तो कोणते सिद्धान्त सांगतो?"

अश्वजित् म्हणाला, "मी नुकताच नव्यानें प्रव्रजित झालों आहें. या धर्मांत माझा नुकताच प्रवेश झाला आहे. तेव्हां मला विस्तारानें तो धर्म सांगतां येणार नाहीं; पण मी तुला संक्षेपानें सारांश सांगतों."

सारिपुत्त म्हणाला, "थोडका असो किंवा अधिक असो, पण तूं सांग. अर्थाचीच तेवढी गोष्ट सांग. अर्थाशींच माझें काम आहे. विस्तार घेऊन काय करायचें आहे?"

तेव्हां अस्सजीनें सारिपुत्ताला धर्मोपदेशाची खालील गाथा म्हणून दाखविली :

ये धम्मा हेतुप्पभवा तेसं हेतुं तथागतो आह ।
तेसं च यो निरोधो एवंवादी महासमणो ॥

[प्रभवाति जे हेतूंनीं धर्म, तयांचेच हेतु बुद्ध कथी ।
त्यांचा विरोध कैसा, हेंही कथितो महाश्रमण ॥]

हेतूपासून—कारणापासून उत्पन्न झालेले जे गुणधर्म त्यांचे हेतु (किंवा कारणें) तथागतानें सांगितले आहेत आणि त्यांचा निरोध कसा होतो हेंहि सांगितलें आहे. महाश्रमणाचा हा तत्त्ववाद आहे. ही गाथा फार प्रसिद्ध असून प्राचीन शिलालेखांत पुष्कळ ठिकाणीं सांपडते. बुद्धाचें सारें तत्त्वज्ञान या गाथेंत सामावलें आहे. ती ऐकतांच सारिपुत्ताचे धर्मचक्षु विमल झाले; आणि त्याला एकदम साक्षात्कार झाला कीं ज्या गुणधर्मांचा, दुःखांचा समुदय होतो त्यांचा निरोधहि होऊं शकतो. दुःखसमुदय आणि दुःखनिरोध हीं आर्यसत्यें त्यानें जाणलीं. नंतर त्यानें ही माहिती मोग्गल्लानाला सांगितली. दोघेहि संजयाकडे गेले व त्याला म्हणाले कीं आपण बुद्धाचे शिष्य होऊं या. संजय त्यांना परावृत्त करूं लागला आणि सांगूं लागला कीं आपण तिघे मिळून आपल्या भिक्षुगणाचे महंत होऊं या. परंतु त्यांना तें पसंत पडलें नाहीं. संजय रागानें लाल झाला, तरी पण ते वेळुवनांत बुद्धाकडे निघून गेले. त्यांना येतांना पाहून भगवान् बुद्ध तेथें जमलेल्या भिक्षूंना म्हणाले : " भिक्षुहो, हे दोन मित्र कोलित आणि उपतिष्य येत आहेत. हें पुढें अग्रश्रावकयुगल, भद्रश्रावकयुगल होईल. "

दोघे बुद्धापाशीं जाऊन म्हणाले, " आपणांपासून आम्हांला प्रव्रज्या घ्यावयाची आहे, उपसंपदा मिळवावयाची आहे. "

बुद्ध भगवान् म्हणाले, " या. धर्म तर चांगल्या प्रकारें आपणास सांगितलाच आहे. दुःखाचा चांगला अंत करण्याकरतां ब्रह्मचर्या आचरा, ब्रह्मजीवन जगा. "

हीच त्यांची उपसंपदा झाली. या उपसंपदेचा वृत्तांत इतका नाट्यपूर्ण आहे कीं अश्वघोषानें सारिपुत्तप्रकरण नांवाचें नऊ अंकी नाटक या प्रसंगावर कां लिहिलें याची सहज कल्पना येते.

येथून सारिपुत्ताच्या आणि मोग्गल्लानाच्या जीवनाला खरी सुरवात झाली. त्यांना सुखानें आणि तत्काळ ज्ञान प्राप्त झालें. त्यांचा मार्ग जरी ज्ञानाचा होता

संग्रहालय, ठा

तरी ते अखेरपर्यंत नियतकर्मे आचरीत राहिले. त्यांच्या ब्रह्मजीवनाचें ध्येय काय होतें हें सारिपुत्ताच्या एका संवादावरून चांगलें समजतें. "ब्रह्मजीवन कशासाठीं स्वीकारावयाचें हें महाकोट्ठिताशीं संभाषण करतांना सारिपुत्तानें सांगितलें आहे. जें अज्ञात, अदृष्ट, अप्राप्त, असाक्षीकृत, अनभिसमेत आहे त्याच्या ज्ञानासाठीं, दर्शनासाठीं, प्राप्तीसाठीं ब्रह्मजीवन स्वीकारावें; इतर साध्याकरतां नव्हे." बुद्धाच्या अष्टांगिक मार्गानेंच ब्रह्मजीवन गांठतां येतें अशी त्यांची खात्री होती. अष्टांगिक मार्गावरील ही निष्ठा सारिपुत्तानें संवादांत वारंवार बोलून दाखविली आहे. किंबहुना अष्टांगिक मार्ग हेंच त्याला सारसर्वस्व वाटत असे. स्रोतापन्न कुणाला म्हणावयाचें? जो अष्टांगिक मार्गाची वाट चालूं लागला आहे त्याला. अर्हताचा मार्ग कोणता? तर अष्टांगिक मार्ग; आणि निर्वाणसुद्धां त्याच मार्गानें प्राप्त करून घ्यावयाचें; असा निष्कर्ष त्यानें सूत्रांतून वारंवार गोविला आहे. या मार्गानें जातां.जातां सारिपुत्ताच्या मीपणावर चिरा पडला. त्याची अहंता समूळ विराली. ती इतकी कीं, ध्यान करतांनासुद्धां मी सारिपुत्त ध्यान करतों आहें ही कल्पनादेखील त्याला स्फुरूं शकेनाशी झाली. अशा रीतीनें तो बुद्धानें वर्णिल्याप्रमाणें महाप्रज्ञांचा अग्रणी झाला.

मोग्गल्लानाचा मार्ग बुद्धीपेक्षां ऋद्धिसिद्धींचा होता. बौद्धवाङ्मयांत त्याची या ऋद्धिसिद्धींकरितां विशेष ख्याति आहे. त्याला वाटेल तें रूप धारण करतां येत असे. सुमेरु पर्वत वालासारखा चिरडतां येत असे. पृथ्वीला कुलालचक्रासारखें फिरवतां येत असे. अशीं त्याच्या ऋद्धीचीं वर्णनें बौद्ध वाङ्मयांत आणि अट्ठकथांत सांपडतात. असें जरी असलें तरी तो प्रज्ञेंत सारिपुत्ताहून कमी होता असें नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं सारिपुत्त प्रज्ञा, शील आणि उपशम यांची मूर्ति समजला जात असे. बुद्धानें आरंभींच भाकित केल्याप्रमाणें हे दोघे अग्रश्रावक झाले. आपण सुरू केलेलें धर्मचक्र चालू ठेवणारा सारिपुत्तासारखा दुसरा कोणी मला दिसत नाहीं, असें बुद्धानें उघड बोलून दाखविलें आहे. वृद्धापकाळीं बुद्धाला जेव्हां परिचारकाची जरूर भासली तेव्हां साहजिकच सारिपुत्तानें आपली सेवा घ्यावी असें त्याला सुचविलें; तेव्हां बुद्ध भगवान् म्हणाले, "नाहीं, सारिपुत्ता, ज्या दिशेला तूं विहार करतोस ती दिशा माझ्यानें अ-शून्य नाहीं, म्हणजे मीच तिथें आहें. तुझा धर्मोपदेश म्हणजे माझाच धर्मोपदेश होय. म्हणून परिचारकाचें काम तुझें नव्हे." बौद्ध ग्रंथांत असे अनेक प्रसंग सांपडतात कीं

जेव्हां बुद्धानें आपण विश्रांति घेऊन सारिपुत्ताला आपला उपदेश पुढें चालू करावयाला विनंति केली आहे. तो बुद्धाच्याच वाणीनें जणुं काय बोलत आहे असें लोकांनाच काय पण खुद्द आनंदासारख्या बुद्धाच्या निकटवर्ती सहचराला- देखील वाटत असे. त्याची वाणी मोठी मोहक आणि प्रभावी असली पाहिजे. वंगीसानें त्याच्या वक्तृत्वाची खालीलप्रमाणें स्तुति केली आहे :

गंभीरप्रज्ञ मेधावी मार्गामार्गास जाणितो
सारिपुत्र महाप्राज्ञ भिक्षूंना धर्म दावितो
संक्षेप दावितो तैसा विस्तारानेंहि सांगतो
प्रतिभा बोलते त्याची साळुंकीपरि मंजुळ
उपदेशा करी तेव्हां त्याची ती मधुरा गिरा
आकर्षिते स्वरें गोड, संगीतापरि मोहवी
ऐकिती भिक्षु तैं काना-मानाही टवकारुनी

त्याची वाणी उपदेशसमयीं जशी मुग्ध करून सोडी तशी तो रागावला म्हणजे किंवा आग्रहानें प्रतिपादन करूं लागला म्हणजे सिंहनादाप्रमाणें गर्जना करीत असे. त्याचा हा सिंहनाद बौद्ध वाङ्मयांत तितकाच प्रसिद्ध आहे. भिक्षु- संघाचा भार बुद्धानें सर्वस्वीं विशेषतः सारिपुत्तावर तसाच मोग्गल्लानावरहि टाकला होता. त्यांच्याकडून तो भिक्षूंना दीक्षा देववीत असे. खुद्द आपल्या मुलाला— राहुलाला—सारिपुत्ताकडून त्यानें प्रव्रजित केलें होतें आणि मोग्गल्लानाकडून त्याचे केस कापवून काषाय वस्त्रें लेवविलीं होतीं. त्या दोघांचें वर्णन बुद्धानें मोठ्या मार्मिकपणें केलें आहे : "सारिपुत्त हा गुरु झालेल्या मातेप्रमाणें आहे तर मोग्गल्लान हा दाईप्रमाणें आहे. सारिपुत्त हा ज्ञान प्राप्त करून देतो तर मोग्गल्लान त्याचें कल्याण करतो." भिक्षुसंघाची सारिपुत्त इतकी काळजी वाहत असे कीं ज्या विहारांत ते राहत असत त्या विहारांतून ते भिक्षेकरितां संचारार्थ निघाले म्हणजे तो सारा विहार झाडूनझुडून स्वच्छ करीत असे. सामान साफसूफ करून भांडीं पाण्यानें भरून ठेवीत असे. हेतु हा कीं इतर पंथांच्या भिक्षूंनीं असें म्हणूं नये कीं 'पाहा, या गौतमाच्या भिक्षूंचीं हीं अस्वच्छ निवासस्थानें!' रुग्ण भिक्षूंची तो विशेष काळजी घेत असे. खुद्द राहुलाची माता आजारी पडली असतां व तिच्या पोटांत वायु धरला असतां तिच्यासाठीं त्यानें तूप-भातांत तांबडे

मासे शिजवून तिला दिल्याचा उल्लेख आहे. तो कुणाची निंदा करीत नसे, परंतु शिस्त मात्र कांटेकोरपणानें स्वतः पाळीत असे व घालीत असे. लसूण खावयाची नाहीं असा संघाचा नियम होता. स्वतः तो आजारी पडला असतां वैद्यानें त्याला लसूण खावयास सांगितलें तरी तो खाईना. शेवटीं बुद्धाकडून परवानगी मिळवून द्यावी लागली. संघांत जेव्हां देवदत्तामुळें फूट पडावयाचा प्रसंग आला तेव्हां सारिपुत्तानें आपल्या मोहक वाणीनें देवदत्ताच्या अनुयायांना भारून टाकून बुद्धापाशीं परत आणिलें. अशा प्रकारें सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान हे श्रावकांचे खरे अग्रणी बनले. त्या दोघांत सारिपुत्ताचें विशेष स्थान होतें, कारण त्याला धर्मसेनापति असें गौरवानें संबोधीत असत.

संघाचा धर्मसेनापति सारिपुत्त बहुजनांचा सन्मित्र होता. त्याचा स्वभाव इतका साधा, सरळ, नम्र आणि विनीत होता कीं, आज पंचवीसशें वर्षांमागें पाहिलें तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर मन भाळून जातें. तो किती नम्र होता याचें एकच उदाहरण पुरेसें आहे. असें सांगतात कीं, तो एकदां संचारार्थ निघाला असतां एका लहान मुलानें त्याला सांगितलें कीं त्याच्या अंगावरची छाटी बाजूला सरकली आहे. लगेच त्यानें ती सांवरली व त्या मुलाला नमस्कार करून म्हटलें, “गुरो! मी तुझा आभारी आहें.” कृतज्ञता तर त्याच्या ठायीं इतकी होती कीं, ज्या अस्सजीमुळें तो बुद्धसंघांत दाखल झाला त्याचे उपकार तो कधींहि विसरला नाहीं. अस्सजी जवळपास असला, तर त्याला नमस्कार केल्याशिवाय निजावयाचें नाहीं असा त्याचा शिरस्ता होता; आणि तो जवळ नसला तर ज्या दिशेला अस्सजी आहे असें त्याला कळलें असेल त्या दिशेला हात जोडून नमस्कार करीत असे व त्या दिशेकडे डोकें करून निजत असे.

त्याच्या शांतीची परीक्षा बघण्याकरितां एका ब्राह्मणानें तो भिक्षेला येत असतां त्याला मार दिला; परंतु त्याची शांति ढळली नाहीं. पतितांना आणि दुःखितांना, रंजल्या-गांजल्यांना आपलें म्हणण्यास तो नेहमीं तत्पर असे. दुखणाइतांच्या बिछान्याजवळ बसून त्यांना दिलासा देतांना त्याचें बौद्ध वाङ्मयांत अनेकदां दर्शन होतें. अशाच एका प्रसंगीं गृहपति नकुलपित्याला त्यानें माणूस रुग्णशरीर झाला तरी रुग्णचित्त कसा होत नाहीं हें समजावून सांगितलें. दुसऱ्या एका प्रसंगीं प्रख्यात गृहपति अनाथपिंडिक हा आजारी पडला असतां त्यानें सारिपुत्ताला मुद्दाम बोलावून आणलें आणि सारिपुत्तानें त्याला उपदेश केल्याक्षणीं

त्याच्या वेदना कमी झाल्या. हें समजल्यानंतर बुद्धानेंदेखील त्याची पंडित सारिपुत्त, महाप्रज्ञ सारिपुत्त म्हणून वाखाणणी केली. धर्मोपदेशाच्या बाबतींत त्याला पतित असा कोणी वाटतच नसे. पंचावन वर्षें शिरच्छेद करावयाचें काम करणारा क्रूर वृत्तीचा तंबदाठिक जेव्हां म्हातारा झाला आणि वृद्धापकाळामुळें सेवानिवृत्त व्हावयाचा त्याच्यावर प्रसंग आला, तेव्हां सारिपुत्त अचानक त्याच्या दारापाशीं येऊन उभा राहिला. उपदेश ऐकतांना तंबदाठिकाचें चित्त स्थिर होईना, कारण त्याच्या डोळ्यांपुढें आयुष्यभराच्या क्रूर कर्मांचे देखावे दिसूं लागले. तेव्हां सारिपुत्तानें त्याचें समाधान केलें कीं हीं सारीं क्रूर कर्में तूं राजाच्या आज्ञेनें केलीं आहेस; आणि अशा प्रकारें तंबदाठिकाला त्यानें स्रोतापन्न केलें. सकाळीं भिक्षेकरितां संचारार्थ निघण्याला वेळ असेल, तर इतर संघांचा भिक्षु-समुदाय ज्या ठिकाणीं असेल तेथें जाऊन त्यांच्याशीं तत्त्वचर्चा करण्यांत तो वेळ घालवीत असे व कांहीं शंका उपस्थित झाल्या तर बुद्धाकडून समाधान करून घेत असे. पंडित आणि महाप्रज्ञ असूनसुद्धां नवे विचार ग्रहण करण्याची व ज्ञान विशुद्ध करण्याची त्याची नेहमीं तयारी होती.

या प्रकारें बुद्धाची, संघाची आणि धर्मासाठीं लोकांची, सेवा करीत असतां सारिपुत्तानें जाणलें कीं आतां अंत जवळ आला. त्यानें बुद्धापाशीं जाऊन तसें सांगितलें. तो म्हणाला, “ भगवन्, माझा निर्वाणाचा समय आला आहे. अनेक शतसहस्र बुद्धांचें जें प्रवेशस्थान; अजर, अमर, क्षेम, सुख, शीतल, अभय अशा निर्वाणाप्रत मी जात आहें. माझें जें कांहीं कायिक किंवा वाचिक कर्म भगवंताला आवडलें नसेल त्याची मला क्षमा करावी. ”

भगवान् बुद्ध म्हणाले, “ सारिपुत्ता, तुझें असें कोणतेंच कायिक किंवा वाचिक कर्म नाहीं कीं जें मला पसंत पडलें नाहीं. ”

सारिपुत्ताची आतां एकच इच्छा उरली होती. जिचा पुत्र म्हणून तो जगांत वावरला तिला सद्धर्माचें ज्ञान करून द्यावयाचें म्हणून तो आपल्या जन्म-गांवीं गेला; आणि आपण आलों आहों असें आईला सांगून पाठविलें. भाऊ आणि मुलगा बौद्ध झाले होते तरी तिनें ब्राह्मणधर्म सोडला नव्हता. तिची संसारावर माया होती. तिला अजून असें वाटत होतें कीं जवानींत प्रव्रजित झालेला मुलगा म्हातारपणीं गृहस्थधर्म स्वीकारण्यासाठीं परत आला कीं काय? शेवटीं आजारी असलेल्या सारिपुत्तानें तिला धर्माचें ज्ञान करून दिलें व म्हटलें,

" ब्राह्मणी रूपसारी मातेनें मला जें पोसलें त्याचे मीं पैसे चुकते केले. आतां ती आपला निर्वाह करून घेईल." अशा रीतीनें तिला महाउपासिका करून सारिपुत्त सर्वांचा अनृणी झाला. भिक्षूंना बोलावून त्यानें निरोप घेतांना सांगितलें, "मी आज चव्वेचाळीस वर्षें तुमच्याबरोबर वागलों. माझें कायिक आणि वाचिक कांहीं कर्म तुम्हांला आवडलें नसलें तर त्याची मला क्षमा करा." सर्वांचा असा निरोप घेऊन सारिपुत्त निर्वाण पावला. 'पडेल तेथें सुखें पडो' अशी त्याची देहाविषयीं वृत्ति झाली होती. त्याच्याच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे :

"नाभिनन्दामि मरणं, नाभिनन्दामि जीवितम्
कालं च पटिकङ्खामि निब्बिसं भतको यथा"

[निब्बिस = वेतन, भतक = सेवक]

तो कृतकृत्य झालेला जनसेवक होता. केवळ 'वेतन' मिळण्याची वाट पाहत होता. शेवटीं त्याला निर्वाणाची बिदागी मिळाली.

अवघ्या पंधरा दिवसांनीं मोग्गल्लानाचें निर्वाण झालें. असें दिसतें कीं, ऋद्धिमान् मोग्गल्लानाविषयीं कांहींच्या मनांत असूया होती. सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान यांना विरोध करणारे लोक संघांतहि होते. त्यामुळें असो किंवा पूर्वकर्मविपाकाचें फळ म्हणून असो, मोग्गल्लानाचा मारेकऱ्याकडून खून झाला. अखेर ऋद्धिसिद्धींपेक्षां प्रज्ञा प्रभावी ठरली. सारिपुत्ताच्या निर्वाणाची बातमी आनंदाला प्रथम समजली तेव्हां तो सुन्नच झाला. त्याचें शरीर बधिर झालें व त्याला कांहीं सुचेना. त्यांचें सांत्वन करतांना बुद्धानें ज्या गाथा म्हटल्या त्यांतील एकांत सारिपुत्ताचें वर्णन आलें आहे : "शांति आणि बळांत जो पृथ्वीसमान, ज्याला कधीं कोप आला नाहीं, तो इच्छांचा वशवर्ती झाला नाहीं, तो कारुणिक आतां निर्वाणाप्रत गेला आहे. त्या निर्वाणप्राप्त सारिपुत्ताला वंदन करा." असें सांगतात कीं स्वतः बुद्धानें त्याच्या पार्थिव अवशेषांवर कालपिनाक गांवीं विहार बांधून घेतला होता. हा विहार ह्युएनत्संगानें पाहिल्याचा उल्लेख सांपडतो. जरी बुद्धानें या शिष्यप्रवराच्या निर्वाणाचा शोक केला नाहीं तरी मूक झालेल्या भिक्षुसंघापुढें बोलतांना तो असें म्हणाला, "मला ही परिषद् शून्य वाटते. जें कांहीं निर्माण झालें आहे तें नाश होतें हें खचित. तरी पण ज्याप्रमाणें एकाद्या महान् वृक्षाच्या दोन सारभूत मोठ्या खांद्या तोडल्या असतां तो सुना वाटतो त्याप्रमाणें

सारिपुत्त-मोग्गल्लानाच्या निर्वाणानें माझी, भिक्षुसंघ असतांसुद्धां, स्थिति झाली आहे." ही एकच उपमा बुद्धाची सारी भावना व्यक्त करते.

असो. आज पंचवीसशें वर्षांनंतर सारिपुत्ताचें दर्शन घेतांना त्यानें म्हटलेल्या एका गाथेची आठवण होते :

"बोधनेय्यं जनं दिस्वा, सतसहस्सेपि योजने
खणेन उपगन्तान बोधेति तं महामुनि!"

बहुजनसमाज आजहि बोधाची वाट पाहत आहे. काळाचीं तीं शतसहस्र योजनें ओलांडून पात्रचीवर घेऊन चाललेली सारिपुत्ताची प्रशांत मूर्ति कोठें दिसेल काय?...कदाचित् त्याचे आधुनिक अवतार असतीलहि व दिसतीलहि.

३

धर्मानंद कोसंबी

धर्मानंद कोसंबी हें नांव घेतांक्षणींच बौद्ध सृष्टींत वावरणारी एखादी व्यक्ति आधुनिक काळांत अवतरली आहे कीं काय असा भास होतो. बौद्धांच्या रत्न-त्रयांतील धर्म हें एक रत्न आहे. आणि कौशांबींतील घोषिताराम विहाराची कोणा बौद्धाला माहिती नाहीं? धर्मानंदांनीं बौद्ध दीक्षेनंतर नव्या आश्रमांत हें नांव धारण केलें असावें असें अनेकांना साहजिकच वाटतें. वास्तविक तीं दोन्ही नांवें शुद्ध जातिवंत गोव्याच्या माणसाचीं आहेत. गोव्यांत अजून आर्यधर्म टिकून राहिला आहे; आणि त्याबरोबर धर्म हें महाभारतीय नांव अजून लोक मुलांना प्रेमानें ठेवतात. 'कोसंबें' नांवाचें गोव्यांत खेडें आहे, त्यावरून या गोव्याच्या प्रेमळ एकेरी भाषेंत कुळाचें आडनांव पडलें. धर्मानंदांना पूर्वाश्रमीं आप्तेष्टांनीं 'धर्मो कोसंबो' असें संबोधिलें असेल. बौद्धज्ञानसंपादनाचा आनंद मिळवून 'धर्मो कोसंबो' साधुचरित, त्रिखंडपंडित धर्मानंद कोसंबी हें अभिधान पावला.

धर्मानंदांच्या व्यक्तित्वाचा हा जो कायाकल्प झाला तो उग्र तपश्चर्येशिवाय झाला नाहीं. गोव्याच्या खेड्यांतील पंतोजीकडे जुजबी मराठी शिकलेला एक खेडवळ जगांतील मोठ्या मोठ्या विद्यापीठांत शेवटीं बौद्ध धर्माचें तत्त्वज्ञान शिकवूं लागला याचा आश्चर्यकारक वृत्तांत त्यांच्या 'निवेदन' या आत्मचरित्रांत सांपडतो. गांवठी ज्योतिषानें भविष्य वर्तविलें होतें कीं, हा विद्वान् होईल पण धनवान् होणार नाहीं. विद्वत्तेबरोबर बौद्ध तत्त्वज्ञानाचें अविनाशी धन धर्मानंदांनीं या शतकांत भारतास जोडून दिलें. बुद्धाची तोंडओळख होण्यापूर्वी बौद्धावताराचें दर्शन तुकारामामार्फत धर्मानंदांनीं करून घेतलें होतें. आपलें जीवित वाया जाणार याचा हृद्रोग जडला असतां प्रथम तुकारामानें त्यांना सांवरून धरलें.

धर्मानंद कोसंबी यांच्या सहाव्या स्मृतिदिनाच्या निमित्तानें; साधना ६. ६. १९५३

वेश्या, दारू आणि जुगार यांच्या सभोंवतालच्या इंद्रजालावर धर्मानंद भाळले नाहींत. आज गोवें कित्येक मद्यप्यांना नंदनवन वाटतें; पण धर्मानंदांच्या घरची पन्नास वर्षांपूर्वींची शिस्त कशी होती याचें व गोव्यांतील जनतेच्या पुढें झालेल्या अधोगतीचें धर्मानंदांनीं आपल्या मनोवेधक भाषेंत वर्णन केलें आहे. तें असें : "माझे वडील दारूचा थेंब अंगावर पडला असतां स्नान करीत असत. मागल्या पिढींत दारूचा इतका विटाळ मानीत असत; पण आतां गोव्यांतील हिंदु लोकांत सुरादेवीचे भक्त इतके निपजले आहेत, कीं मद्यपाननिषेधक मंडळीची एक पलटण तिकडे पाठविली तरी ते तिला दाद देतील असें वाटत नाहीं." केवळ सुरादि मादक पदार्थांपासूनच निवृत्ति नव्हे, तर बुद्धानें शिकवल्याप्रमाणें इतर पापांपासूनहि निवृत्ति धर्मानंदांच्या बाळपणापासून अंगवळणीं पडली होती, व याप्रमाणें बुद्धाचीं पांच शीलें त्यांनीं जात्याच संपादन केलीं होतीं; परंतु त्यांना आपल्या बुद्धीवर आणि चित्तावर ज्ञानाचे संस्कार करून कुशलाची उपसंपदा मिळविण्याची तळमळ लागली होती. त्या काळीं गोव्यांत मिळणारें सारें जुनेंनवें मराठी वाङ्मय—'मरे आणि लानमन' यांच्या 'साकरावगुंठित' गोळ्यांच्या जाहिरातींपासून तो तुकाराम, मोरोपंत व निबंधमालेपर्यंत, जें कांहीं मिळालें तें—त्यांनीं सर्व वाचून टाकलें. याचा परिणाम पुढें असा झाला, कीं बालांना सुद्धां गोड वाटेल व सहज आत्मसात् करतां येईल अशा 'साकरावगुंठित' स्वच्छ मराठींत ते बुद्धाचें तत्त्वज्ञान काय पण गांधींचें व रशियाचें तत्त्वज्ञानहि समजावून देऊं शकले.

परंतु या वाचनानें त्यांचें समाधान कसें होणार? पूर्वजन्मींचे संस्कार म्हणून म्हणा, किंवा 'आंतरः कोऽपि हेतुः' म्हणून म्हणा, त्यांना संस्कृतविद्येचा ध्यास लागला होता. १८९७-९८ सालीं—म्हणजे वयाच्या एकविसाव्या वर्षी—तुकारामाप्रमाणें त्यांच्यावर दारिद्र्य, मृत्यु इत्यादि विपत्तींचा विपरीत काल आला असतां तुकारामानें खोलवर ओल्या केलेल्या मनोभूमिकेंत बुद्धप्रेमाचें बीज यदृच्छेनें पडलें. धर्मानंद लिहितात : "१८९७ सालच्या एका 'बालबोधां'त भगवान् बुद्धाचें चरित्र वाचण्यांत आलें होतें. तेव्हांपासून बुद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला तसतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझें सर्वस्व बुद्ध आहे असें वाटूं लागलें. पूर्वी मी माझ्या मित्रांशीं बुद्धासंबंधानें बोलत होतों. पण आतां आपल्या मनाशींच

बोलूं लागलों. बुद्धाची मूर्ति कल्पून तिचें ध्यान करावें व बालबोधांतील चरित्र पुन्हापुन्हा वाचावें असा क्रम सुरू ठेवला व यापुढें जगलों तर दुसरें कांहीं न करतां बुद्धधर्माचें ज्ञान संपादावें असा निश्चय केला. कितीहि संकटें येवोत, कितीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें मला ज्ञान झालें, म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें, असें मला वाटूं लागलें."

त्यांच्या आकांक्षांप्रमाणें जन्माचें साफल्य झालें, पण अपेक्षेप्रमाणें त्यांनीं विपत्ति किती भोगल्या व त्यांजवर किती संकटें आलीं याची सामान्य माणसास कल्पना-सुद्धां सहन होणार नाहीं. खुद्द धर्मानंदांची निर्धाराची निष्ठा जर नसती, तर त्यांनासुद्धां हे कमालीचे क्लेश सहन झाले नसते. ज्या डॉ. भांडारकरांशीं ज्ञानेश्वरींतील एक ओवी लिहून त्यांनीं आपली ओळख करून घेतली, त्यांनींसुद्धां बौद्ध धर्माच्या शोधांतून त्यांना परावृत्त करावयाचा प्रयत्न केला. पुण्याहून निघाल्यापासून त्यांनीं संस्कृत आणि विशेषतः बौद्ध विद्या संपादन करण्याकरितां कोणते कष्ट भोगले नाहींत? अन्नछत्रांतलें जेवणसुद्धां मिळण्याची पंचाईत पडत असे. थंडींत नेसावयास पंचाची जोडीसुद्धां मिळण्याची मारामार. नेपाळांत बौद्ध धर्माच्या शोधार्थ जातांना बर्फाच्छादित भूमीवरून ते अनवाणी चालले: तशांत त्यांचा एक पाय लहानपणापासून अशक्त होता. नेपाळचें उत्तर टोंक सोडून वर्गणी जमवीत त्यांनीं सिलोनचें दक्षिण टोंक गांठलें. तिकडे विहारांत भिक्षु होऊन सिंहली लिपीच्या द्वारें सुमंगलाचार्यांसारख्या विद्वानापाशीं मूळ परंपरेनें ते पालि शिकले. तेथून ब्रह्मदेशांत व हिंदुस्थानांतील बौद्ध क्षेत्रांत त्यांनीं ज्ञानसाधना व तपःसाधना केली. प्रपंच करून राहावें हा विचार मधून मधून डोकें वर करीत असे; आणि त्याचकरितां प्रपंचाकडे धावणाऱ्या मनोवृत्तीच्या शिड्या कापून टाकण्यास्तव ते भिक्षु झाले. बौद्धज्ञानार्थ सात वर्षें चाललेल्या महायात्रेचें धर्मानंदांनीं लिहिलेलें निवेदन वाचलें म्हणजे कधीं कधीं ह्युएनत्स्यांगादि चिनी प्रवाशांनीं भोगलेले कष्ट फिके वाटतात. आणि या दोन यात्रांत हा फरक कीं, चिनी प्रवासी आधीं बौद्ध पंडित होतेच; त्यांना केवळ बुद्धाच्या माहेरघराचें धन बघावयाचें होतें. विद्वत्ता नसलेल्या धर्मानंदांना बुद्धाचा व त्याच्या धर्माचा साक्षात्कार करून घ्यावयाचा होता. धर्मानंद ग्रॅजुएट होऊन पाश्चात्य पालि पंडितांच्या साहाय्यानें, आणि शिवाय सुमंगलाचार्यांसारख्या पंडिताच्या हाताखालीं शिकून जरी तयार झाले असते, तरी त्यांच्याकडून बौद्ध धर्माचें इतकें महत्कार्य

झालें नसतें. नुसत्या पांडित्याची प्रेरणा निराळी आणि ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष साक्षात्काराची शक्ति निराळी. या महायात्रेच्या शेवटीं धर्मानंद नानाप्रकारची तपस्या करून बौद्ध धर्माचे साक्षात्कारी पुरुष झाले.

त्यानंतर चाळीस वर्षे त्यांनीं आपल्या अधिकाराप्रमाणें त्रिखंडांत बौद्ध ज्ञानाचा अखंड उपदेश व संशोधन केलें. शिष्यपरंपरा निर्माण करून, पालि ग्रंथांचें संपादन व अनुवाद करून, पालि टीका लिहून, बौद्ध धर्मावर व्याख्यानें देऊन आणि शेवटीं बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा राष्ट्रकारणाशींच नव्हे, तर विश्वकारणाशीं समन्वय करून, अशा नाना प्रकारें त्यांनीं आपणांस घडलेलें बुद्धाचें दर्शन अनेकांस करवून दिलें. बंगालमधील नॅशनल कॉलेजांत, कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत आणि पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत अध्यापनकार्य केल्यानंतर परदेशांतील विद्वानांच्या आमंत्रणावरून चार वेळ अमेरिकन हार्वर्ड विद्यापीठांत व एकदां मॉस्कोंतील प्राच्यविद्यामंदिरात राहून त्यांनीं संशोधनकार्य केलें. तसेंच गांधीजींनीं स्थापन केलेल्या गुजरात विद्यापीठांत त्यांनीं बौद्ध ज्ञानाचा पाया घातला. बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी, काशी विद्यापीठ व सारनाथ वगैरे ठिकाणीं राहून थेट शेवटपर्यंत अध्यापनाचें आणि लेखनाचें कार्य त्यांनीं सतत चालू ठेवलें. मराठीपेक्षां गुजरातींत त्यांचीं पुस्तकें अधिक लोकप्रिय आहेत. बंगाली, हिंदी, गुजराती, मराठी, युरोपियन अशा नानाविध लोकांनीं त्यांचीं पुस्तकें प्रसिद्ध व्हावीं म्हणून खटपट केली व त्यांच्या ज्ञानाचा पुरा फायदा घेतला. या प्रकारें ते भारताचे या युगांतील बौद्धगुरु झाले.

अध्यापनकार्य चालविणारा शिष्यसंप्रदाय त्यांनीं महाराष्ट्रांत तयार केला हें महाराष्ट्राचें खास भाग्य होय. कोणी गोमंतकीय शिष्य तयार झाला नाहीं याचा त्यांना विषाद वाटत असे. आपल्याच माणसाचें मोठेपण आपणांस कळत नाहीं हा जगाचा अनुभवच आहे. असो. धर्मानंदांच्या बुद्धीचे विशेष गुण सगळीकडे सारखेच दिसून येत असत. आपण निश्चित शोधून काढलेल्या सत्याचा त्यांना आग्रह असे. 'बुद्धेः फलं अनाग्रहः' हा व्यवहारधर्म आहे, तो ज्ञानधर्म होऊंच शकत नाहीं; कारण मिथ्याज्ञानाशीं मिळतें घेणें शक्यच नाहीं. धर्मानंद या बाबतींत कठोर वृत्तीचे होते. केवढाहि मोठा पंडित असो—हार्वर्डचा लॅनमन असो अगर मॉस्कोचा शेर्बेत्स्की असो—त्यांनीं ती वृत्ति कधीं नमवली नाहीं. ज्ञान पारखून निश्चित करण्यासाठीं ते अतिशय परिश्रम करीत असत. कांहींहि गृहीत

धरणें हें त्यांच्या स्वभावांत नव्हतें. ग्रंथ काढून, धुंडाळून खात्री करून घेतल्याशिवाय पुढें जाणें त्यांना आवडत नसे. म्हणून त्यांच्या लिखाणांत चूक काढणें फार कठिण जात असे व जर कोणीं काढावयाचा प्रयत्न केला तर वाद करून आपलें मत प्रस्थापित करण्यास ते सदैव तयार असत. ज्ञानसाधनेची ही तपश्चर्या खऱ्या विद्वानाला सतत करावी लागते. ही तपश्चर्या करतांना प्राचीन परंपरा सोडणें त्यांना आवडत नसे. बुद्धघोषासारख्या प्राचीन पालि पंडितांविषयीं त्यांना अत्यंत आदर होता. त्यांच्यापाशीं धम्मपद वाचतांना एकदां असा प्रसंग आला कीं, आम्हीं चर्चा करून एका श्लोकाचा खरा अर्थ निश्चित केला. धर्मानंद म्हणाले, "हा अर्थ जरी बरोबर आहे, तरी परंपरागत अर्थ असा आहे हें तळटीपेंत देण्यास विसरूं नका." या वृत्तीमुळें त्यांनीं जुनी परंपरा नव्या दृष्टीनें पाहिली; पण तिचें सातत्य बिघडूं दिलें नाहीं.

धर्मानंदांच्या बौद्धभक्तीची खरी स्फूर्ति पांडित्यांत नसून शीलांत होती. स्वतः ते साधुचरित होते. इतके जग फिरले, त्यांच्या शीलाच्या ज्या मूलभूत कल्पना होत्या त्यांना प्रतिकूल अशा वातावरणांत सांपडले, तरी ते सर्वथैव निष्पाप व धुतल्या तांदळासारखे निर्मळ राहिले. ज्ञानापेक्षां शीलावर ते अधिक भर देत असत. 'विशुद्धिमार्गा'सारख्या पुस्तकांवर त्यांचें जें प्रेम होतें त्याचें एका अर्थी हें मुख्य कारण होतें. 'विशुद्धिमार्गा'पेक्षांहि त्यांचें अत्यंत आवडतें बौद्ध पुस्तक म्हणजे शांतिदेवाचार्याचें 'बोधिचर्यावतार' हें होय. त्या पुस्तकाचें त्यांनीं गुजरातींत व मराठींत भाषांतर केलें आहे. स्वतःचें मन सुवासित करण्यासाठीं शांतिदेवानें लिहिलेल्या या पुस्तकांत सर्वत्र शीलाचा सुगंध दरवळत होता म्हणून धर्मानंद त्या पुस्तकावर मोहून गेले होते.

बुद्धाचा धर्म हा बुद्धीचें खेळणें नसून शीलाचें व्रत आहे असा त्यांचा कटाक्ष असे. बडोद्याला व्याख्यान देण्यास त्यांना बोलावून खुद्द सयाजीराव अध्यक्षस्थानीं बसत असत. अशा एका प्रसंगीं धर्मानंद सम्राट् अशोकावर व्याख्यान देणार होते. तत्पूर्वी त्यांना असें कळलें कीं कोणत्या एका विभागांतील दारूचीं दुकानें बंद करावींत अशी विनंति तेथील शिष्टमंडळानें सयाजीराव महाराजांस केली असतां, या दुकानांतून प्राप्त होणाऱ्या सरकारी उत्पन्नाचे पैसे मला अन्य तऱ्हेनें मिळवून द्या म्हणजे मग मी तीं दुकानें बंद करीन असें सयाजीरावांनीं उत्तर दिलें. धर्मानंदांस हें रुचलें नाहीं. हें ध्यानांत ठेवून आपल्या निर्भीड स्वभावास

अनुसरून अशोकावरील व्याख्यानांत अध्यक्ष सयाजीरावांसमक्ष ते असें म्हणाले कीं, "अशोकानें आपल्या राज्यांत दारूबंदी केली. दारूबंदीमुळें घटणारें राज्याचें उत्पन्न अन्य प्रकारानें मिळवून द्या, मग मी दारूबंदी करीन, असें अशोक म्हणाला नाहीं." सयाजीरावांना हा दृष्टांत उमगला. व्याख्यानाच्या शेवटीं नेहमींप्रमाणें समारोप न करतां ते सभेंतून उठून गेले, व जातांना एवढेंच म्हणाले, "धर्मानंद, आज तुम्हीं आम्हांला चांगलाच धडा शिकवलात." लोकांना वाटलें कीं महाराजांचा धर्मानंदांवर रोष झाला व त्यांनीं बडोदें सोडून जावें असा बहुतेक हुकूम निघेल. पण खरा हुकूम निराळाच निघाला! सयाजीरावांनीं घरीं जाऊन त्या विभागांतील दारूचीं दुकानें बंद करावींत असें फर्मान काढलें. बौद्ध धर्माच्या खऱ्या वक्त्याची आणि श्रोत्याची निष्ठा अशी असावी लागते.

प्रखर प्रज्ञेइतकीच उदात्त ध्येयांवर धर्मानंदांची अढळ श्रद्धा होती. प्रज्ञा आणि श्रद्धा यांचा इतका सुंदर मिलाफ क्वचितच पाहावयास मिळतो. सत्य, अहिंसा, अस्तेय आणि अपरिग्रह या चातुर्यामांची भारतांत बुद्धापूर्वींहि पार्श्वनाथापासून अति प्राचीन परंपरा होती, हें त्यांनीं आपल्या प्रज्ञाबळानें सिद्ध केलें आहे. या परंपरेचे ते खऱ्या श्रद्धेचे उपासक होते. गांधीजींच्या अहिंसेच्या महान् प्रयोगांत म्हणूनच ते सामील झाले. गुजरात विद्यापीठांत त्यांनीं अहिंसाधर्माचें शब्दज्ञान करून दिलें इतकेंच नव्हे, तर स्वतः मुंबई उपनगरच्या व शिरोड्याच्या सत्याग्रहांत त्यांनीं पुढाकारानें भाग घेतला. नुसत्या अहिंसेनें त्यांचें समाधान होत नव्हतें. अहिंसेला अपरिग्रहाची जोड पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. 'हिंदु संस्कृति आणि अहिंसा' या पुस्तकांत हाच निर्णय त्यांनीं शेवटीं मांडला आहे. भारतीय संस्कृतीचा आरंभापासून इतका व्यापक आढावा घेतलेलें व जागतिक संस्कृतीशीं भारतीय संस्कृतीचा अनुबंध जोडणारें एवढें मूलग्राही विवेचन मराठींतच काय पण अन्य भाषांतहि क्वचितच आढळेल. हें पुस्तक म्हणजे नाना कल्पनासिद्धांतांच्या मूळ स्वरूपांतील हिऱ्यांची खाण आहे. समाजवाद आणि साम्यवाद यांजकडे त्यांची ओढ पहिल्यापासूनच होती, ती रशियांतल्या अनुभवांवरून एकापरीनें निवळली व सामान्यपणें दुणावली. या दोन्ही वादांतील अपरिग्रहाचें तत्त्व हेंच त्यांना वाटणाऱ्या या आकर्षणाचें खरें कारण होतें; परंतु त्यांच्यासारख्या अवैरवादी बौद्धाला या वादांतील हिंसेचा मार्ग मुळींच मान्य नव्हता. अहिंसा आणि अपरिग्रह यांचा समन्वय साधणारा समाज निर्माण व्हावा ही त्यांची शेवटीं आकांक्षा होती.

बौद्धज्ञान साध्य करून घेण्याच्या आकांक्षेप्रमाणें या नव्या आकांक्षेकरितां त्यांच्या स्वभावानुसार अविरत खटपट करण्याची शक्ति वयाच्या ७० व्या वर्षी त्यांच्यांत साहजिकच उरली नव्हती. आपलें कार्य संपलें याची जाणीव ते शेवटीं शेवटीं बोलून दाखवीत असत; तरी पण थेट ४६ सालापर्यंत 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' हा निबंध व 'बोधिसत्त्व' हें नाटक लिहून अहिंसा आणि अपरिग्रह या ध्येयांना त्यांनीं पुन्हा नवी ओप दिली. विशुद्धिमग्गावरील आपली दीपिका-टीका लिहितांना आजच्या दिवशींच सत्कृत्य करावें; उद्याचें मरण कोण जाणतो; ही मुनीची भद्देकरत्त (आजची रात्र भली) वृत्ति त्यांची झाली होती. ही उदासीन वृत्ति वाढत जाऊन शेवटीं आपल्याला यापुढें कांहीं कर्तव्य उरलें नाहीं अशी भावना बळावून कर्मांची प्रवृत्ति शिथिल होत चालली, व त्यामुळें देहधारण होईना. भवतृष्णेइतकीच विभवतृष्णा चुकीची आहे हें ते जाणत होते; परंतु देहाचे बंध आपोआप सुटे होत मूळ पंचमहाभूतांत त्यांचा देह विलीन झाला.

त्यांच्या मृत्यूचा समाचार दुसऱ्या दिवशीं ५ जून १९४७ रोजीं आपल्या दिल्लीच्या प्रार्थना-प्रवचनांत देतांना गांधीजी म्हणाले, "हम लोग ऐसे बने हैं कि, जो अपने कामकी डुग्गी पिटवाता फिरता है और राजकारण में उछालें भरता है, उसको तो हम आसमान पर चढा देते हैं; लेकिन मूक काम करनेवालोंको नहीं पूछते। कोसंबीजी ऐसेही एक मूक कार्यकर्ता थे।" पारतंत्र्याच्या काळापेक्षां आजच्या स्वराज्याच्या काळांत ज्ञानाची, शीलाची अशी मूक उपासना करणारे धर्मानंदांसारखे संस्कृतिसेवक मिळतील तितके थोडे. अहिंसा व अपरिग्रह यांचा समन्वय साधणारा कल्याणकारी समाज त्यांना आपल्या डोळ्यांनीं बघतां आला नाहीं. त्यांची स्फूर्ति घेऊन त्यांच्या निष्ठेनें प्रत्येक सुसंस्कृत माणसानें असा समाज स्थापन करण्यास आज झटलें पाहिजे.

४

भक्तिमार्ग

चौदा भुवनें बालकाच्या उदरांत सामावलेलीं ज्यानें लीलेनें दाखविलीं त्या भगवंताच्या भक्तीचें तत्त्वज्ञानदर्शन अवघ्या चौदा मिनिटांत करून देण्याचा थोर चमत्कार एखाद्या भक्तश्रेष्ठाला सहज साधला असता. भक्तिमार्गानें जाणाऱ्या नव्हे, तर नुकतें कोठें जाऊं इच्छिणाऱ्या माझ्यासारख्या अननुभवी माणसानें त्या मार्गाची वाटओळख करून देण्याची कामगिरी, आकाशवाणी झाली म्हणूनसुद्धां काय, स्वीकारावयास नको होती. पण भक्तीचा मार्ग हा श्रद्धेच्याच आधारावर चालावयाचा असतो. 'बोलों जातां बरळ, करिशी तें नीट' अशी श्रद्धा संपादन करण्याचा विश्वास तुकारामाच्या आप्तवाक्याच्या आश्वासनावर विसंबून धरणें कधींहि वावगें होणार नाहीं. मी जें कांहीं बोलूं इच्छितों त्यांतील सारा सुरस भाग अक्षरशः संतांच्या उच्छिष्ट उत्तरांचाच आहे; तीं नीरस करण्याचा गुणधर्म माझा आहे असें समजावें. या मातीस जर यदाकदाचित् सुवास येऊं लागला तर तुकारामादिकांची जी भक्तिकस्तुरी तिच्या दुरून घडलेल्या संपर्काचा तो परिणाम होय.

ही कस्तुरी अगदीं मूळची ज्या नाभिकमळांत सांठविली होती तेथवर शोध करीत गेल्यास आदिमानवाच्या मनाचा आपणांस ठाव घ्यावा लागेल. आदिमानवाला विश्वाच्या व्यापाराविषयीं वाटणाऱ्या आश्चर्यांतून त्या व्यापाराचीं सूत्रें हालविणाऱ्या शक्तीच्या ऐश्वर्याची—ईश्वर या कल्पनेची—जाणीव होते. ती शक्ति मातापितरांप्रमाणें आपलें रक्षण करते हा तिच्या कृपेचा विश्वास त्याच्या मनांत वसत असतो; परंतु या विश्वासाबरोबर प्रेमाची व्यापक भावना मात्र आरंभीं येत नसते. भारतवर्षांतील धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा उगम असाच झाला

'भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख' या भाषणमालेंत गुंफिलेलें पुष्प. ऑल इंडिया रेडिओच्या सौजन्यानें.

असला पाहिजे. पुढें कालांतरानें प्रज्ञावंतांच्या विचारांत दोन तत्त्वें रूढ झालीं. तीं हीं कीं विश्वांत 'ऋत' आहे, आणि त्याच्या मुळाशीं स्थिरचरांना व्यापून उरणारें विश्वात्मक चैतन्य आहे. तें चैतन्य, तें ब्रह्म तेंच मी आहें—'अहं ब्रह्मास्मि'; तें चैतन्य, तत् तेंच तूं आहेस—'तत्त्वमसि';—या आस्तिक्याच्या क्रियापदाच्या विभक्तींनीं मीतूंपणाच्या विभक्तपणाचा लोप समदर्शी तत्त्वज्ञान्यांनीं साधिला. असें जरी असलें तरी, ब्राह्मणोपनिषत्कालांत 'यज्' धातूचेंच वर्चस्व होतें; 'भज्' धातूला स्थान मिळालें नव्हतें. श्वेताश्वतरोपनिषदांतील शेवटचा श्लोक वगळला, तर भगवद्गीतेपूर्वी वैदिक वाङ्मयांत किंवा उपनिषदांत भक्त किंवा भक्ति हे शब्द आजच्या रूढ अर्थी आढळत नाहींत. विभक्ति सांडिली जात होती खरी, पण ती भक्तीच्या मार्गानें नव्हे.

याचा अर्थ असा नव्हे कीं भक्तिमार्गानें जाणारीं माणसेंच त्या प्राचीन भारतवर्षांत नव्हतीं; किंवा भक्तीच्या तत्त्वज्ञानाला सुव्यस्थित स्वरूप देण्याचा उपक्रम कोणीं केला नव्हता. भक्तीला आवश्यक जीं दोन प्रधान अंगें—नररूपी सगुण देव, आणि त्याची शुद्ध भावानें केलेली उपासना—यांचा संबंध भारतीय तत्त्वज्ञानांत नारायणऋषीशीं जोडला जातो. विश्वात्मक चैतन्य हें पुरुषरूप आहे या कल्पनेची वाढ वैदिक कालांत स्वतंत्रपणें होत होती. पुरुषसूक्ताचा द्रष्टा नारायणऋषि यानें 'पुरुष एवेदं सर्व' ही परम पायरी गांठली. नारायण हा नर होता. नराचा नारायण होण्याकरितां, त्या सर्वात्मभावाच्या साधनेकरितां त्यानें आत्मयज्ञ केला अशी वैदिक परंपरा आहे. आजहि दैवतांसाठीं बळी देणारे भगत आहेत. त्या काळीं यज्ञाच्या कर्मकांडाशींच धार्मिक जीवन अगदीं निगडित झालें होतें. त्या कर्मकांडाला अहिंसक शुद्ध उपासनेचें स्वरूप देणें हें नारायण कवींचें मुख्य कार्य होय असें शांतिपर्वांतील नारायणीय कथेवरून स्पष्ट दिसतें. नारायण, नारद या नांवांविषयीं विचार करितांना हे भक्तिधर्मसंस्थापनेचे 'नर' कोण होते हें शोधून काढण्याचें मोठें कुतूहल निर्माण होतें. एकांतिक भक्तीनें नराचा नारायण होतो हें तत्त्वज्ञान व तत्त्वाचरण शिकवून नरदेह सार्थकीं लावण्याचा मार्ग यांनीं दाखविला हें निर्विवाद.

हा नारायणप्रणीत पुरातन धर्म नव्या ब्रह्मकल्पांत आदित्य, विवस्वान् मनु इत्यादि प्रणालींत शिकविला गेला, ही परंपरा भगवद्गीतेंतहि सांगितली आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, दरम्यानच्या दीर्घ कालांत या मार्गाचा उच्छेद झाला

असला पाहिजे. मूर्तीसारख्या प्रतीकांच्या द्वारा सगुणाची उपासना, सत्य, अहिंसा यांचें आचरण व त्यांमार्फत देवाला सर्वस्व अर्पण करून पूर्ण होणारा आत्मयज्ञ हीं या मार्गाचीं खास वैशिष्ट्यें फार पुरातन कालीं निश्चित स्वरूपांत प्रकट झालीं होतीं. अशा प्रकारें ईश्वराची—भगवंताची—उपासना किंवा पूजा करणाऱ्या प्रतीकांना सरांस 'भागवत' असें म्हणत असत. शिवभागवत-अग्निभागवतादि निरनिराळ्या दैवतांच्या उपासकांचे पंथ अस्तित्वांत होते. परंतु यांपैकीं वासुदेवभागवतांच्या पंथालाच इतकें महत्त्व प्राप्त झालें कीं, त्यालाच भागवतधर्म म्हणूं लागले. याचें मुख्य कारण वासुदेवकृष्णाची अवतारी विभूति हें होय. या देवकीनंदन कृष्णाच्युताला घोर आङ्गिरसानें या मार्गाचा कसा उपदेश केला याचें वर्णन छांदोग्योपनिषदांत आलें आहे. आपल्या जीवनाचीं अखिल कर्में हींच यज्ञस्वरूपी व्हावींत, निराळे विधियज्ञ करण्याची जरूर नाहीं, हा यज्ञ तप-दान-आर्जव-अहिंसा-सत्यवचनादि दक्षिणा देऊन करावा, ही घोर आङ्गिरसाची शिकवणच भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानें अर्जुनाला सांगितली, व त्यामुळें हा सात्वताग्रणी सर्वश्रेष्ठ भगवान् झाला, व त्याचे अनुयायी 'भागवत' ही एकमेव पदवी पावले. "बौद्ध धर्माचा जसा सिद्धार्थक प्रवर्तक झाला, आणि जैन धर्माचा महावीर, तसाच भागवत धर्माचा वासुदेव प्रवर्तक झाला असावा" हें डॉक्टर भांडारकरांचें अनुमान खरें आहे. इतकेंच नव्हे, तर आपणांस पुढें असें दिसून येईल कीं बौद्धजैनांच्या, तसेंच ब्राह्मणांच्या, धर्मांतील सारभूत जीवनतत्त्वांत वासुदेवकृष्णाच्या भागवत धर्मानें प्रेमाची अवीट गोडी ओतली म्हणून स्त्रीशूद्रादि बहुजनसमाजाला ती सहज पचवितां आली, व समाजाचा पिंड त्यावर पोसला गेला.

याप्रकारें भगवद्गीता हाच भक्तिमार्गाच्या तत्त्वज्ञानाचा खरा आधारग्रंथ झाला आहे. गीतेंत केवळ बीजरूपानें नव्हे तर योग्य विस्तारानें भक्तीचें सारें तत्त्वज्ञान सरस शब्दांत मांडिलें आहे. गीतेंतील अध्यायांपैकीं भक्तियोग हा जरी एकच अध्याय असला तरी गीतेचा समग्र स्वाध्याय केवळ भक्तीचाच आहे असें स्पष्ट दिसतें. 'गीतेंत जो गोडवेपणा, प्रेमळपणा, किंवा रस भरला आहे तो त्यांत प्रतिपादन केलेल्या भक्तिमार्गाचा परिणाम होय.' तसेंच 'ज्ञानांत भक्ति व भक्तींत ज्ञान गुंफून दिलें असल्यामुळें ज्ञान व भक्ति किंवा बुद्धि व प्रेम यांचा परस्पर विरोध न राहतां परमेश्वराच्या ज्ञानाबरोबरच त्यांतील रसहि अनुभवास येतो, व सर्व भूतांचे ठायीं आत्मौपम्यबुद्धि जागृत होऊन अखेर चित्ताला विलक्षण शांति व समाधानसुख

प्राप्त होतें' हें लोकमान्य टिळकांचें म्हणणें सर्वथैव सत्य आहे. पण मला नम्रपणें असें सुचवावयाचें आहे कीं त्यांनीं लगेच जोडलेली पुस्ती कीं 'दुधांत साखर घातल्याप्रमाणें यांतच पुनः कर्मयोगाची भर पडलेली' व इतरत्र त्यांनीं केलेलें विधान कीं 'भक्ति हा नुसता मार्ग म्हणजे ज्ञानप्राप्तीचें साधन आहे, निष्ठा नव्हे' यांनीं भगवद्गीतेच्या आशयाला यथार्थ न्याय मिळत नाहीं. कर्मयोगाप्रीत्यर्थ भक्ति नसून, देवाप्रीत्यर्थ कर्में करण्याची वृत्ति अंगीं बाणली नसेल, तर निदान सर्वकर्मफलत्याग कर हें बाराव्या अध्यायांत विशद करून सांगितलें आहे. तसेंच, भक्तीच्या द्वारा ज्ञान प्राप्त करून घे असें न सांगतां ज्ञानी पुरुष भक्त झाला असतां तो मला विशेष प्रिय वाटतो हें घोळून घोळून सांगितलें आहे. दोनच वचनें दाखल्यासाठीं दिलीं तरी पुरे. योगी सर्वश्रेष्ठ आहे हें सांगितल्यावर "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥" असें सहाव्या अध्यायाच्या शेवटीं म्हटलें आहे, तर पुढें चार प्रकारचे लोक जे भक्ति करतात "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते ।" असें एकांतिक भक्तीवर भर देऊन जाहीर केलें आहे. अठरावा अध्याय हा जर कळस कल्पिला, तर त्या कळसाचें अत्युच्च शिखर भक्तीनेंच तळपतें आहे असें म्हटलें पाहिजे. कारण तेथें हे शब्द सुवर्णाक्षरांनीं कोरलेले आढळतील कीं—

'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु'
'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज'

गीतेंतीलच उपमा द्यावयाची, तर असें म्हणतां येईल कीं, गीतेंतील तत्त्वज्ञानाचे कर्मयोगादि सारे मणि भक्तीच्याच सूत्रांत गोविले आहेत. म्हणूनच महाराष्ट्रांतील संतांनीं गीता हा आधारभूत ग्रंथ मानून त्यावरील टीकेमार्फत भक्तीचा फैलाव केला. तुकाराम तर गीतेशीं इतका समरस झाला होता कीं मला असें म्हणण्याचा मोह होतो कीं तुकारामाचे अभंग हीच गीतेवरील सर्वोत्कृष्ट टीका होय. इतर टीकांत पांडित्याचा प्रकर्ष असेल, काव्याचा विलास असेल, पण तुकारामानें गीतेचा सारांश स्वानुभवांत खलवून दिलेला आहे. नित्यपाठासाठीं तो सर्वांस गीता वाचावयास सांगत असे याचाच अर्थ हा कीं गीता हा भक्तीच्या तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ मानिला जात असे. शांडिल्याचीं व नारदाचीं भक्तिसूत्रें हीं गीतेनंतरचीं आहेत हें निःसंशय होय. आणि नारदाचीं भक्तिसूत्रें सर्वस्वीं गीतेवर आधारलीं

आहेत हेंहि उघड दिसतें. सारांश, भगवद्गीतेपलीकडे भक्तीचें तत्त्वज्ञान असं कांहीं नाहीं.

त्या तत्त्वज्ञानाचें पहिलें सूत्र असें कीं तत्त्वज्ञानाचा वाद करावयाचा नाहीं, देवाच्या गुणांचा नित्य अनुवाद करावयाचा. जाणिवेचे श्रम करण्याची जरुरी नाहीं, देवावरील निर्हेतुक एकांतिक प्रेम वाढवावयाचें, त्या प्रेमाखातरच जगावयाचें. भक्ति ही नारदानें सांगितल्याप्रमाणें 'स्वयंफलस्वरूप', ज्याला इंग्रजींत 'end in itself' म्हणतात अशी आहे, ती स्वयंप्रमाण आहे. हें प्रेम काय प्रकारचें असतें याची थोडीशी कल्पना यावी म्हणून तुकारामाच्या विराण्यांतील एक अभंग वाचून दाखवितों :

परपुरुषाचें सुख भोगे तरी
उतरोनि करीं घ्यावें सीस ।
संवसारा आगी आपुलेनि हातें
लावूनि मागुतें पाहूं नये ।
तुका म्हणे व्हावें तयांपरी धीट
पतंग हा नीट दीपासोई ॥

इतकें जें संपूर्ण आत्मार्पण तिलाच भक्ति म्हणतात. नाहीं तर रामदासांनी सांगितल्याप्रमाणें

देवावेगळें कोणी नाहीं । ऐसें बोलती सर्वहि ।
परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसी च नसे ॥

अशा प्रकारें भक्ति हृदयांत संचरून राहिली, देव घराला आला, याची खूण ही कीं मग मनुष्यपणाला चिरा पडतो. देवाच्या संबंधानें सारे सोयरे होतात, अवघे जन ब्रह्मरूप होतात. 'जें जें भेटे तें तें वाटे मी ऐसें' अशी साम्यावस्था प्राप्त होते. भक्तांचा असा दावा आहे कीं भक्तीमार्फतच खरें अद्वैत अनुभवितां येतें; आणि म्हणून भक्ति व वेदांत यांत तत्त्वाचा कांहींच भेद नाहीं. वेदांत्यांनीं स्वस्वरूपानुसंधान म्हणजेच भक्ति असें म्हणावें हवें तर. भक्त यालाच साक्षात्कार म्हणतात. अशा रीतीनें उपनिषदांतून प्रतिपादिलेलें सारें ब्रह्मज्ञान भक्तीच्या पोटीं येतें. भक्तीची परमावधि जें आत्मनिवेदन त्याचें विवरण करतांना रामदासांनीं

असा निकाल दिला आहे कीं

तत्त्वें तत्त्व जेव्हां करे । तेव्हां आपण कैचा उरे ।
आत्मनिवेदन येणें प्रकारें । सहजचि आलें ॥

भक्तीच्या तत्त्वज्ञानांत साहजिकच आपपरभावनेला स्थान नाहीं. ज्याच्यांत ती भावना जागृत आहे ते 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः।' असे, म्हणजे पर्यायानें देवाचाच द्वेष करणारे होतात. म्हणून भक्तांचें शील हें देवाच्या आणि देवामार्फत सकळांच्या प्रेमामुळें निर्मळ राहतें. जैनांच्या पार्श्वानें उपदेशिलेले अहिंसा, सत्य, अस्तेय व अपरिग्रह हे चार याम देवाच्या भक्तीला पोषक आहेत म्हणून भक्त आचरितात. परधन, परस्त्री, परनिंदा यांपासून अलिप्त राहावयाचें तें याचसाठीं कीं देह-अभिमान वाढवून देव दुरावण्याचीं हीं अमोघ अस्त्रें आहेत. येणेंप्रमाणें बौद्ध-जैनांच्या यामांचा व अष्टांगिक मार्गाचा भक्तींत समावेश झाला आहे.

देवालाच सारें अर्पण करावयाचें असल्यामुळें त्याग-भोगाच्या द्वंद्वांत भक्त सांपडत नाहींत. लोलुपता व देहदंड यांतील सुवर्णमध्य, जो बुद्धाचा मध्यममार्ग होय, तो त्यांस सहज साधतां येतो. 'भोगाचे सांभाळीं' देह करूनहि त्यांना निराळें राहतां येतें. नारायण हाच ज्याचा विषय झाला त्याला विषयांची व्यथा काय होणार? 'देह विठ्ठलानें भारिला' म्हणजे काम-क्रोध आपोआपच घर खालीं करितात. 'भोगीं त्यागीं पांडुरंग । त्यानें वसविलें अंग ।' अशी अचलप्रतिष्ठेची अवस्था प्राप्त होते.

याच अर्पणाच्या भावनेनें अनासक्तियोग साधतो. संसाराच्या हाटांत देवाचा नफा वगण्यास जो जागरूक असतो त्याला असक्तपणें प्रसंगोपात्त कोणतेंहि कर्म निर्ममत्वानें आचरतां येतें. मग तें कर्म राज्यशकट हाकण्याचें असो किंवा भिक्षा मागण्याचें असो. भक्तिमार्गाचें तत्त्वच हें कीं सर्व कर्में—स्वाभाविक अगर लौकिक—भगवंताला अर्पण करावयाचीं. मग फलाच्या आसक्तीचा, इतकेंच नव्हे, तर नैष्कर्म्याचाहि प्रश्नच उरत नाहीं. परोपकाराकरितां माणूस उरतो तो असा; त्यांतच त्याला आनंद लाभतो. मग साहजिकच त्याला 'कांटाळा' आला तर नवल काय? या वृत्तींत आणि बौद्धांच्या वृत्तींत मोठासा फरक नाहीं. प्रख्यात महायानी बौद्धाचार्य शांतिदेव यानें एके ठिकाणीं कबूल केलें आहे कीं—

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।
तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेणारसिकेन किम् ॥

परोपकारांतच्च आनंद आहे. अरसिक मोक्ष हवा कुणास ?

ईश्वराची उपासना, त्याला शरण जाणें, त्याजवर भार टाकणें, त्याला आत्मार्पण करणें, या बाबतींत सर्व धर्मांची एकवाक्यता आहे. मानवी हृदयाची प्रेमाची आस भक्तिच-पुरी करूं शकते. तेव्हां पुढेंमागें या अर्थी भक्तिमार्गच जगाच्या धर्मांत अधिकाधिक अनुसरला जाईल. भारतीय भक्तिमार्गांत व इतरांत सगुणाची उपासना हा एकच काय तो मतभेदाचा प्रश्न दिसतो. पण हा मतभेदाचा मुद्दा नसून केवळ वृत्तिभेदाचा आहे. ज्यांना अव्यक्ताची उपासना करण्याचे अधिकतर क्लेश सहन करतां येतात ते खरोखर धन्य होत. पण विशेषतः भारताच्या परंपरेंत वाढलेल्या साध्या माणसाची असहायता तुकारामानें देवाला विचारलें त्या प्रश्नांत उघड मांडली आहे कीं ‘ तुम्ही बैसलेती निर्गुणाचे खोळे । आम्हां कां हे डोळे । कान दिले ? ’ परंतु या निर्गुणसगुणाच्या गुणावगुणांत जास्त न शिरतां यापुढें ‘ कांहीं न बोलोनि आतां । उगाच चरणीं ठेवितों माथा ॥ ’ या प्रार्थनेनें हें भाषण पुरें करितों.

५

संत नामदेव

नामदेवानें समाधि घेतल्यास आज सहाशें वर्षांचा अवधि लोटला. या सहा शतकांत हिंदुस्थानांत आणि अनुषंगानें महाराष्ट्रांत केवढ्या प्रचंड राजकीय उलथापालथी झाल्या. पण संतकृपेनें फळा आलेलें प्रेमाचें मंदिर बुनादीपासून कळसापर्यंत जरासुद्धां अस्थिर झालें नाहीं. राज्यें आणि साम्राज्यें वाढलीं आणि विलयाला गेलीं; पण भक्तीच्या साम्राज्याचें वैभव मात्र सारखें चढतेंवाढतेंच राहिलें. या कालखंडांत राजनिष्ठाच काय, तत्त्वनिष्ठासुद्धां कैक वेळां पालटल्या; पण बहुजनसमाजाची एकच आध्यात्मिक निष्ठा अखंड राहिली आणि ती भागवत धर्माची. राजकीय काजासाठीं मुत्सद्द्यांनीं आणि महंतांनीं घडवून आणलेल्या एकजुटींत वारंवार फूट पडली; पण वैष्णवजनांचा संघ अभंग राहिला; आणि त्यांनीं अभंगांतून गायिलेल्या हरिनामाचा गजर तलवारीच्या खणखणाटांतून आणि मतामतांच्या गलबल्यांतून अद्यापिहि घुमत आहे.

या बहुजनांच्या धर्माचा महाराष्ट्रांतला प्रवर्तक जो नामदेव त्याची निश्चित माहिती मिळविण्याचा शास्त्रशुद्ध प्रयत्न आम्हीं आजवर करूं नये ही मोठी खेदाची गोष्ट होय. त्याच्या शकासंबंधीं शतकाचा फेरफार सुचविण्याइतका विद्वानांत मतभेद. वाल्या कोळ्याच्या कथेप्रमाणें आयुष्याच्या पूर्वरंगांत नामदेव डाकू होता हा प्रवाद आम्ही विशेष चौकशी केल्याशिवाय सत्य मानतों ही आमची त्याच्या चरित्राविषयीं आस्था. शिखांच्या आदिग्रंथांत ज्यांना आदराचें स्थान मिळालें तीं कवनें नामदेवाचीं कीं त्याच्या नामधारी शिष्यांचीं याचा कायमचा शहानिशा लावण्याची आम्हांस जरूर वाटत नाहीं. फार कशाला, त्याचीं मराठी कवनेंसुद्धां आम्हीं पारखून एकत्र संग्रहित केलीं नाहींत. छापील गाथ्यांत ज्ञानदेव, विष्णुदास, नामा यांचाहि शिक्का सारखाच चालतो; व खरा

साधना, १९ व २६ ऑगस्ट १९५०

नामा नामानिराळा राहिला आहे असें म्हणण्याची पुष्कळदां पाळी येते. हें सर्व जाणत असून उठल्यासुटल्या विद्वानानें म्हणावें कीं कुणीं तरी नामदेवाच्या नांवाखालीं मोडणाऱ्या साऱ्या लिखाणाची छाननी करून निर्णायक स्वरूपाचा गाथा तयार करावा; पण त्या कार्यांत लक्ष मात्र कोणींच घालूं नये ! या साऱ्याचा अर्थ ह्याच कीं नामदेवाचा वरपांगीं गौरव केल्यानें आमचें काम भागतें. त्या महा-पुरुषाच्या जीवनाचा आणि कवनांचा तन्मयतेनें अभ्यास करण्याइतकी आम्हांला त्याच्याविषयीं कळकळच नाहीं. जो तो त्याच्याच शब्दांत 'घालीन लोटांगण, वंदीन चरण' अशी अर्धीच आरति करून स्वस्थ बसतो. आपल्या डोळ्यांनीं त्याचें खरें रूप पाहावें असा छंद कुणीच घेत नाहीं.

आतां नामदेवापासून सातव्या शतकास प्रारंभ होत आहे. त्या निमित्तानें तरी आम्हीं हा संकल्प सिद्धीस नेला पाहिजे कीं, ठिकठिकाणच्या हस्तलिखितांचें व परंपरेचें संशोधन करून नामदेवाच्या कवनांचा सर्वांगशुद्ध गाथा मराठी व इतर वाचकांस उपलब्ध करून द्यावा. त्याचें कवित्व अमाप असलें पाहिजे हें उघड आहे. ज्याला स्वप्नांत येऊन नामदेवानें जागें केलें व कवित्व करावयाचें काम सांगितलें, त्या तुकारामाच्या पदरांत नामदेवानें जें माप टाकिलें तेंच मुळीं कमींत कमी साडेचार हजार अभंगांइतकें भरलें. तुकारामाची काव्यरचना अवघ्या पंधरा वर्षांत झाली; नामदेवाची टागोरांप्रमाणें पन्नाससाठ वर्षे अखंड चालूच होती. तेव्हां त्याचें कवित्व इतकें उदंड असलें पाहिजे कीं तें किती विपुल होतें हें दाखविण्यासाठीं 'प्रमाणाची संख्या शतकोटी' म्हणून सांगण्याचा प्रघात पडला. कीर्तनप्रसंगीं आणि इतरत्र महाराष्ट्रांत व अन्यत्र त्यानें जें जें गायिलें तें सारें जर कुणीं लिहून ठेवलें असतें तर या प्रमाणाची थोडीशी प्रचीति आपणास आली असती. "ज्ञानेश्वर अभंग बोलिले ज्या शब्दां। चिदानंदबाबा लिही त्यांस" या अभंगांत जनीनें समकालीन प्रत्येक कवीच्या लेखकाची नामावळी दिली आहे; पण नामदेवाचा लेखक कोण होता हें सांगितलें नाहीं. 'नामयाचे जनीचा पांडुरंग' असा निर्वाळा दिला आहे व तो जनतेनें नामदेवाविषयींहि सत्य मानला आहे. त्याचा अर्थ इतकाच कीं नामदेवाचे अभंग जनताजनार्दनानें प्रेमानें कंठीं धारण करून जपून ठेवले. ते तसे लोकांच्या मुखांत सारखे खेळत असल्यानें त्यांजवर बदलत्या बोलीचे नकळत संस्कार झाले. निरर्थक अक्षर घोकणें आणि अक्षर वाङ्मयाचें सार्थक करणें यांत

अनुक्रम 29822 .... दि:
क्रमांक 9024 .... नों: दि: .....

फरक असतो तो असा. तुकारामानें "विश्वासें आदर करूनिया" जीं कांहीं संतांचीं उत्तरें पाठ केलीं तीं बहुतांशीं नामदेवाचींच असलीं पाहिजेत. तीं त्याच्या मनीं वसत होतीं म्हणून "नामदेवापायीं तुक्या स्वप्नीं भेटी। प्रसाद हा पोटीं राहिलासे।" असें त्यानें आरंभीं लिहून ठेविलें. घट डोहांत बुडावा व त्यांत ओतप्रोत पाणी भरावें त्याप्रमाणें नामदेवाच्या कवित्वानें तुकारामाचें मन आरंभीं भरून गेलें असलें पाहिजे.

माणसाचीं मनें भारून टाकणारा तो अद्भुत जादुगार होता. "खेंचरू विसा। प्रेमाचा पिसा।"; त्यानें नामदेवाला उपदेश देऊन पदपिंडाविवर्जित केला. हें प्रेमपिसें निःसंशय सांसर्गिक असतें. तें आपणासारिखें तात्काळ करितें. इतरांस जो वीर वाटतो तो घरांतल्या दास-दासींस तसा भासत नाहीं असा साधारणतः अनुभव येतो; पण या वैष्णववीराचा प्रतापच असा कीं त्याच्या दासीनें—जनीनें—"नाम तें रूपा दळियेलें सर्व"; आणि मग साहजिकच पंढरीचा राव पीठ भरावयाला बसला. घरच्या बाभळीचें जेथें चंदन झालें तेथें दूरवर सुवास पसरला तर नवल कोणतें? पंढरपुरापासून पंजाबपर्यंत नामदेवाची ख्याति पसरली होती. हिंदुस्थानांत असा एक संतचरित्रकार नाहीं कीं जो त्याचे पवाडे गात नाहीं. हारमाळा नरसी मेहेत्याची असो अगर नसो, इतकें स्पष्ट कीं सौराष्ट्रांत नामदेवाची स्मृति शंभर वर्षांनंतरदेखील ताजी होती. पंजाबांतले मठ त्यानें स्थापन केले असोत अगर नसोत, त्याची परंपरा प्रभावी ठरली व ती शीखांच्या आदिग्रंथांत जतन करून ठेवली आहे. राजकीय अंमलापेक्षां संस्कृतीचे संबंधच चिरकाल टिकतात; कारण त्या प्रेमसंबंधांनीं माणसें एकजीव होऊन जातात. मुसलमानांच्या आक्रमणामुळें विस्कळित होणाऱ्या समाजाची, समतेचा पाया मजबूत करून ज्यांनीं प्रेमानें बांधणी केली त्या विधात्यांत नामदेवाची गणना प्रामुख्यानें केली पाहिजे. ह्या मानवधर्माचा तो आद्य प्रचारक होता. नामदेवानंतर रामानंद आणि चैतन्य यांनींहि हिंदुस्थानभर फिरून हें कार्य चालू ठेवलें. असला यात्राप्रचार किती यशस्वी ठरतो याची कल्पना गांधीजींच्या दांडी यात्रेवरून आपणांस करतां येईल. विशाल दृष्टि ठेऊन सगळ्या राष्ट्रभर प्रेमधर्माचा प्रसार करणारा नामदेव खरा महाराष्ट्री होय. "चिंता करितों विश्वाची" अशी ज्याची मनाची ठेवण त्यालाच महाराष्ट्री हें बिरुद साजेल. लघुचेतसाला महाराष्ट्री म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाहीं हें नामदेवाच्या चरित्रावरून आपण आधीं शिकलें पाहिजे.

नामदेवानें आम्हांस नामाचें माहात्म्य शिकविलें. त्याच्या मुखीं अखंड नामसंजीवनी होती. "नाम तेंचि रूप, रूप तेंचि नाम। नामरूप भिन्न नाहीं नाहीं।" अशी त्याची निष्ठा होती. नाम हाच त्याचा देव होता. म्हणूनहि कदाचित् लोकांत त्याचें नामदेव हें नांव रूढ झालें असेल. आज अनेकांना असें वाटतें कीं नामस्मरण काय आणि वेदपठण काय दोन्ही सारखींच निरर्थक; अक्षरें घोकण्याचेच केवळ दोन प्रकार आहेत. नामदेव–तुकारामांनीं अहर्निश गायिलेल्या नाममंत्राचें वर्म शब्दांच्या नुसत्या जपांत सांपडणार नाहीं. नामस्मरण हें आत्मानुभवाचें स्मरण आहे. आत्मानुभवाप्रमाणें त्याचें सामर्थ्य वाढतें. आणि तें मोक्षदायी होतें कधीं? तर जेव्हां नामदेवाप्रमाणें आपण म्हणूं शकूं कीं "नामा म्हणे कारण। जिव्हा होय स्मरण। सर्व नारायण हरी दिसे।" नामाचें खरें रहस्य त्यानें कसें वर्णिलें आहे पहा:

नामचि हें आहे पंचतत्त्वां ठाव।
नाहीं दुजाभाव देखावया॥ १
देखणारा जाहाली कर्पुराची वाती।
नामाग्र विश्रांति ठाईं जाहाली॥ २
द्वैताद्वैत तेथें नेणे जाणपण।
गेलें हरपोन नामें सर्व॥ ३
नामदेव म्हणे अनाम तें नाम।
नाना नामभ्रम तेथें दुजा॥ ४

नाम हा अद्वैताचा ध्वनि म्हणून मुखावाटे उमटला तरच त्याला ॐकाराचें मूळ म्हणतां येईल. अभिमान सोडून, लाज सांडून देवाच्या नांवानें टाळी वाजविणें हें ब्रह्मानंदीं टाळी लागण्याचें अमोघ पण सोपें साधन आहे. तें नामदेव–तुकारामांनीं सर्वांना सुलभ करून दिलें. नाम हें अनेक अर्थांनीं अभेदाचें प्रतीक आहे. "नाम तें अभेद सकळां मुखीं" ह्या तुकारामाच्या वचनांत नामाचा सारा महिमा सामावला आहे. वेदाचा अधिकार नसलेल्या बहुजनांस नामदेवानें हा नवा गायत्री मंत्र दिला आणि त्याच्या द्वारें वेदांताचें रहस्य शिकवलें.

वेदान्त पुस्तकांत आणि भक्तीच्या कथा पुराणांत राहूं शकतात याची यथार्थ जाणीव नामदेवादि संतकवींस होती. आणि तसें झालें म्हणजे घटपटाची

खटपट आणि नामाची आटापीट यांत कांहींच फरक राहात नाहीं हें ते ओळखून होते. म्हणूनच त्यांनीं नामापेक्षांहि निर्मळ चारित्र्यावर अधिक भर दिला आहे. या मराठी संतांनीं संसारांत राहून परमार्थ साधतां येतो हें सिद्ध केलें. त्यांची खरी साधना त्यांच्या साधुचरितांत आहे. संसार हा परमार्थाशीं विसंगत नाहीं, तेव्हां परमार्थ निराळा साधावयास नको, अशी आज आम्ही आपली सोयीस्कर समजूत करून घेतली आहे. त्यांचा ससार कनकास लोभावलेला व कामिनीस भुललेला नव्हता हें आम्ही विसरतों. परधन, परदारा, परनिंदा यांपासून सर्वथैव अलिप्त राहणें, सत्य न सोडणें, आणि सर्वांभूतीं समतेचें प्रेम असणें, हें त्यांनीं केलेल्या व त्यांना अभिप्रेत असलेल्या संसाराचें सार आहे. विसोबा खेचरानें नामदेवास "कोप न धरी रे नामया" म्हणून विनवून जो उपदेश करून "पक्का" केला त्याचा बीजमंत्र हा असा प्रखर तपस्येचा होता :

ध्यान धारणा मुद्रा जप । यम नियम करिसी तप ।
तेणें तुझी न चुके खेप । आराधीं स्वरूप एक भावें ॥
परस्त्री तितुकी जाण रे माता । ऐसें मानी रे तत्त्वतां ।
परद्रव्य येऊं देऊं नको रे चित्ता । मग गुरुनाथा सेवी तया ॥

हें विनवून सांगावें लागलें याचें कारण सांगणें सोपें, आचरण कठिण, हें गुरूला मनांत ठसवून पक्कें करावयाचें होतें. नामदेवानें हें साधें दिसणारें तत्त्वज्ञान पण खरोखरीचें सतीचें वाण स्वीकारलें. आणि त्या साधनेंत तो इतका यशस्वी झाला कीं लोकांनीं त्याच्या या बाबतींत अद्‌भुत कथा गायिल्या. प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण असा ज्या कांचनाचा दंडक त्याची आणि दगडाची किंमत त्याला सारखीच वाटूं लागली हें सांगण्यासाठीं त्यानें परिससुद्धां नदींत फेंकून दिला ही कौतुकवती कथा लोकांत पसरली. आणि अवधीं भूतें त्याच्या जीवनांत साम्या आलीं होतीं हें दाखविण्यासाठीं स्वयंपाकांतली भाकरी घेऊन पळून जाणाऱ्या कुत्र्यापाठीं तुपाची वाटी घेऊन तो धांवला हा प्रेमळ प्रसंग लोकांनीं स्मरणांत सांठवून ठेवला. इतकी तयारी झाल्यानंतर त्यानें स्वतः जो उपदेश केला तोच सर्व मराठी संत करीत आले आहेत. त्याच्या एका अभंगांत त्या उपदेशाचें सर्वस्व आपणास मिळतें. तो असा :

परदारा परधन परनिंदा परपीडन
सांडोनि भजन हरीचें करा ॥ १
सर्वांभूतीं कृपा संतांची संगति
मग नाहीं पुनरावृत्ति जन्ममरण ॥ २
शास्त्रांचें हें सार श्रुतीचें गव्हार
तें हें नाम परिकर विठोबाचें ॥ ३
नामा म्हणे नलगे साधन आणिक
दिधली मज भाक पांडुरंगें ॥ ४

संसारांत राहून परमार्थ साधावयाचीं हीं साधनें जोंवर आम्ही आचरीत नाहीं, तोंवर नामदेव–तुकाराम हीं नांवें घेण्याचा आम्हांस अधिकार नाहीं. "जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेंच करीं" अशी धनाविषयीं वृत्ति असली तरच संसाराच्या हाटांत देवाचा नफा पाहतां येतो. नामदेवास उपाशी कुत्र्याविषयीं जें प्रेम भरून आलें त्याचा अत्यल्प अंश आम्हांस उपाशी व अर्धपोटीं माणसाविषयीं आचरतां आला तरच त्याच्या शिकवणीचा वारसा आम्ही सांभाळिला असें आम्ही अभिमानानें सांगूं शकूं.

नामदेवापासून तुकारामापर्यंत मराठी संतांनीं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय हा महाराष्ट्र-धर्म उपदेशिला. ज्ञान आणि नाम, प्रज्ञा आणि श्रद्धा ह्या त्या अस्सल नाण्याच्या दोन बाजू आहेत; आणि म्हणूनच ज्ञान-देव व नाम-देव हीं एकाच हृदयाचीं दोन मुखें आहेत. गीता आणि भागवत हीं त्या मुखांनीं आदरिलेलीं जीवनाचीं काव्यें. ज्ञानदेवीची एकेक ओवी 'अनुभवावी' असें नामदेवास वाटत असे. म्हणजेच ज्ञान प्रेमानें आचरणांत आणावें असा त्याचा आग्रह होता. बुद्धाच्या आष्टांगिक मार्गाची आणि प्रेमधर्माची ह्या प्रकारें गीतेशीं संगति महाराष्ट्रांत घालण्यांत आली; आणि या अर्थानें कृष्णाची आम्ही बौध्यरूपानें पूजा करीत आलों आहोंत. त्या देवापाशीं आपण नामदेवाचें प्रेमळ मागणें मागूं या—

नामा म्हणे देवा तुमचें नलगे मज कांहीं ।
प्रेम असो द्या हृदयीं अपुल्या लागतसें पायीं ॥

६

तुकारामाचा सारासारविवेक

विपरीत काळाच्या चार वर्षांत तुकारामाच्या अंतःकरणप्रवृत्तींची कोणत्या दिशेनें प्रगति होत होती याचा शोध येथें[1] करावयाचा आहे. या शोधांतच भावी संविधानकाची सूचना सांपडेल. दुःखांनीं व्यथित होत असतांनाच हृदय नकळत पालटत जातें. आघातांनीं हतबुद्ध झालेल्या माणसाच्या बुद्धीची अंतःशुद्धि होतच राहते. आपदांच्या मुशींत त्रिविधतापांचे संस्कार होत असतांनाच विकार पृथक् होऊन शुद्ध सारतत्त्व निष्पन्न होतें. भट्टींत हा जो सारासारविवेक चालू असतो त्याचें निरीक्षण करणें अत्यावश्यक आहे. नराचा नारायण होण्याची किमया अगम्य दिसते खरी; पण या निरीक्षणानें तिचें रहस्य सुगम होतें.

या चार वर्षांत तुकारामास सावकारीचा हळूहळू वीट येऊं लागला होता. व्याजानें संपत्ति संपादन करण्यांत जी आत्महानि होते तिची जाणीव त्याला होत होती. "ऋण वैर हत्या। हें तों न सुटे नेंदितां ॥" हा सावकारीचा निर्घृण नियम माणुसकी जाणतच नाहीं. सुपांतले व जात्यांतले—कालांतरानें तो या सर्वांना सारखेंच भरडून टाकतो. निःसत्त्व रयतेकडून रोख्यांतील लेखाप्रमाणें आपणांस येणें असलेला मांसाचा लचका तोडून घेण्याइतका तुकाराम कसाब शायलॉक झाला नव्हता. "व्याजें कासाविसी बहु केलें" अशीं गयावया करणारीं कुळें त्याला आतां प्रत्यहीं भेटत होतीं. त्यांच्या दारांत धरणें बसणें, त्यांना माजघरांत कोंडणें, "धरूनि पालव असुडीन करें" अशी त्यांची चारचौघांत विटंबना करणें—हे सारे सावकारीचे निष्ठुर पाश आवळणें त्याच्या अंगवळणीं पडेना. खिस्तीच्या उदीमांत आनंद मानणारे ब्राह्मणहि त्याच्या माहितींत होते. त्यांचें ब्रह्म-ज्ञान त्याजपाशीं नव्हतें; उलट स्वतः कुणबी असल्यामुळें कुणबी कुळांच्या सुखदुःखांचें त्याला चांगलेंच ज्ञान होतें. या खिस्त्यांचा किळस यावा

१. मुंबई सरकारनें प्रसिद्ध केलेल्या तुकारामचरित्रांतून.

अशा भाषेंत त्यानें कसा उपहास केला आहे पहा : "खिस्तीचा उदीम ब्राह्मण कलयुगीं। महारवाडीं मांगीं हिंडतसे ॥१॥ ॥ध्रु.॥ वेवसाव करितां पर्वत मांगासी। ते पैं विटाळासी न मनिती ॥ छ ॥ मांगिणीशीं नित्य करीतसे लेखा। तोंडावरि थुंका पडतसे ॥ २ ॥"; "अंगीं ब्रह्मक्रिया खिस्तीचा व्यापार। हिंडे घरोघर चांडाळाचे ॥ १ ॥ ॥ ध्रु. ॥ अंत्यजा खिचडी घेताती मागून। गाळियाप्रदान मायबहिणी ॥ छ ॥." दुष्काळांत थकलेल्या कुळांकडून वसुली उकळण्यासाठीं हीं सारीं ब्रह्मास्त्रें वापरण्याइतकें त्याचें मन निर्विकार झालें नव्हतें. व्याज हें पाप आहे—'शमलं कुसीदम्'—हें त्याच्या सभोंतालच्या इस्लामास सुद्धां पसंत असलेलें उपनिषदाचें तत्त्वज्ञान दुष्काळानें त्याला शिकविलें. म्हणूनच दुष्काळानंतर कर्जरोखे इंद्रायणींत बुडवून हें पाप त्यानें कायमचें धुवून टाकिलें.

किंबहुना श्रीमंतींत पापाचा अंश हा असावयाचाच याची त्याला प्रचीति येऊं लागली होती. वजनमापांचें सत्य व्यापारी पाळत नव्हते व भोळ्याबावळ्या साळ्या-कोष्टयांना टकवीत होते हें तो पाहात होता. टकाटकींतच नफा ठीक होतो. सत्याचा जय होतो खरा; पण संपत्तीच्या चढाओढींत सत्यवानास हमखास विजय मिळत नाहीं—हें नानाविध वैश्यव्यवसाय करून त्याला आतां कळून चुकलें होतें. नफ्याच्या प्रमाणांत पापाची रास वाढते हें व्यवहाराचें त्रिकालाबाधित त्रैराशिक तो शिकत होता. आपल्या भोंवतालच्या प्रतिष्ठित धंद्यांहुद्द्यांविषयीं त्याचा जो ग्रह झाला होता तो त्यानें पुढें आपल्या शिरस्त्याला अनुसरून स्पष्ट शब्दांत मांडला आहे: "कांहीं दुसरा विचार। न लगे करावाचि फार ॥ १ ॥ ॥ ध्रु. ॥ सेख्या ना चौधरी। पांडेपण वाहे शिरीं ॥ छ ॥ पाप न लगे धुंडावें। पाहिजे तरि तेथें जावें ॥ २ ॥ जकातीचा धंदा। तेथें पाप वसे सदा ॥ ३ ॥ गाई म्हैसी हेड। तुप विकी महा द्वाड ॥ ४ ॥ तुका म्हणे पाहीं। तेथें पुण्या रीघ नाहीं ॥ ५ ॥" या पापांपासून अलिप्त राहावयाचा प्रयत्न करून त्यानें आपलें हसें करून घेतलें होतें; कारण सत्यानें पैसा मिळवितां येतो ही कल्पनाच मुळीं व्यापाऱ्यांना हास्या-स्पद वाटते. या दृष्टीनें अर्थार्जन हें त्याला अनर्थावह वाटूं लागलें होतें. "अवघें पाप केलें तेणें। जेणें सोनें अभिळापिलें ॥" हा सिद्धांत तो अनुभवानें बनवीत होता.

आणि दुष्काळांत त्याला हें कळून चुकलें कीं, सोनें असलें काय नसलें काय सारखेंच. गरीब असो वा श्रीमंत असो, देहधारणासाठीं अन्न सर्वांना सारखेंच

लागतें. जेथें अन्नच मिळत नाहीं तेथें अन्नाऐवजीं सोनें कांहीं चावून खातां येत नाहीं. दुर्भिक्ष्यपरचक्रादि आपत्ति गरीब-श्रीमंत हा भेद सहला करीत नाहींत. धनसंचय विफल होय, व धान्यसंचय हा तर माणुसकीविरुद्ध घोर अपराध होय, हें दुष्काळानें त्याच्या मनावर कायमचें चित्रविलें. "एक शेरा अन्ना चाड। येर वाउगी बडबड ॥ १ ॥ ॥ ध्रु. ॥ कां रे तृष्णा वाढविसी। बांधवूनि मोहपाशीं ॥ ७ ॥" हा प्रश्न आपल्या मनाला त्यानें कितीदां तरी विचारला असेल. एका दिवसाला लागेल त्यापेक्षां अधिक संचय करावयाचा नाहीं हें व्रत घेऊन दुष्काळाचा हा चिरस्मरणीय धडा न विसरतां त्यानें पुढें आचरणांत आणला.

ज्यांच्याकरितां "दिवसा व्यापारचावटी। रात्रीं कुटुंबचिंता मोटी।" करावयाची, "खाटेवरि पडतां। (ज्यांची) व्यापी चिंता तळमळ," तीं सारीं "पुत्र पत्नी बंधु सोयरीं खाणोरीं" केवळ सुखाचे सोबती आहेत, याची विपरीत काळांत त्याला खात्री पटली. आधींच तो दोन बायकांच्या भांडणांनीं वैतागून गेला होता. या निजसेजेच्या अंतुऱ्यांच्या नाजूक कटकटी मिटविण्यांत त्याचा जीव मेटाकुटीला आला असणार. एका छपराखालीं दोन स्त्रिया म्हणजे भांडणतंटा, हा संकेत चिनी-वर्णलिपींत वज्रलेप करून टाकिला आहे! तुकारामानें स्वानुभवानें हा सिद्धांत बांधला कीं, "एका पुरुषा दोन नारी। पाप वसे त्याचे घरीं ॥". दोन बायकांबरोबर या पापाचाहि तो धनी झाला होता. ही दुसरी नवी राणी तरणीताठी आणि मोठ्या श्रीमंताची लेक. तिचा "धांगडधिंगा" तसाच मोठा. पहिली जुनी सोबतीण; आणि तशांत तिनें पुत्राचा अहेर केलेला. एकीकडे काम ओढी तर दुसरीकडे प्रेम ओढीत होतें. या भेदाभेदांच्या ओढा-ओढीमुळें 'सेजबाजभोगविलासांत' तरुण दंपतीच्या एकचित्ततेनें त्याचा लय लागेना. नुकसान येऊन धंदा बसला तेव्हां नव्या व्यवसायांच्या अखंड हव्यासानें पीडिलेल्या जीवाला विलास गोड तरी कसे लागावे? धनाबरोबर बायकांकडून मिळणारा प्रेमाचा मान आटत चालला होता. स्वतःच्या पोटाला चिमटे घ्यावयाची जेव्हां त्यांना पाळी आली तेव्हां तर त्या त्याला उघड चिमटे घेऊं लागल्या. "घरीं हळहळ करिती दारा। म्हणती संसारा काय करूं ॥...आम्हीं उठलों माणसांतून। खावयासि अन्न मिळेना ॥ घरीं कांता ऐशा रीतीं। नानापरीचे अपशब्द बोलती। बाहेर पिशुन सर्व हांसती ॥." अशा वातावरणांत "जन हे सुखाचे दिल्याघेतल्याचे" हें साऱ्या संसारसंबंधांचें सारतत्त्व त्याला समजूं लागलें.

ज्या मायबापांच्या व दारापुत्रांच्या संगांत माया गुंतवावयाची तें तर नित्य मृत्यूच्या संगतींत असतात, हें लागोपाठ घडलेल्या पांच मृत्यूंनीं त्याला पुरतें कळून चुकलें. मृत्युदुःखाचें 'आर्यसत्य' अशाप्रकारें त्याच्या आयुष्यांत आरंभींच स्थापिलें गेलें. त्यानेंच म्हटल्याप्रमाणें "जीवा नाहीं कुडीचें लाहातें। ये भिन्न पंच भूतें। रचतें खचतें संचितें। असार रितें फलकट॥ पुत्र पत्नी सहोदर। मायबाप गोताचा पसर। मिळतां काष्टें लोटतां पूर। आदळीं दूर होतीं खळाळीं॥" हा अनुभवाचा कडू घुटका त्याला घोळवून घोळवून गिळावा लागला.

गोताचा पसाराच काय, भोंवतालीं दिसतें तें सारेंच फलकट सृष्टीच्या एका निःश्वासानें चटसारें उडून जातें हें त्याला दिसून आलें. राष्ट्रावर आलेल्या असल्या दारुण आपत्तींनीं जगताला अनीश्वर म्हणणारे आसुरी संपत्तीचे वारससुद्धां क्षणभर गोंधळून जातात. लिस्बन शहराचा एक भाग दिसतां दिसतां खचून जाऊन समुद्रांत लुप्त झाला असतां युरोपांतील अठराव्या शतकांतील निरीश्वरवादी सुद्धां संदेहांत गटांगळ्या खाऊं लागले. तेव्हां हें जग केवळ 'कामहैतुक' नसून, मानवांचीं क्षुद्र कळसूत्री बाहुलीं खेळविणारा कोणी नियंता असला पाहिजे असें तुकारामासारख्या सामान्य माणसास वाटलें तर आश्चर्य कसलें? एकट्या मानवाचा दुबळेपणा विश्वांतील विश्वंभरांत विलीन होतांच नाहींसा होतो, व त्याला देवाचें बळ लाभतें ही सिद्धि महाराष्ट्रांतील संतचरित्रांच्या द्वारा त्याच्या ऐकिवांत आली होती. तिच्या शोधाकडे त्याची वृत्ति साहजिकच वळूं लागली.

अशा मनोवृत्तींत तुकाराम सारासारविवेक करूं लागला तर नवल नाहीं. तुकारामाच्या वैराग्याकडे दोन निरनिराळ्या दृष्टींनीं लोक पाहात आले आहेत. कांहींस असें वाटतें कीं "प्राणी भोगिती त्रिविध नरक। मग पश्चात्तापें करूनि देख। मोक्षसुख पावती।" ह्या संतचरित्रांच्या सिद्धांताचें हें आणखी एक उदाहरण आहे. संसार वमन झाला तरी पुनःपुनः संसारचक्र सारखें चालू ठेवणें यांतच कांहींना पुरुषार्थ वाटतो. त्यांच्या मतें तुकारामाचें वैराग्य हा संसाराच्या रणांगणांतून पाय मागें घेणाऱ्या भ्याडाचा पळपुटेपणा होय. त्यांना असें वाटतें कीं आपत्तींच्या भारानें तुकाराम वांकला, त्याची दृष्टि विकृत झाली, व त्याच्या हतबल आत्म्याला समग्र जीवनाचें दर्शन होऊं शकलें नाहीं.[१] तुकारामाच्या वैराग्याच्या

१. प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांसारख्या रसग्रहणक्षम अभ्यासकानें ही मीमांसा

दोन मीमांसांतील ही उत्तर मीमांसा सर्वथैव चुकीची आहे. पूर्व मीमांसेंत तथ्य आहे, पण तें परंपरागत पद्धतीनें मांडलें आहे. त्रिविधतापांनीं याप्रकारें पोळला असतां जो संसारांत पूर्ववत् लोळूं शकतो त्याला ग्रामपशु म्हटल्यानें मोठासा अन्याय होणार नाहीं. उलट अनुताप झाला म्हणजे माणूस मुक्त होतोच असा नियम नाहीं. अनुतापाचा मार्ग चालूं लागलें म्हणजे वळणावरच कांहीं मोक्षाचें गांठोळें ठेवलेलें नाहीं. तो मार्ग खडतर आहे; वाटेंत अनेक कांटे आहेत. प्रस्थान काढणाऱ्या सर्वांनाच पेणें गांठतां येत नाहीं.

खरें पाहतां वर सांगितल्याप्रमाणें तुकारामाच्या वृत्तींत हळूहळू पालट होत चालला होता. ज्यांना आपण आधुनिक भाषेंत "जीवनाचीं मूल्यें" म्हणतों त्यांच्याप्रत तो संसाराच्या अंधकारांतून चांचपडत चालला होता. आर्यांच्या भाषेंत यालाच सारासारविवेक म्हणत असत. बुद्धाच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे :

> असारे सारमतिनो सारे चासारदस्सिनो ।
> ते सारं नाधिगच्छन्ति मिच्छासङ्कप्पगोचरा ।
> सारं च सारतो ञत्वा असारं च असारतो ।
> ते सारं अधिगच्छन्ति सम्मासङ्कप्पगोचरा ॥
> (असार तें सार मानी, देखे सारीं असार जो ।
> तयाला सार लाभेना, मिथ्या संकल्पि जो भ्रमे ॥
> सारांत सार जो जाणी, असारांत असारही ।
> तयाला सार लाभे, जो सत्यसंकल्पि वावरे ॥)

करावी ह्याचें थोडेंसें आश्चर्य वाटतें. ते म्हणतात : "It is not my purpose now to discuss whether the profoundly pessimistic view he took of the world was philosophically true, whether the revulsion of feeling was not the result of a blurred vision, whether it does not point to a soul too small to comprehend life in its entirety, and too narrow and feeble to keep unbent against the shock of calamities. It is enough for us to note the fact. The battle of life proved to Tukaram too full of perils and risks, it wore to him a forbidding look—a look of horror. Tukaram could not stand the fire, he fled the field. His was not a militant spirit. His was the heroism of quiet retirement." *Some Abhangas of Tukaram. Prof. W. B. Patwardhan. The Ferguesson College Magazine, Vol. I. No. 3, September 1910.*

संसार हा दारापुत्रधनांभोंवतीं उभारिलेला पसारा आहे. त्यांतील सार आणि असार शोधून काढण्यांत तुकारामाच्या वृत्ती आतां गुंतल्या. या शोधांत सत्य-संकल्पाचा दाता पांडुरंग त्याला भेटला, या कटेवर हात ठेवलेल्या नावाड्यानें त्याची नाव पैलतीराला नेली, हा कुळांतील संस्काराच्या पूर्वसंचिताचा योगायोग होय. भवसागरांतील वादळाच्या मारानें डोल्काठी तुटून पडली तरीसुद्धां तारूं सोडून जाणारा तुकाराम हा भित्रा खलाशी नव्हता. "डगमगी तो वांयां जाय। धीर नाहीं गोता खाय॥" हें ब्रीदवाक्य झंझावाताशीं झुंझणाऱ्या वीरांना त्यानें दिलें आहे. जडत्व कमी करण्याकरितां अहंतेची गांठोळीं फेकून देत, वासना उपसून टाकीत, तारूं तरंगत ठेवण्यासाठीं तो अखंड झगडत राहिला असता. पण विठ्ठलाच्या हातीं सुकाणूं दिल्यामुळें भवाब्धि पार तरून जाणें सोपें झालें.

७

श्री. वामनरावजी जोशी : वाङ्मयमूर्ति

हा समारंभ[1] गेल्या महिन्याच्या एकवीस तारखेस व्हावयाचा. मध्यंतरीं उपस्थित झालेल्या सर्व इडापिडा आतां टळून गेल्या असून सारीं अमंगळ दुरितें पळून गेलीं आहेत. त्याचें समाधान मानून आज आपण पूर्वी योजिल्याप्रमाणें एकसष्टाव्या वाढदिवसानिमित्त वामनराव जोशी यांचें अभिनंदन करण्याठीं जमलों आहोंत ही खरोखर आनंदाची गोष्ट होय. वामनरावांविषयीं वाटणाऱ्या आदरयुक्त प्रेमानें या सत्कारसमारंभात भाग घेण्यासाठीं मला या ठिकाणीं खेचून आणलें आहे. आतां येथें आम्ही प्रेमाच्या स्तुतिस्तोत्रानींच वामनरावांचें आवाहन व स्वागत करणार. साहजिकच मला जुन्या यज्ञाचें रूपक सुचतें. प्रत्येकानें या वामनस्तवासाठीं आपला वाक्संभार आणावयाचा आहे. अशा प्रसंगीं वयोगुणांनीं वामनप्रमाण अशा एका वालखिल्याला होतृत्वाचा मान द्यावयाचें आपण ठरविलेंत यांत आपला औचित्यविवेक दिसून येतो. आवाहनास सुरवात करून द्यावयाची हें होत्याचें काम, मग इतर मोठमोठे उद्गाते सूक्तें म्हणतीलच. इतकेंच मी माझ्या या अध्यक्षपदाचें प्रयोजन समजतों. आणि म्हणूनच नेहेमींचा शिरस्ता सोडून स्वतःच पहिली ऋचा म्हणावयाची असें मीं ठरविलें आहे.

तसें पाहतां धुळयाला व रत्नागिरीला योगायोगानें पडलेल्या गांठी व पुण्यांत अधूनमधून होणाऱ्या भेटी यापेक्षां वामनराव या व्यक्तीशीं माझा गाढ परिचय आहे असें मला सांगतां येणार नाहीं. परंतु या वाढत्या परिचयापोटीं आदर जन्माला येऊन तो आतां प्रेमानें वृद्धिंगत होत आहे. तो इतका कीं आम्हां हिंदी न्याया-धीशांची वामनरावांनीं बदनामी केली आहे हें मी आतां साफ विसरून गेलों आहें. राजकीय खटल्यांत हिंदी न्यायाधीशापेक्षां 'फेअरमाइंड' इंग्रज न्यायाधीशा-

---

१. प्रि. वामन मल्हार जोशी यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्तिसमारंभाच्या दिवशीं अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण. म. सा. पत्रिका, १९४४

करून अधिक चांगला न्याय मिळतो अशी त्यांची उद्धवगीता सांगते. पण न्यायाधीशावर असली टीका करणारें विधान म्हणजे बोलूनचालून विस्तवाशीं खेळ आहे म्हणून त्याची मीं गय केली! पण 'नलिनी' या कादंबरींत लिव्हरपूल रिलीफ् फंडाकरितां भरलेल्या मीनाबाजारांत एका हिंदी न्यायाधीशाची काळी व कुरूप बहीण भपकेदार पोषाक करून ओळखीच्या रावसाहेबांना आग्रह करकरून आइसक्रीम घेण्यास सांगत होती असें जेव्हां मीं वर्णन वाचलें तेव्हां वामनरावां-विषयीं बंधुभावाचें नातें साफ विसरून जावें असा निश्चय करावासा वाटला. पण मग असा निर्धार केला कीं, वामनरावांच्या मनांत हिंदी न्यायाधीशांविषयीं कितीहि तेढ असो, आपण अक्रोधानें क्रोधाला जिंकून उघडउघड सर्वस्वीं त्यांची तरफदारी करणारें भाषण करून "जग हें असें आहे" हे त्यांचे आवडते उद्गार खुद्द त्यांच्याच तोंडून प्रत्यक्ष ऐकावेत! म्हणून मी आपणांस आधींच बजावून ठेवतों कीं बाहेरचा म्हणून तिऱ्हाइत समजला गेलेला हा न्यायी समीक्षक येथील त्यांच्या संबंधीजनापेक्षांहि वामनरावांचा अगदीं पूर्ण पक्षपाती आहे.

स्तुतीमुळें वामनराव ओशाळतील म्हणून आम्ही आमचें हृद्गत कां सांगूं नये? स्तुति आणि च्युति या दोन्ही जखणींचीं घरें जवळच आहेत असें राज-वाड्यांप्रमाणें तेहि मानतात हें आम्ही जाणतों. स्मृतिलहरींत जगाची स्तुति आणि निंदा हें प्रकरण दोनदां आलें आहे तें केवळ अठ्ठावनीच्या विस्मृतीमुळें आलें असेल असें मला वाटत नाहीं. या द्वंद्वाच्या पलीकडे जाण्याच्या मुमुक्षेमुळेंच त्या विचाराची पुनरुक्ति झाली! "जगाच्या स्तुतींतहि अर्थ नसतो आणि निंदेतहि अर्थ नसतो. सगळा मायेचा खेळ आहे" हें पटूनसुद्धां निंदाकालिकेच्या रूपापेक्षां स्तुतिसुंदरीचें सोंग इतरांप्रमाणें त्यांनाहि आवडतें हेंहि ते प्रांजलपणानें कबूल करतात. तेव्हां आमचा वामनस्तव त्यांस मनस्ताप उत्पन्न करील या भीतीनें आम्हीं अवास्तव संकोच दाखवूं नये. मोठेपणाबरोबर स्तुतीच्या यातना ह्या ठेवलेल्याच. आमचीं हीं भाषणें वाटल्यास त्यांनी जनान्तिक मानावींत. व्यक्तीचा संसार एकदां लोकांच्या डोळ्यांदेखत नांदूं लागला म्हणजे त्या व्यक्तीचे रूपकर्ते टीकाकारच ठरतात. व्यक्ती असते कशी यापेक्षां ती दिसते कशी हें ठरविण्याचा हक्क त्यांचाच!

'षष्ठ्यब्दपूर्ति' हें काय सोंग आहे असें पुष्कळांना वाटतें. पण तें त्या विशिष्ट शब्दरचनेविषयीं असावें, अंतर्गत भावनेविषयीं नव्हे. त्या शब्दसमूहांत सोंग

भासलें तरी असल्या समारंभाची भाषा सोंगाडी नसते. आम्हांला खरोखर मनापासून आनंद होतो कीं वामनराव आम्हांला साठ वर्षांपर्यंत लाभले व आणखीहि बरींच वर्षें लाभणार. आणि आनंद कां होऊं नये? पुरुष शतायु असतो असें जरी श्रुति सांगत असली तरी मानवी आयुष्यांतील संवत्सरांची मर्यादा आमच्या पूर्वजांनीं साठच कल्पिली आहे. शतायु तर राहोतच, पण साठायुसुद्धां महाराष्ट्राला फारसे लाभले नाहींत. गोखल्यांसारखे सर्वकुशल राज-कारणी, चिपळूणकरांसारखे ओजस्वी लेखक, माधवराव पटवर्धनांसारखे विदग्ध कवि, गडकऱ्यांसारखे प्रभावी नाटककार ज्या महाराष्ट्राला अल्पकाळच मिळाले त्या महाराष्ट्रानें जे सुपुत्र साठीची मर्यादा उल्लंघूं शकले त्यांच्यासाठीं प्रेमाचा खास समारंभ कां करूं नये? बालकांच्या बाबतींत माता षष्ठिपूजन याचसाठीं नाहीं का करीत?

एकसष्टावा वाढदिवस अशा समारंभासाठीं निवडण्यांत व्यावहारिक अनुभवाची एक गोम सामाविली आहे. साठ या संख्येंत कांहीं तरी गूढ रहस्य आहे खरें. सांख्यांनींसुद्धा हीच संख्या निश्चित केली. माझ्या मतें ती परिणत झालेल्या प्रज्ञेची द्योतक आहे. ऐन पंचविशींत अनिच्छेनें घडलेले अविचाराचे प्रकार पन्नाशींत द्विगुणित होण्याची भीति असते हें अगदीं साधेंच गणित होय. म्हणून पन्नाशीची झुळूक लागून गेली असतांसुद्धां ज्या मनाची प्रतिष्ठा अचल राहिली त्याचेंच साठींत अभिनंदन करावेंसें वाटतें. अठ्ठावनींत आठवणींना सुरवात होते असें धोंडोपंत ब्र्व्यांस वाटतें; आणि कुणी वात्रट असें म्हणेल कीं पुढें सत्तरा-नंतर त्याच त्याच आठवणी फिरून फिरून सांगणारी शुकबहात्तरीची पोपटपंची सुरू होते. पण साठींत अनुभवाचा सांठा असतो. आयुर्वैद्यकांत साठ दिवसांत तयार होणारा षष्ठिशालि हा भाताचा प्रकार बलदायक व पथ्यकारक समजला जातो त्याचप्रमाणें साठ संवत्सरांच्या पूर्ण परिपाकानें तयार झालेलें चारित्र्य समाजास बलतेजशाली करील या आशेनेंच आम्ही हे समारंभ साजरे करतों.

हा एक ‘परस्परं भावयन्तः’चा प्रकार असावा असा कांहीं धूर्तांस संशय येतो तो वृथा होय. मानवी सद्गुणांची व अभिजात वाङ्मयाची जाहिरात करावी तितकी थोडीच. साहित्यकारांनीं उल्लेखलेली वाङ्मयांतील पूर्वींची गौडी रीति जरी अनु-करणीय नव्हती, तरी स्वतःच्या साहित्यिकांविषयीं गोड गोड बोलून इतरांस मोह पाडणारी आजची बंगाली लोकांची गौडी रीति आपण अवश्य अनुसरली पाहिजे

असें माझें मत आहे. बंकीमचंद्र-शरच्चंद्रांविषयीं आपण पुष्कळ माहिती वाचतों; त्यांचीं भाषांतरेंदेखील करितों; त्याचप्रमाणें आमच्या घरच्या मालाचीहि जाहिरात आम्हीं कां करूं नये ? त्यांच्या तुलेला वामनराव विशेष कमी भरतील असें मला तरी वाटत नाहीं. चंद्राप्रमाणें प्रकाशाबरोबर प्रशांत व प्रसन्न आनंद वामनरावांच्या वाङ्मयानें आम्हांस दिला हें कोण नाकबूल करील ?

या वर्षीं मोठा विलक्षण योगायोग आला आहे कीं वामनराव जोशी, मामा वरेरकर आणि सावरकर यांचे याच क्रमानें एकसष्टावे वाढदिवस येतात. मराठी वाङ्मयाच्या कुंडलींत १८८३ सालीं काय ग्रह होते याचा विचार कदाचित् तात्यासाहेब करंदीकरांनीं केला असेल. मला वाटतें बुद्धिस्थानीं अशुभ योगांनीं थोडेसे दूषित पण झाल्या बलवान् असे राजकारणी व समाजकारणी ग्रह असले पाहिजेत. महाराष्ट्राचा हा नेहमींचाच आग्रह आहे कीं नुसतें स्वप्नाळू वाङ्मय नको; समग्र जीवनाचा पडताळा पाहणारें वाङ्मय हवें. सध्यांच्या परिस्थितींत वाङ्मयाला राजकारण व समाजकारण यांजपासून अलिप्त राहणें हें अशक्यप्रायच होय. आणि त्या दृष्टीनें पाहिलें तर वामनराव, वरेरकर व सावरकर या तिघांची विचार, प्रचार आणि आचार अशीच श्रेणी लावतां येईल. यांतील श्रेष्ठ विशेष कोणता हें ठरविण्याचें हें स्थळ नव्हे. या तीनहि व्यक्तींचें लिखाण चालूच आहे : अर्थात् प्रचारक मामांचें सर्वांत अधिक विपुल; तथापि 'न धरीं बोरु करीं मी' या प्रतिज्ञेचा इतरांकरितां सार्वजनिक उच्चार करूनहि सावरकरांना राजकारणाच्या गडबडींत देखील नाटकें लिहावयाला वेळ मिळतोच. इतकेंच नव्हे तर त्यांचें अलीकडचें अप्रकाशित कवितावाङ्मयसुद्धां विपुल झालें आहे असें माझ्या ऐकिवांत आहे. भोवतालच्या समाजाशीं या तिघांचेंहि वाङ्मय तद्रूप होतें. वामनरावांच्या लिखाणांत तर राजकारणाचे नुसते पडद्याआडून पडसाद नसतात; त्यांतील पात्रेंच सारीं राजकारणाच्या रंगभूमीवर वावरत असतात; केवळ पताकास्थानें म्हणून सूचनेची शोभा आणण्याकरितां किंवा आधुनिकांचा एक अभिनव संकेत म्हणून त्यांनीं राजकारणाचा उपयोग केलेला नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं त्यांच्या लिखाणांत चिंतनावर जास्त भर : प्रचार असा एकंदरींत कमी. आणि म्हणूनच त्यांचें आतांपर्यंत एकुलतें एक असें नाटक प्रभावीं होऊं शकलें नाहीं. तो नुसता नांवाचाच विस्तवाशीं खेळ होता; त्यांत आगलावेपणा नव्हता. पाणीसुद्धां पेटतें कसें करावें ही नाटकी कला निराळीच असते !

चिंतन व विचार हेच वामनरावांचे मुख्य मनोधर्म असल्यामुळें त्यांच्या कादंबऱ्यांची पद्धत इतरांहून एकंदरींत वेगळीच झाली आहे. याचें मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या जीवनांत टॉल्स्टॉयच्या अगदीं उलट आधीं तत्त्वज्ञान आणि मागाहून कादंबऱ्यांचें ललित लिखाण असा क्रम लागला. त्यामुळें त्यांच्या आरंभींच्या कादंबऱ्या हृदयाशीं भिडल्या तरी डोकें समतोल ठेवतात. सॉक्रेटिसाच्या वाचनाचा परिणाम म्हणून म्हणा किंवा देहस्वभाव म्हणून म्हणा संवादांतील वादानेंच तत्त्वबोध करण्याची पद्धति त्यांनीं आरंभींच स्वीकारली, व कोल्हटकरांसारख्या रसिकालासुद्धां असें म्हणावेंसें वाटलें कीं त्यांची पहिली कादंबरी म्हणजे तात्त्विक चर्चांचा एक संग्रहच होय. जवळ बसून म्हणजे उपनिषदाच्या थाटाची चर्चा वामनरावांना जुळते; इतकेंच नव्हे तर उपनिषदांतलें तत्त्वज्ञान कादंबऱ्यांत आणून सोडावें ही त्यांची आकांक्षा बहुतांशीं सफल झाली आहे; पुढेंमागें हे वामनी संवाद म्हणूनच ओळखिले जाण्याचा जबर संभव आहे.

सॉक्रेटिसाची संवादपद्धति जरी वामनरावांना आवडत असली, क्रितो व फिदो यांसारख्या सॉक्रेटिसाच्या संवादांचेंच त्यांनीं जरी भाषांतर केलें असलें, तरी हे वामनी संवाद गडकऱ्यांसारख्या कठोर उपहासकानें सुद्धां कंटाळवाणे म्हणून टाळले नसते. वामनरावांचीं पात्रें म्हणजे क्रितो व फिदोचीं खचित भावंडें नव्हत ! क्रितो काय किंवा फिदो काय—तीं नुसतीं निर्जीव वाजंत्रें—बोलविता धनी सॉक्रेटिसच. क्रितोला मुळीं आकृतीच नाहीं; मग ती कमनीय कुठून असणार ? त्याच्याशीं फक्त विचारांचीच 'समानी व आकृतिः' इतकेंच म्हणतां येईल. फिदोवर कोण फिदा होईल ? पण वामनरावांच्या वादविवादपटु मानसकन्या ब्रह्मदेवाच्या मानसकन्यांप्रमाणें ऋषिमुनींनासुद्धां मोह पाडतील! रागिणीविषयीं ज्याच्या मनांत अनुराग वागत नाहीं असा कोणता अभागी रसिक असेल ? उत्तरेच्या उत्तरांनाच कां आम्ही भाळतों ? सुशीला देवाच्या शोधार्थ निघाली असेल, पण तिच्याच शोधार्थ निघणारे वाचकांत अनेक बळवंतराव सांपडतील आणि सरला अगदीं विरला आहे असें म्हणण्याचा विनायकराव भोळ्यांप्रमाणें आम्हांलाहि अधिकार आहे ! सारांश, आरंभींच्या नवपुष्पकरंडकांतील पुष्पांत वर्णप्रकर्ष असला तरी तीं कागदी आणि म्हणूनच निर्गंधी वाटतात. पण पुढें पुढें या मालाकाराचीं पुष्पं दोन्ही अर्थांनीं 'सगंध' झालीं; व सर्वांचा त्यांजवर प्रेमाचा विश्वास वाढूं लागला. आणि कौतुकाची गोष्ट ही कीं या स्त्रियांच्या

मोहिनीमुळें आणि विनायकराव भोळ्यांसारख्या लोकोत्तर पुरुषाच्या तेजामुळें तत्त्वज्ञान आपल्याला नकळत पाजलें जात आहे हें वाचक साफ विसरून जातो. वैद्यकांतली दुसरी एक उपमा घेऊन असें म्हणतां येईल कीं हें तत्त्वज्ञान म्हणजे जणूं काय मापपर्णादि पथ्यकारक वनस्पति खाल्लेल्या कपिलेचें क्षीरच.

आरंभीं आरंभीं ही कादंबरीची, इंद्रजालाची कला वामनरावांना चांगलीशी साधली नव्हती. याची जाणीव खुद्द त्यांनाहि असावी. रागिणीनें लिहिलेल्या गोष्टींवर टीका करतांना त्यांनीं शास्त्रीबोवांच्या तोंडीं घातलेलें खालील वाक्य म्हणजे आत्मपरीक्षणाची टीकाच असेल कदाचित्. "ही रागिणीचीच गोष्ट घ्या ना. यांत काय आहे ? कांहीं तत्त्वज्ञान आहे का धर्म आहे—का काव्य आहे—आहे काय ? रागिणीला वाईट वाटेल–पण खरें हें असें आहे !" पुढेंसुद्धां केतकरांच्या कादंबऱ्यांचें परीक्षण लिहितांना केवळ परोपकारबुद्धिच जागृत नव्हती असें तेच कबूल करतात. "वादविवाद व विवेचन कलादृष्ट्या दोष आहे हें प्रथमच मान्य करून तद्विषयक थोडेंसें समर्थन करणें इष्ट वाटतें. (माझ्या कादंबऱ्यांवर थोडासा असाच आक्षेप घेण्यांत येतो हें या 'इष्ट वाटण्याच्या' बुडाशीं असण्याचा संभव आहे.)" ही जरी कबुली वामनरावांनीं त्यांच्या नित्याच्या स्वभावास अनुसरून उघड्या मनानें दिलेली असली तरी केतकरांच्या कादंबऱ्यांचा तुलनेस्तव नुसता उल्लेख केला म्हणजे वामनरावांची कला किती श्रेष्ठ आहे याचें आणखी निराळें वर्णन करावयास नको. आरंभीं कथेच्या ओघाचें अनुसंधान आवरतांना वामनरावांस कदाचित् सायास घडले असावेत. रागिणीच्या उत्तरार्धांतील मीरबली भागांत ओढून ताणून आणलेलें बल दिसतें. नलिनीच्या शेवटच्या प्रकरणांत रेस संपतांना होणारी, धापा टाकविणारी रस्सीखेंच जाणवते. कधीं कधीं पात्राचें काय करावें हें आधींपासून निश्चित न केल्यामुळें नलिनींतील विनायकरावांसारख्यांचा पटकीप्लेगादिकांच्या महामारीनें अंत घडवून आणावा लागतो. एकदां तर तत्त्वप्रतिपादनाच्या भरांत साध्या व्यवहाराचा देखील त्यांना विसर पडला. 'लोभमूलानि पापानि' हें तत्त्व सुनंदाकरवीं वाचकांवर बिंबविण्याकरितां सुनंदाचे त्यांनीं हाल मांडले; पण सुशीलाबळवंतरावांसारख्या सुखवस्तु सहचरांना त्याला त्या आपत्तींत सहज आसरा देतां आला असता हा मित्रकार्याचा साधा मार्ग त्यांच्या डोळ्यांआड झाला. तें कसेंहि असो, शेवटीं इंदु काळे आणि सरला भोळे या कादंबरींत ऐसपैस तत्त्वज्ञान अघळपघळ न मांडतां नीटनेटकी, बांधेसूद, एकसूत्री रचना निर्माण

झाली आणि म्हणूनच सुबक घडविलेल्या दागिन्याप्रमाणें, वाङ्मयांतलीच उपमा द्यावयाची तर रघुनाथपंडिताच्या दमयंती-स्वयंवराप्रमाणें, ती घडणावळ मोहून टाकते. आपल्या पहिल्या कादंबरीस त्यांनीं 'काव्यशास्त्रविनोद' हें 'उर्फ' नांव लावलें. शास्त्राच्या दोन्ही बाजूंस काव्य आणि विनोद ऋद्धिसिद्धीप्रमाणें असलीं तरी मध्यमणि शास्त्राचाच होता. नीतिशास्त्राच्या, तत्त्वज्ञानाच्या मुखानें त्यांनीं मानवी जीवनाच्या सागरांत प्रवेश केला. नदीलाच योग्य अशा शिडांना विस्तीर्ण सफरींचें धाडस प्रथम जरासें जडच वाटलें असावें. पुढें दर्यावर्दीपणा अंगवळणीं पडलेला दिसतो, व तत्त्वज्ञानाचा ओघ जीवनालाच मिळतो व पावन होतो हें त्यांना आतां कळून चुकल्याचा निर्वाळा देतात.

जीवनाच्या पोटीं तत्त्वज्ञानाचा अवतार घालावयाचा म्हणजे त्याच्यासाठीं सगळा संसार आधींच कल्पून रचून ठेवावा लागतो. त्या कामीं वामनरावांना मार्मिक निरीक्षणाचें फारच साहाय्य झालें आहे. बारीकसारीक गोष्टींमुळें केवळ आभासच काय पण भोंवतालच्या जीवनाचा समग्र बोलपटच त्यांना दाखवितां आला. "छोटूचे बोबडे बोल ऐकून जितका आनंद होतो कीं तो आम्हांला दोघांनाच ठाऊक. प्राकृत भाषा ज्याला शिकावयाची असेल त्यानें छोटूनें शब्दांचीं केलेलीं अपभ्रष्ट रूपें पहावींत म्हणजे त्याला 'महाराष्ट्री' वगैरे प्राकृत भाषांचे नियम आपोआप समजतील असें म्हणावयाचें असतें. प्राकृत भाषेचा तो माझा गुरु आहे असें म्हणून कधीं कधीं त्याला 'गुरुराज' ही पदवी तिकडून दिली जाते !" या एकाच वर्णनांत सारी बालक्रीडा आली. प्रेमलालस मुलीकडून मनोगुहेंत सुप्त असलेल्या कामाचे निःश्वास न टाकतां 'दोघांचौघांनीं आपणाला लग्न करण्याबद्दल विनंती करावी व एकदोघांनीं व्यभिचाराचाहि प्रयत्न करावा पण तो आपण होऊं देऊं नये अशी कमळेची इच्छा होती' हें सांगण्यांत कुमारिकांचें मनोविश्लेषण आपोआपच झालें. मुलीच्या पसंतीस गेलेल्या धोंडोपंत बर्व्यांपाशीं शिवणकामाचा नमुना म्हणून खुद्द मुलीच्याच अंगावरचें पोलकें आईकडून पाठविण्यांत वधूपरीक्षणाची खरी पारख झाली ! 'पत्नीच्या इच्छांना कशास कांहीं ठिकाण नसतांना सध्यां विरोध करणें म्हणजे उगीचच्या उगीच गांधीलमाशांना डिंवचून स्वतःला नसता त्रास करून घेतल्यासारखें आहे हें ते ओळखून होते.' या वर्णनांत पत्नीशीं कलह हें जें संसाराचें खरें काव्य त्याचें सर्वस्व सांठवलें आहे !

व्यक्तीप्रमाणें समाजाच्या संसारांतलेसुद्धां त्यांनीं असेच मार्मिक दाखले घेतले आहेत. सुशीलेचा देव या कादंबरींत कोकणांतील सोनगांवच्या वर्तमानपत्रांतील जे उतारे दिले आहेत ते आजसुद्धां कोकणांतील कोणत्याहि वर्तमानपत्रांत सहज शोभून जातील. लिव्हरपूल रिलीफ् फंडाकरितां भरलेल्या मीनाबाजाराचें वर्णन कुणाहि संभावित संपादकास आजच्या दुसऱ्या असल्या मीनाबाजारांत स्वतः न जातांसुद्धा विशेष फरक न करून आपलें म्हणून छापतां येईल. डलहेड साहेबाचें डिपार्टमेंट विशेषसें पुढें गेलें कीं नाहीं हें मला सांगतां येणार नाहीं आणि सर्वोत्तम मजा म्हणजे सर्वोत्तम फणसेची ! तत्त्वनिष्ठेपुढें व्यक्तींच्या भावना पार मारून (अर्थात् परक्यांच्या, स्वतःच्या नव्हत !) प्रगतिपथाकडे नेणाऱ्या भाई-पंथाची याहून सरस संभावना कुठेंच मिळावयाची नाही ! आगगाडींत वरच्या बर्थवरून दुग्धाभिषेक झाला असतां त्या भाईला आपलें डोकें थंड ठेवणें किती कठिण झालें !—अशा एक ना अनेक मार्मिक वर्णनांनीं सजविलेल्या ह्या कादंबऱ्या (वामनरावांचें ऋण मान्य करून) आधीं यथार्थलापिका झाल्या आणि म्हणूनच यथार्थदीपिका झाल्या !

सुरम्य योजना योजून या यथार्थलापणिका निर्माण करण्यांत त्यांनीं कुशल हातचलाखी दाखविली आहे ती वेगळीच. आश्रमहरिणी आणि इंदु काळे ह्या त्यांच्या कादंबऱ्या उत्कृष्ट कथा म्हणून मला फार आवडतात. त्या दोन्हींत गोष्ट सांगण्याचा प्रकारच मुळीं चकवून टाकील इतका आकर्षक झाला आहे. नाना प्रकारच्या तळटीपा देऊन जुनी पोथी सांपडल्याची बतावणी बेमालूम पार पाडण्याचा आश्रमहरिणींत त्यांनीं आटोकाट प्रयत्न केला आहे. ही नावीन्याची टूम कदाचित् बेनसाहेबांच्या पुस्तकांवरून त्यांना सुचली असेल. पण आश्रमाचें वातावरण निर्माण करण्यासाठीं जुन्या संस्कृत पुस्तकांतली भाषा योजण्याचें कौशल्य अर्थात् त्यांचेंच आहे. इंग्रजींत पत्रात्मक कादंबऱ्या लिहिलेल्या नाहींत असें नाहीं. परंतु ‘ सुशीलेच्या देवां ’ त डोकावणारी ही टूम अत्यंत परिणामकारक रीतीनें ‘ इंदु काळें ’त योजिली गेली.

या कोंदणाइतकीच त्यांची आंतील शब्दांची कारागिरीहि भुरळ पाडते. आरंभीं त्यांची भाषाशैली संस्कृताचा फारच अनुवाद करीत असे. लहान मुलाला जशी भरगच्च जरीची टोपी शिरोधार्य वाटते त्याप्रमाणें संस्कृत साहित्याच्या संस्कारांनीं गजबजलेली वाणी त्यांनीं प्रथम आदरिली. राजाज्ञेवरून केलेल्या दशकुमार-

चरिताच्या भाषांतराचे परिश्रम 'आश्रमहरिणीं'त बरेच उपयोगी पडले असावेत अशी शंका येते. पण 'इंदु काळें'त आणि त्याहूनहि 'स्मृतिलहरीं'त यौवनाचा नटवेपणा पार जाऊन प्रौढेचा साधा सहज सुंदर वेष त्यांच्या भाषेला शोभून दिसतो.

आपल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करतांना वामनरावांनीं अशी खबरदारी घेतली कीं सारीं पात्रें स्वतःच्या जीवनांतील ओळखीच्या संसारांतील असावींत. ज्यांचीं सुखदुःखें आपण स्वतः चिरपरिचयानें अनुभविलीं नाहींत अशीं पात्रें रंगविलीं असतीं तर तो वेगळीचा रंग झाला असता; त्यांत जातिवंत कांतीचें लावण्य राहिलें नसतें. भाईलोक त्यांच्या कलेची मध्यमवर्गाची म्हणून खुशाल हेटाळणी करोत, त्यांच्या नायिकांना हिंगासारखा हिंगण्याचाच उग्र वास येतो असाहि ते यथेच्छ उपहास करोत, मी हें त्यांच्या कलेचें दूषण नसून भूषण समजतां. भाईना सदाशिव पेठेपेक्षां सदा-कलह पेठेंत राहणें आवडत असेल. त्यांना द्वंद्व आणि मध्यमपदलोपि हेच समास प्रिय असतील. पण ज्या मध्यमवर्गाच्या पांढरपेशा समाजांत वामनराव वाढले त्यांचेंच चित्र चितारण्यांत त्यांनीं प्रतारणा ती काय केली? अफाट विश्वांतील आपला लहानसा कोनाडा प्रामाणिकपणानें सजविण्यांतच कलेचें खरें सत्य सांपडतें. 'वॉर् ॲण्ड पीस्'सारख्या विख्यात कादंबरींतील सर्व पात्रें टॉल्स्टॉयच्या पूर्वींचीं ओळखीचींच होतीं, म्हणूनच आम्हांस त्यांची ओळख करून घ्यावीशी वाटते. स्त्रीशिक्षणानें शेफारलेल्या अशा भासणाऱ्या, पण अंतर्यामीं आर्यवृत्तीच्याच असणाऱ्या, मुली व मध्यमवर्गाच्या सामाजिक आणि राजकीय आकांक्षांत तन्मय झालेले पुरुष निर्माण करण्यांत, नसते मोह आवरून वामन-रावांनीं कलेचें सत्य संभाळिलें. 'माझें हें लेखन खरें असावें अशी माझी इच्छा, हीच माझी कला, माझें सामर्थ्य आणि हीच माझी ईश्वराजवळ विनंती' हा निर्धार त्यांनीं खरोखर पाळला. वास्तविक वामनराव विद्यार्थिनींच्या वातावरणांतच वावरतात हा सकृद्दर्शनीं होणारा नुसता आभासच आहे. 'विस्तवाशीं खेळ' या नाटकांत बायकांच्या म्हणींचेच निखारे जास्त सांपडोत किंवा क्वचित्प्रसंगीं मुलींचीं लग्नें जुळविण्यांत त्यांनीं करामत खर्ची घातलेली असो, पण इतकें मात्र खरें कीं आपल्या कादंबऱ्यांना स्त्रियांचींच नांवें देऊन त्यांनीं स्त्रियांची शब्दशः केवळ नांवाचीच खुशामत केली आहे! आश्रमहरिणींत सुलोचनेपेक्षां धौम्यच, नलिनीपेक्षां वसंतराव, रंगराव व विनायकराव ही त्रयी, सुशीलेइतकीच सुनंदा आणि सरलेपेक्षांहि विनायकराव भोळे हे अधिक जिवंत वाटतात.

चित्रण खरें करण्याच्या कामीं वामनरावांनीं आत्मचरित्राचा खचित उपयोग केला आहे. आपल्या कादंबऱ्यांतून ठिकठिकाणीं स्वतःच्या जीवनाचे पडसाद त्यांनीं परत उमटविले आहेत. डिटेक्टिवांचा ससेमिरा, सेशन खटले, खटल्याचे सांधलेले कृत्रिम दुवे, पिस्तुलाचे मधून मधून होणारे आभास व क्वचितच उडणारे बार, 'इयं सा जातिः परित्यक्ता' अशा ऐटीनें नव्हे तरी कष्टानें धौम्या-कडूनसुद्धां करविलेला यज्ञोपवीताचा त्याग—हे सारे त्यांच्या खासगी जीवनाचे प्रतिध्वनि असावेत. ते तसे भासतात म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्या नुसत्या शाईनें न लिहितां रक्तानेंहि लिहिलेल्या आहेत असें निश्चित म्हणतां येईल. त्यांचा स्वभाव इतका सरळ कीं कलेसाठींसुद्धा सत्याशीं त्यांना प्रतारणा करवत नाहीं. हिंदी जेलरापेक्षां इंग्रज जेलर बरा हा खासगत अनुभव त्यांनीं कादंबरींत ग्रथित करून टाकलाच! आश्रमहरिणी ही पुनर्विवाहाच्या प्रचारासाठीं लिहिली ही घोषणा जातां जातां शेवटच्या वाक्यांत केलीच! दुसरा कुणी वस्ताद असता तर त्यानें पुनर्विवाह हा शब्दच टाळून पूर्वी योजिलेला 'पुनरुद्वाह'च कायम ठेवून, शेवटचें वाक्य गाळून आपल्या भावार्थाचा निष्कर्ष वाचकावरच सोंपविला असता. त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या लागोपाठ वाचल्या तर आत्मचरित्राच्या सारखेपणामुळें त्यांचा तोंडावळा कांहीं बाबतींत सारखा दिसेल कदाचित्, पण जनक कोण आहे हें कळविण्याइतकाच तो सारखेपणा आहे. मला कधीं कधीं असें वाटतें कीं वामनरावांनीं आत्मचरित्र लिहिण्यापेक्षां स्वतःच्या कादंबऱ्यावर एक अलंकारवृत्ति—नव्हे, 'अहंकारवृत्ति'—लिहून त्यांतील आपली 'अस्मि-ता' स्पष्ट करावी. मग कादंबऱ्या वाचतांना त्यांच्या मनाच्या कोशांत जे अनेक 'गंड' दिसतात त्यांचा उलगडा होण्याचा संभव आहे. त्यांच्या लिखाणांत एकाच बाईचें दोघांवर प्रेम कां जडतें? 'मी मरत नाहीं, माझी बायको मला जन्म देत आहे' असें रावबा किंवा 'सरला माझी सरला, ऐशी पत्नी विरला' असें विनायकराव दोघेहि भ्रमांत कां बरळतात? इत्यादि एक ना अनेक गोष्टींचा छडा लागेल! पण कदाचित् अशी अहंकारवृत्ति लिहिण्यांत त्यांना सुखापेक्षां दुःखच अधिक व्हावयाचें! कादंबऱ्या व्यापून दशांगुळें उरलेली वामनी मूर्ति पाहावी असें वारंवार वाटतें खरें, पण तिची आम्हीं यथामति आपापल्यापुरती कल्पनाच केलेली बरी!

तसें पाहतां वामनरावांचें जें व्यक्तिमत्त्व ज्ञात आहे तेंच आम्हांला पुरेसें आहे. केवळ ललितलेखक म्हणून आम्ही त्यांचा गौरव करीत नाहीं. त्या लालित्याला

प्रत्यक्ष जीवनांत आचरिलेल्या तत्त्वज्ञानाची जोड आहे. वामनरावांच्या मनोवृत्तींचा विकास कसकसा होत गेला हें माझ्यापेक्षां त्यांचे जवळचे आतेष्ट अनुभवानें जास्त चांगलें सांगूं शकतील. माझीं अनुमानें केवळ त्यांच्या प्रकाशित वाङ्मयावरच आधारलेलीं आहेत. कॉलेजांत शिकतांना व बाहेर पडतांना कुणाहि संवेदनशील मनोवृत्तीच्या तरुणाचें मन बुद्धिवादी व ध्येयवादीच असतें. तशांत वामनराव कॉलेजांत होते त्या काळीं सरकारमान्य शाळेंतील शिक्षण म्हणजे गटारांतील गंगा असें म्हणण्यांत येत असे. तेव्हां समर्थ करणाऱ्या शिक्षणाकडे व भोंवतालच्या विश्ववृत्ताकडे त्यांची वृत्ति वळली हें साहजिकच झालें. पुढें आलेल्या दुर्दैवी आणि खडतर अनुभवानें इतरेजनांच्या भावना पार करपून गेल्या असत्या, परंतु सिंध देशांतून घरीं परत येतांना त्यांची सरस्वती वाटेंतल्या रणाच्या मरुभूमींत लुप्त झाली नाहीं हा त्यांचा मोठा विशेष होय. सिंधचा परिणाम जर कांहीं झाला असेल तर तो केवळ नांवापुरता असा सिंधी लोकांप्रमाणें 'नी' छापाचीं नांवें कादंबऱ्यांना ठेवण्यांतच झाल्याचा आभास होतो! नलिनी ज्या काळीं रचली गेली त्या काळावर निराशेची थोडीशी छाया पडलेली दिसते. आपण जें केलें तें कदाचित् थोडेंबहुत चुकलें असेल. पुढें सुनंदा म्हणतो त्याप्रमाणें आपण अपेशी तर ठरलों नाहीं ना, ही शंका मधून मधून डोकावूं लागली. "आजचें सत्य तें उद्यांचें असत्य, आजचें मनोधैर्य तें उद्यांचें अविचारित्व, आजचा स्वार्थत्याग तो उद्यांचा अव्यावहारिकपणा असा माझा नित्याचा अनुभव आहे" असे उद्गार नलिनींत त्यांनीं आरंभींच काढले. आणि उपसंहारांत तर त्यांनीं अगदीं स्वच्छ सांगून टाकलें कीं "वस्तुस्थिति व आपल्या मनाची आवड यांमध्यें जो मोठा खड्डा आहे तो या घटकेला तरी प्रस्तुत लेखकाला विसरतां येत नाहीं, त्याला नाइलाज आहे." तथापि त्यांचें मन लवकरच सांवरलें. निराशेनें नैतिक तंतु खेचला गेला तरी तो तुटला नाहीं. कालाला जरी वारंवार नमन केलेलें असलें तरी त्याच्यापुढें कायमची मान वांकविली नाहीं. देशाभिमान कालमानाप्रमाणें कमी आग्रही झाला तरी थंडावला नाहीं. बुद्धीचा कोंडमारा होऊं न देतां सुविचारानें सर्व प्रमेयांची छाननी करून घेण्याची त्यांची वृत्ति मात्र दृढावली.

पुष्कळदां त्यांच्यावर असा आरोप करण्यांत येतो कीं ते अतिविचारानें निश्चयाप्रत पोचूंच शकत नाहींत. कांहीं लोक त्यांना तर्ककर्कशहि म्हणतात. पण त्यांच्याच शब्दांत वर्णन करावयाचें म्हणजे त्यांची वृत्ति मननशील व अंतर्मुख

असली तरी ती सुलभविकार आहे. विनायकराव भोळ्यांप्रमाणें ते बाहेरून तत्त्वज्ञान्यासारखे वागतील आणि विनोदहि करतील, पण हृदय आंतल्या आंत जळत असेल. "जग हें असें आहे' हा महामंत्र त्यांच्या कादंबऱ्यांत किती वेळां आला आहे याची सहज मजेनें गणती करावी; पण तें आहे तसेंच राहावें, किंवा तें तसेंच चालवयाचें, असली अतिविचारानें निर्माण झालेली दुबळी वृत्ति त्यांची नाहीं. माझ्या मतें अतिविचार हा त्यांचा दुर्गुण नसून सुविचार हाच त्यांचा खास गुण आहे. खोट्या अजाण निश्चयानें पछाडण्यापेक्षां सुजाण संशयानें पछाडणें बरें ! हृदय आणि डोकें हीं ज्यांचीं दुरावलेलीं असतात त्यांच्याच बुद्धीचा चटकन् निश्चय होऊं शकतो. तेच हृदयाला गप्प बसवूं शकतात किंवा बुद्धीला गुंगवूं शकतात. डोक्याचेंच प्राधान्य असलेल्या आपल्या या पुणें शहरांत हृदयाच्या जागीं डोकें व डोक्याच्या जागीं हृदय अशी मधूनमधून आलटपालट व्हावी असें मला पुष्कळदां वाटतें. केवळ तर्कानें कामें होत नाहींत; तो अप्रतिष्ठच आहे. प्रतिष्ठा येण्यास भावनेचीहि जोड लागते. आणि ती तशी मिळाली म्हणजे बुद्धि दोलायमान झालेलीच दिसणार. तर्क आणि भावना यांचा असा झगडा अर्जुनाच्या मनांत सुरू झाला म्हणूनच त्याला "तदेकं वद निश्चित्य" अशी केविलवाणी विनंती करून कृष्णाच्या तोंडाकडे आशेनें बघावें लागलें. पण त्यालासुद्धां "किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।...कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥" यासारख्या तुमच्याआमच्या साध्या बुद्धीला आकलन न होणाऱ्या मंत्राचीच शेवटीं दीक्षा मिळाली ! खुद्द भगवंताचाच हा जर निश्चयमंत्र तर बिचाऱ्या वामनरावांची काय कथा ?

तरुणांना नेहमीं सतावणारा प्रेमाचाच प्रश्न घ्या ना ! या प्रश्नाचें माझ्या मतें वामनरावांनीं निश्चित उत्तर दिलें आहे तें असें: "प्रेमाबद्दल माझें असें मत झालें आहे कीं प्रेम हें पांखरासारखें आहे. पांखरू केव्हां कोणत्या झाडावर बसेल आणि केव्हां तें तेथून उडेल याचा नेम नाहीं. तसेंच प्रेमाचें आहे. लग्नाच्या बाबतींत मी प्रेमापेक्षां कर्तव्यनिष्ठेला आणि समजूतदारपणाला अधिक महत्त्व देतों. शिवाय सहवासानंतर सामान्यतः प्रेम उत्पन्न होतेंच." हेंच खरें निश्चित तत्त्व. इतर सारा शाळाकॉलेजांतील मुलामुलींचा वाद आहे ! यांतच हृदय आणि डोकें, निष्ठा आणि विकार यांचा समन्वय सांपडतो ! यापेक्षां अधिक निश्चित तें काय सांगावयाचें ?

वैवाहिक जीवनाची त्यांची कल्पना तितकीच निश्चित आहे. "अनुरूपता व अनुकूलता नसेल तेथें भिक्षुकांच्या कितीहि अक्षता पडल्या आणि होमाग्नीनें डोळे कितीहि लाल झाले आणि सप्तपदीच नव्हे तर लक्षपदी जरी तेथें झाली, तरी तो विवाह नव्हे; ती अगम्यगमनाची कायदेशीर परवानगी आहे एवढेंच!" "पत्नी ही एक आपल्या मालकीची आणि केवळ उपभोगार्थ निर्मिलेली अस्वतंत्र वस्तु आहे ही कल्पना आतां मला अगदीं पसंत नाहीं." यापेक्षां निश्चित मतें कुणाचीं असूं शकतील असें मला वाटत नाहीं, व कुणीहि साहित्यिक याहून सरळ उत्तर देईल हें संभवतच नाहीं. सरलेसारखी पत्नी निर्माण करून हें तात्त्विक उत्तर त्यांनीं सात्त्विक करून दाखविलें आहे.

प्रेमाप्रमाणेंच इतर प्रश्नांचें. प्रत्येक गोष्टीची दुसरी बाजू त्यांना चटकन् दिसते. आणि दोन्ही बाजू ऐकून घेतल्याशिवाय निकाल देऊं नये ही ज्या समाजाची न्यायाची पद्धत त्या समाजानें वाङ्मयांतच दुसऱ्या बाजूची उपेक्षा कां करावी? या बाबतींत खुद्द वामनरावांनींच सुशीलेच्या नांवाखालीं आपल्या ह्या सुविचारी वृत्तीचा विकास विशद करून वर्णिलेला आहे. तिच्या भाषणांतील व संभाषणांतील पूर्वींची धडाडीची, बालंबाल खात्रीची, ऐकांतिक जहाल भाषा कमी होत जाऊन त्याऐवजीं त्यांत सौम्यता, निश्चयाचा थोडा डळमळीतपणा, अपवादांची शक्यता, विशिष्ट परिस्थिति असली तरच तें विधान सत्य आहे हें मान्य करण्याची प्रवृत्ति, हे गुण प्रथम डोकावूं लागले, व मग दिवसेंदिवस अधिकाधिक वळावूं लागले; परंतु तत्त्वतः त्यांत फरक झाला नाहीं. किंबहुना वर निर्दिष्ट केलेले सौम्यतादि गुण आल्यामुळें तिचीं विधानें विचारी मनुष्याला अधिक सुलभतेनें पटण्यासारखीं झालीं. आणि अशा स्वरूपांत तरी तीं बरोबर आहेत, त्याविरुद्ध बोलणें दुराग्रहाचें व आकुंचित वृत्तीचें आहे, असें तिच्याशीं मनापासून बोलणाऱ्यांना वाटूं लागलें. या सुविचारास वाटल्यास संशय म्हणा; पण तो गोंधळून टाकण्यापेक्षां मार्गदर्शनच करतो. ॲरिस्टॉफेनिस या विनोदी नाटककारानें समकालीन सॉक्रेटिसाचें पात्र एका टोपलींत बसवून रंगभूमीवर आणलें व तरी तो हवेंतून चालणारा आहे असें वदविलें! माझ्या कल्पनेप्रमाणें मामा वरेरकरांना जर वामनरावांचें पात्र रंगभूमीवर आणावयाचें असेल तर ते झोपाळ्यावरच झोके घेत राहिले आहेत अशी दोलायमान वृत्तीची सूचना कदाचित् करतील! पण हें आपण विसरतों कीं ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत सारखा हेलकावे खात राहणारा

..., ठा. ...
अनुक्रम २१e२ दि: [illegible]

घड्याळाचा लंबकच यथार्थ कालदर्शन करूं शकतो. तो जर का एकाच बाजूस झुकला तर कालचक्र थांबलेंच म्हणून समजावें.

या सुविचारामुळेंच सर्व गोष्टींकडे ते क्षमाशील वृत्तीनें पाहूं शकतात. To understand all is to pardon all—"सगळें ज्याला समजलें तो सगळें क्षम्य समजतो" हें तत्त्व त्यांच्या अंगीं इतकें बाणलें आहे कीं आपाततः अक्षम्य वाटणाऱ्या आचरणाचेंहि त्यांनीं समर्थन केलें आहे. दुसऱ्याची पर्वा न करितां बोटींत जहाल उतारूनें पाय पसरला यावरून दुसऱ्याच्या देशांत पाय पसरणाऱ्या साम्राज्यवाद्याची ते लगेच कैफियत मांडूं शकतात. धर्मग्रंथांत खोटेच श्लोक घुसडून देऊन प्रजेला अन्याय करणाऱ्या न्यायाधिशालासुद्धा माफी द्यावयास ते तयार झाले! वाकडें पाऊल पडलेल्या कमळेविषयीं किंवा कलेच्या मोहानें कलीकडे आकर्षिल्या गेलेल्या इंदूविषयींसुद्धां त्यांनीं सहानुभूति निर्माण करून त्यांना क्षमा केली. त्यांचें 'कांच आणि मणि' हें नलिनींतील प्रकरण वाचल्यानंतर "तुमच्यांत जो धुतलेल्या तांदळासारखा शुद्ध असेल त्यानें पहिला दगड मारावा" या ख्रिस्ताच्या वचनाची आठवण होते. त्या प्रकरणाचा निष्कर्ष हाच वामनरावांच्या तत्त्वज्ञानाचा भावार्थ होय. वास्तविक, कोणत्याहि अपराधाकडे—मग तो पुरुषाचा असो वा स्त्रीचा असो—समाजानें सौम्य, उदार, क्षमाशील, न्यायनिष्ठुर नव्हे तर प्रेमसदय दृष्टीनें पाहावें. चुकी कोणाच्या हातून होत नाहीं? दुसऱ्या स्थळीं तोच प्रश्न वामनराव अन्य तऱ्हेनें विचारतात: "अन्याय अन्याय म्हणून तुम्ही ओरडतां, देवापुढें जाऊन सर्वांगीण न्याय मागण्याची छाती आहे का तुम्हांपैकीं एकाची?"

याच क्षमाशील वृत्तीमुळें दुसऱ्यांना दुखविण्याचें वामनरावांच्या जीवावर येत असावें. त्यांचा उपहाससुद्धां मन न दुखविणारा असतो. या ब्राह्मणाचें हृदय खरोखर "नवनीत" आहे. आश्रमहरिणीचा मनासारखा शेवट त्यांनीं आरंभीं केला नाहीं याचें खरें कारण भीरुता नसून लोकमताला उगाच धक्का कां द्या ही भावनाच असावी. पुढें पांचाली पंथ समाजाच्या पचनीं पडेल अशी खात्री झाल्यावर मनाजोगा फेरफार त्यांनीं केला. कलावंतानें लोकमताचा इतका मान कधींच राखला नसेल! त्यांची सदैव हीच इच्छा कीं Sweetness आणि Light यांचा जय व्हावा!

क्षमा अंगीं बाणावयाची असेल तर त्याला प्रज्ञा लागते. मनुष्य 'विदुर'

व्हावा लागतो. आणि खरा ज्ञानी तो कीं ज्याला आपल्या अज्ञानाची पूर्ण जाणीव झालेली असते. तो प्रचलित ज्ञानाच्या समजुती गृहीत धरीत नाहीं. सर्व प्रमेयें तपासून घेण्यांतच त्याला ज्ञान मिळतें. प्रत्येक युगाच्या व माणसाच्या श्रद्धा निरनिराळ्या असतात व त्यालाच नवें ज्ञान म्हणतात हें तो ओळखतो. आणि म्हणूनच शेवटीं "पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" यांतच त्याला आनंद वाटतो. "ततः किम्" ही उदासवृत्ति वामनरावांच्या तत्त्वज्ञानांत येऊं लागली हें अगदीं अपेक्षितच होतें. ह्या प्रश्नानें अनेकांस निरुत्तर केलें आहे! आणि म्हणूनच स्वतः निर्मिलेल्या काल्पनिक संसारापासून अलिप्त नामानिराळा राहण्याची वामनराव सारखी धडपड करीत असावेत. वामनराव जोशी ही तिऱ्हाईत व्यक्ति कादंबऱ्यांतसुद्धां घुसडून देण्याचें एरवीं काय प्रयोजन होतें? काल्पनिक पात्रांशीं-सुद्धां समरस होण्याची त्यांस भीति वाटत असावी! माणसांच्या निरनिराळ्या तक्रारींचें शांत तात्त्विक अलिप्ततेनें आणि कलात्मक आश्चर्यवत् वर्णन करणें, पूर्वीं स्वतः नट होतों ही जाणीव बुजवून आतां तिऱ्हाइताची तटस्थ वृत्ति संपादणें, कूर्मासारखीं आपलीं अंगें आंत घेणें, हाच आतां वामनरावांच्या कलेचा संन्यासाश्रम होय! देव ध्येय असतो खरा; पण प्रज्ञा-क्षमा-शांति या त्रिपुटींत तो सदैव वसतो हें त्यांनीं प्रचीतीनें शोधून काढलें आहे!

ज्ञान आणि निर्वेद, क्षमा आणि शांति, Sweetness आणि Light यांचा अखंड प्रचार करणाऱ्या वामनरावांना मी त्यांनींच केलेल्या एका वर्णनाचा थोडाफार फेरफार करून आहेर करणार आहें: सुप्रसिद्ध, सूक्ष्म बुद्धीचा व उच्च दर्जाचा तत्त्ववेत्ता असून 'जगताचें तत्त्व समजणें शक्य नाहीं' असें प्रतिपादणारा: सर्वांत शहाणा असून 'मला कांहीं समजत नाहीं' असें म्हणणारा; अतिशुद्ध वर्तन करणारा; स्वतः वर्तनांत अति साधा असून प्रसंग पडल्यास इतरांपेक्षां अधिक सिगारेट्स व चहा पिणारा; शिकत आहें असें दाखवून शिकविणारा, व 'वेडा आहें' असें म्हणून शहाण्याचें वेड दाखविणारा: अधिकारा-रूढ, जबरदस्त पक्षाला न भिणारा; रंगेल पंथ व उदास पंथ या दोन्ही पंथांना प्रसरविणारा असा हा विरोधाभासपूर्ण विलक्षण कोमल मनाचा ब्राह्मण आहे. त्याचा खरा संदेश त्याच्या पुस्तकांपेक्षांहि त्याच्या जीवनांत आहे! एक प्रख्यात चिनी उपमा योजावयाची म्हणजे पुस्तकें हीं काळाच्या वाळवंटावर ग्रंथकाराचीं उमटलेलीं पावलें होत. त्या पायांत प्रत्यक्ष काय चेतनाशक्ति होती हें पुढील

पिढीस कळणें शक्य नाहीं. तें कळण्याचें भाग्य आम्हांसच साठ वर्षे लाभलें याबद्दल आमचें आम्हींच अभिनंदन करून घेतलें पाहिजे. सॉक्रेटिसाच्या आयुष्याशीं वामनरावांनीं आदिउपान्त्य प्रास बरेच साधले तरी त्यांचें अन्त्य यमक अद्विती-यच राहाणार. वामनरावांविषयीं माझी स्वतःची एकच अपेक्षा आहे. ती त्यांनीं आपल्या स्मृति किंवा आत्मचरित्र लिहावें ही नव्हे. विस्मृति जाणवूं लागली कीं लोक स्मृति नोंदतात; बहुधा चरित्र संपलें कीं आत्मचरित्र लिहावयास लागतात. माझी अपेक्षा हीच कीं वामनरावांनीं आतां यापुढें यथेच्छ मनसोक्त जगावें. तसें जगण्यास आवश्यक असलेली परिस्थिति कृतज्ञ महाराष्ट्र त्यांस खचित तयार करून देईल. शक्ति, बुद्धि शाबूत असलेलें त्यांचें जीवन शक्य तितकीं अधिक वर्षें आम्हांस लाभो व त्यांची संगति 'गंगेसारखी, साधुसंगतीसारखी, कविसंगतीसारखी' अधिकाधिक पावन वाटत राहो, अशी मी तुम्हां सर्वांच्या वतीनें देवापाशीं प्रार्थना करतों.

केळकरांचे पोवाडे

प्रस्तुत पुस्तक आम्ही विलायतेंत असतांना प्रसिद्ध झालें. शूर मर्दांचे पोवाडे वाचावयाची आवड असलेल्या लोकांस हा एक कपिलाषष्ठीचा योगच भासला यांत कांहीं नवल नाहीं. कारण आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीनें शाहिरी वाङ्मयाचें सर्वांग-परिपूर्ण संपादन करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. व संपादकांचा अधिकारहि अंगीकृत कार्यास सर्वथैव साजेसाच होता. श्री. केळकरांस वाङ्मयसेवेचें बाळकडू मिळालेलें; व राष्ट्रीय शिक्षण घेऊन ते वाङ्मयविशारद झालेले. 'यौवनसहज' उत्साह त्यांजजवळ भरपूर; व पोवाड्यांचें सुसंस्कृत संपादन करण्याच्या क्लिष्ट व किचकट कामीं चिकाटीनें कळकळीचे परिश्रम घेण्याची त्यांची तयारी. अर्थात् ग्रंथ अगदीं अत्युत्कृष्ट वठेल अशी आमची अपेक्षा होतीच. ग्रंथावर एका इतिहाससंशोधक मंडळाचें, दुसऱ्या एका ग्रंथोत्तेजक मंडळाचें शिक्कामोर्तब पाहून तर आम्ही अगदीं निःसंदेह झालों. पुस्तक मोठ्या आशेनें हिंदुस्थानांतून मुद्दाम मागवून वाचिलें. पण दुर्दैव आमचें! आमच्या सर्व आशांची पार निराशा झाली! ज्या गुणांची या पुस्तकांत आम्ही अपेक्षा करीत होतों त्यांतील बरेचसे केवळ व वर्तमानपत्रांतील पुस्तकांच्या जाहिरातींतच उपलब्ध होतात असें आम्हांस कळून आलें; व मृच्छकटिकांतील सूत्रधाराप्रमाणें आमच्या मनाची अवस्था झाली. तयार असलेल्या पक्वान्नांचें नटीनें केलेलें रसभरित वर्णन ऐकून त्या बिचाऱ्याच्या तोंडास पाणी सुटलें होतें; परंतु तीं सारीं पक्वान्नें बाजारांत मिळतात असें तिनें सरतेशेवटीं सांगतांच आमच्याप्रमाणें—**वरण्डलम्बुकवदुत्क्षिप्य पातितोस्मि ।**

पुस्तकांत अपेक्षित गुणांच्या ऐवजीं उद्वेगजनक दोष मात्र बरेचसे दिसून आले. श्री. केळकरांच्या विस्तृत प्रस्तावनानिबंधांतील कांहीं अजब इतिहास-संशोधन पाहून आम्ही अगदीं आश्चर्यानें थक्कच झालों! अनुस्वारांबरोबर श्री. केळकरांनीं

रत्नाकर (नोव्हेंबर १९२९) मध्यें प्रसिद्ध झालेलें परीक्षण

विनयासहि रजा दिली असें आढळून आलें. जाणपणाच्या भरीं भरून पुढिलांची त्यांनीं केलेली अनादरी टीका वाचून मन अगदीं विटून गेलें! पण श्री. पोतदारांसारख्या जाणत्यांनीं एक "नमुनेदार" प्रयत्न म्हणून या पुस्तकाचे पवाडे गाइले त्याचा अर्थ काय याचा मात्र आम्हांस उलगडा होईना. कदाचित् हा एक 'परस्परं भावयन्तः' असाच कांहीं प्रकार असेल असेंच आम्हांस क्षणभर वाटलें. कसेंहि असो, महाराष्ट्रांतील वाङ्मयप्रेमी लोक भोळे खचित नाहींत. ते या पुस्तकाची योग्य तीव्र किंमत करितील अशी आमची दृढ खात्री असल्यामुळें निराशेचा एक लांब उसासा टाकून आम्ही स्वस्थ बसलों होतों; पण पुढें हिंदुस्थानास परत आल्यावर आम्हांस असें आढळून आलें कीं, या पुस्तकाचें यथायोग्य "परीक्षण" असें कोणी केलें नव्हतें. नाहीं म्हणावयास, गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा या न्यायानें, रामजोशांबरोबर ज्या रड्डीशास्त्र्यांना श्री. केळकरांच्या टीकेचा थोडासा प्रसाद मिळाला होता, त्यांनीं मात्र आपली स्वतःची व आपल्या रामजोशांची कैफियत 'लोकशिक्षणा'च्या द्वारें महाराष्ट्रजनतेपुढें मांडिली होती. या पुस्तकाचें सविस्तर व सांगोपांग परीक्षण करणें अत्यावश्यक होतें. व शेवटीं आमच्या विदग्ध विद्वानांवर विश्वासून राहण्यापेक्षां स्वयेंचि कष्टत गेलेलें बरें असें स्वतःशीं ठरवून प्रस्तुत परीक्षण करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

या परीक्षणासंबंधीं आरंभींच एक सूचना केलेली बरी; म्हणजे परीक्षण केवळ एकदेशीय झालें आहे, असा मिथ्यारोप आमच्यावर येणार नाहीं. परीक्षक हे जनतारूपी यजमानाचे 'चोखे' होत. रस चाखून खाशांस सावध करणें हेंच त्यांचें काम. आतां अशा एका चोख्यापुढें जर तुपांत तळलेलें, साखरेंत घोळलेलें असें एक कारलें आलें, तर तूपसाखरेचा विशेषसा विचार न करितां, हें कडू कारलें आहे याची खबर यजमानास देणें हें त्याचें पहिलें कर्तव्य होय. मग पाकाध्यक्षांची इतराजी झाली तरी पत्करेल! प्रस्तुत पुस्तकाच्या 'तूपसाखरे'ची जाणीव इतर चोख्यांनीं जनतेस करून दिली आहे; उरलेलें अप्रिय काम मात्र आमच्याकडे आलें आहे. त्यांत आम्हांस आनंद वाटतो असा गैरसमज कोणीं करून घेऊं नये अशी आमची वाचकांस विनंति आहे. विशेषतः श्री. केळकरांस आम्हीं असें विनवितों कीं, जर क्वचित्स्थळीं आमची भाषा त्यांस कडक भासली तर "जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा" या समर्थांच्या उक्तीचें मर्म ध्यानांत बाळगून त्यांनीं आम्हांस क्षमा करावी.

श्री. केळकरांच्याच खुद्द स्वतःच्या कामगिरीचा विचार करण्यापूर्वीं त्यांनीं पुढिलांवर जी टीका केली आहे तिजविषयीं चार शब्द लिहितों. संशोधनाचें कार्य सारखें चाललेलेंच आहे, व त्या कार्यांत दुसऱ्यांचे दोष दाखविणें हें अगदीं अपरिहार्य आहे. किंबहुना दोष दाखविल्याखेरीज किंवा चुकांची दुरुस्ती केल्याखेरीज खऱ्या सत्यसंशोधनाचें पाऊल पुढें पडणारच नाहीं. पण हें दोषाविष्करण शिष्टसंप्रदायास व विनयास अनुसरूनच असावें. विशेषतः ज्यांस स्वतःचें समर्थन करतां येणें अशक्य, व टीकेमुळें ज्यांच्यांत सुधारणा होईल ही आशाच नको, अशा स्तुतिच्युतीच्या द्वंद्वापलीकडे गेलेल्या परलोकवासी पुढिलांवर जी टीका करावयाची, तींत नम्रपणा असेल तितका थोडाच. खऱ्या संशोधकास परनिंदेचा आनंद नसतो; केवळ सत्यप्रीति हाच त्याच्या टीकेचा हेतु. सत्याची ज्योत समईतील वातीसारखी असते. तिचा प्रकाश जास्त उज्ज्वल पडावा म्हणून मधूनमधून ती पुढें सारावयाच्या वेळीं तिजवरील काजळी थोडीशी झाडावी लागते. पण हें काम अगदीं हलक्या हातानें केलें पाहिजे; नाहीं तर उज्ज्वल प्रकाश एकीकडेच राहून ज्योत साफ विझण्याची भीति फार! सत्यावर आलेलें 'मषीपटल' दूर करावयाचें असेल तर तेंसुद्धां असेंच नाजूक रीतीनें दूर केलें पाहिजे. आमचा असा मुळींच दुराग्रह नाहीं, कीं वडिलांचे दोष लहानांनीं दाखवूं नयेत; फक्त लहान तोंडीं मोठा घांस असा उपहासास्पद प्रकार होऊं नये एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. मोठमोठे येऊन सांगून गेले असतील; त्यांचें सगळेंच सांगणें निर्दोष असेल हें मुळींच संभवत नाहीं. दोषरहितत्व हें केवळ परब्रह्माच्या कल्पनेंतच आढळतें; पामर मानवानें त्याची अपेक्षा करूंच नये. हें जाणूनच "जें कां ज्ञानें लाधले सद्विचारा" असे खरे विद्वान् आपल्या विद्येस शोभेल अशाच विनयानें दुसऱ्यांवर टीका करावयाची ती करितात. त्यांच्या टीकेंत भाषेचा समंजसपणा, मनाचा मोठेपणा व हृदयाची थोरवी हीं दिसून येतात. भर्तृहरीनें म्हटल्याप्रमाणें सज्जनांचा हा सनातन धर्मच होय :—

"नम्रपणेंच सभेंत महोन्नत जे गुण वर्णुनियां परक्यांचे
सांगितल्याविण दाविति कौशल सर्व जनांप्रति ते स्वगुणांचें"

खलांची उथळ खळखळ मात्र याविरुद्ध असावयाचीच!

श्री. केळकरांनीं दुसऱ्यांवर केलेल्या टीकेचें वाचकांस खरें निदान करतां यावें, व त्यांस तिची खरी परीक्षा व्हावी म्हणून वरील विवेचन विस्तारानें केलें आहे.

श्री. केळकरांच्या कक्षेंत जे जे कोणी आले त्यांतील कोणासहि त्यांनीं रित्या हातें परत पाठविलें नाहीं. एवढे मोठे इतिहाससंशोधक राजवडे! पण त्यांना-सुद्धां श्री. केळकरांस माहीत असलेल्या शिनूतांच्या संग्रहाचा 'पत्ता नव्हता' (प्र. पा. ४). श्री. केळकर विसरतात कीं, "न हि सर्वः सर्वं वेत्ति!" हें एक श्री. केळकरांच्या केवळ आनुषंगिक शरसंधानाचें उदाहरण आहे. त्यांनीं आपलें खरें उग्र टीकास्त्र मुख्यः दोघांवरच उपसलें आहे: शाहिरी वाङ्मयाचा लोपापासून बचाव करून, अखंड परिश्रमानें ज्यांनीं त्याची जतन केली, त्या संग्राहक शाळिग्रामांवर व त्याची खरी खुमारी महाराष्ट्रास ज्यांनीं समजावून दिली, त्या टीकाकार-संशोधक भाव्यांवर. पैकीं ज्यांच्या संग्रहावर श्री. केळकरांची सारी मदार त्या शाळिग्रामांविषयीं श्री. केळकर लिहितात: "(शाळिग्रामांच्या) सामुग्रीची स्थिति अन्नाची गल्लत झालेल्या मधुकऱ्याच्या झोळीसारखी किंवा कंपाझिटरच्या कोसळलेल्या टाइपांच्या केसीसारखी आहे;...अर्थात् उपयोगाचे दृष्टीनें त्यांचे संग्रह असून नसल्यासारखे झाले आहेत...शाळिग्रामांनीं प्रसिद्ध केलेले सर्व संग्रह इतके विस्कळित व अव्यवस्थित आहेत कीं, पुसतां सोय नाहीं. त्यांनीं मोठ्या परिश्रमानें हें मृतप्राय वाङ्मय फिरून जिवंत केलें याबद्दल त्यांच्याविषयीं जितका आदरभाव जागृत होतो तितकाच संताप त्यांच्या प्रमादांच्या राशी पाहून येऊं लागतो. चिकित्सक दृष्टीचा त्यांच्याजवळ सर्वस्वीं अभाव असल्यामुळें हातीं आलेलें प्रत्येक बाड त्यांनीं डोळे मिटून छापून टाकलें आहे. तें धड वाचून पाहण्याचीहि तसदी त्यांनीं घेतली नाहीं. मग अभ्यासून शुद्ध करण्याची गोष्ट दूरच." (प्र. पा. ६) शाळिग्रामांच्या 'दीव्य टीपा' वाचून व त्यांच्या 'गर्ह्य व उद्वेगकारक' चुका पाहून वैतागलेल्या श्री. केळकरांनीं वरील शेलक्या शब्दांनीं त्यांची बोळवण केली असेल असें आम्हांस प्रथम वाटलें. पण आमच्यासारख्या विसरभोळ्या वाचकांस शाळिग्रामांच्या दोषांचा विसर पडेल अशा भीतीनेंच कीं काय, पुन्हा एकदां श्री. केळकर सांगतात: "रा. शाळिग्राम यांच्याजवळ विवेचक दृष्टीचा अभाव असल्यामुळें त्यांच्या हातून निरनिराळे प्रमादहि झाले आहेत. परशुरामाच्या चरित्रांत त्यांनीं परशुरामाला, होनाजीच्या चरित्रांत होनाजीला, राम जोशाच्या चरित्रांत रामजोशाला त्या त्या वेळेपुरता श्रेष्ठ ठरविलें आहे. विवेचक दृष्टि चालवून वरील शाहिरांच्या लावण्या त्यांनीं धड सगळ्या वाचल्याहि नाहींत. शिवाय, विद्वत्ता व उच्च प्रकारची रसिकता यांचा

त्यांचे ठिकाणीं विशेष ओलावा नसल्यामुळें या शाहिरांतील सरसनिरसपणा ठरविण्याचें त्यांना साधलें नाहीं." (पा. ५७)

'शाळिग्रामांचे संग्रह असून नसल्यासारखे आहेत' हें श्री. केळकरांचें विधान आयत्या पिठावर रेघा ओढणाऱ्यांच्या कृतज्ञतेस अनुसरूनच आहे! बाकी, श्री. केळकरांच्या पुस्तकांतील पोवाड्यांचें मूळ शाळिग्रामांच्या संग्रहाशीं ताडून पाहतां, त्यांत श्री. केळकरांचा स्वतःचा असा किती मोठा भाग आहे हें वाचकांस सहज ठरवितां येईल. वर चढून गेल्यानंतर पायानें शिडी दूर लोटण्याचा पुरुषार्थ दाखविणें फारच सोपें आहे! शाळिग्रामांवर श्री. केळकरांनीं केलेली टीका अगदीं अप्रस्तुत आहे. कारण शाळिग्राम संग्राहक होते; संशोधक नव्हते. संग्राहकाच्या ठायीं संपादकी रसिकतेची व संशोधकी सूक्ष्मतेची अपेक्षा करणें हें आधींच गैरवाजवी व मग या गुणांच्या अभावाबद्दल संग्राहकांस दोष देणें हें तर अगदींच अप्रशस्त. शाळिग्रामांचे संग्रह म्हणजे एखाद्या जुन्यापुराण्या चिजांच्या दुकानासारखे आहेत. असल्या दुकानांत हातीं लागतील तितक्या जुन्या वस्तू दुकानदारानें मोठ्या आस्थेनें जमविलेल्या असतात. मग त्यांतील कांहीं शाबूत तर कांहीं विकृत, कांहीं अस्सल तर कांहीं नक्कल अशा असावयाच्याच. त्याबद्दल खरा दर्दी निवडानिवड करतांना त्यास दोष देत नाहीं. दुसरें असें कीं, शाळिग्रामांचें कार्य अगदीं सोपें होतें अशी आपली भ्रामक समजूत होण्याचा संभव फार आहे. पण जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे! "झांगड झांगड नौबत झडे" हा स्वतः मिळविलेला असा नवीन एकच पोवाडा श्री. केळकरांनीं प्रस्तुत पुस्तकांत दिला आहे. चार चौकाच्या एका पोवाड्यांत श्री. केळकरांना तीस शब्दांचे अर्थच लागत नाहींत व पोवाड्यावरील टीपांत शुद्ध पाठांच्या नांवानें बरींचशीं प्रश्नचिन्हें! नवीन एक पोवाडा मिळवून तो समजेल अशा रीतीनें छापून काढावयाचा तर किती केविलवाणी अवस्था होते पहा! मग एवढा मोठा शाहिरी-संग्रह प्रकाशित करणाऱ्या शाळिग्रामांविषयीं थोडीशी उदारता दाखविली तर ती अनाठायीं होईल काय? तसेंच आज श्री. केळकरांस खरे-राजवाडे प्रभृतींच्या संशोधनाची जी मदत मिळाली आहे, ती शाळिग्रामांस कष्टसाध्य किंबहुना असाध्य होती हें विसरून कसें चालेल? वरील दोन्ही गोष्टी ध्यानांत घेतां शाळिग्रामांच्या दोषांवर कोणीहि मायेचें पांघरूण घालील. पण त्याऐवजीं प्रत्येक शाहिराला त्या त्या वेळेपुरता शाळिग्रामांनीं श्रेष्ठ ठरविलें; या क्षुल्लक बाबीबद्दल श्री. केळकरांनीं त्यांच्या विवेकशून्यतेचा

नाहक गाजावाजा केला आहे. वाङ्मयविरक्त जनतेस भुलविण्यासाठीं असली व्यापारी युक्ति पुष्कळदां योजावी लागते. बरें, प्रत्येक शाहीर आपापल्या परीनें खरोखरीच श्रेष्ठ आहे. होनाजीबाळाची वाणी साधी म्हणून सुंदर, तर रामजोशांची नटलेली अतएव मोहक. त्यांत शाळिग्रामांनीं नंबरवारीनें प्रत लाविली नाहीं हा त्यांचा अक्षम्यच 'प्रमाद' घडला म्हणावयाचा ! शाळिग्रामांस पुस्तक अर्पण करून त्यांची अशी संभावना करणें म्हणजे एखाद्या देवाची आधीं पूजा बांधून मग ती लाथेनें उडवून देण्यासारखें मोठें आदराचें काम आहे. "मिथ्यारोप करण्याची आम्हांस दुरिच्छा आहे असें चिकित्सक वाचक म्हणतील" (प्र. पा. ९) अशी खुद्द स्वतः श्री. केळकरांसहि भीति वाटली. मग मोठ्यांच्या उणीवा दाखविणें म्हणजे स्वतःची थोरवी गाजविणें होय ह्याच जाणिवेनें श्री. केळकरांनीं शाळिग्रामांवर टीका केली आहे असा समंजस वाचकांचा समज झाल्यास काय नवल !

महाराष्ट्र सारस्वतकार भाव्यांवर श्री. केळकरांनीं केलेली टीका वाचून वरील समज चांगलाच दृढ होतो. भाव्यांचें 'विधान' असें एकच श्री. केळकरांस सांपडलें. परदोषपरमाणूचा पर्वत करण्याची हातोटी श्री. केळकरांस विलक्षण साधली असल्यामुळें साहजिकच त्यांस मोठा आनंद झालेला दिसतो. ते म्हणतात : "(इतर शाहिरांसंबंधीं) भावे यांच्या धरसोडीचें एकच उदाहरण देतों...भावे यांनीं वर्णन केलेल्या दोन प्रसंगांवर रामजोशी, सगनभाऊ किंवा परशराम यांचा एकहि पोवाडा किंवा लावणी प्रसिद्ध नाहीं. रा. भावे यांनीं हें विधान निव्वळ दडपून दिलेलें आहे !" (पा. ७०–७१) दहाबारा पानें उलटलीं नाहींत तों (पा. ८५) फिरून तीच मखलाशी ! "भावे यांनीं अशी धरसोड केली, पण ती करतांना त्यांनीं एक सपशेल खोटी गोष्ट दडपून दिली. ती सगन भाऊच्या खर्ड्यांच्या पोवाड्याबद्दल. सगनभाऊचा एकहि पोवाडा वरील विषयावर उपलब्ध नाहीं. भाव्यांची दडपेगिरी येथेंच थांबली नाहीं. त्याच वाक्यांत रामजोशी व परशराम यांच्याहि माथीं त्यांनीं रंगाचे व खर्ड्यांचे पोवाडे मारले आहेत !" दुसऱ्यांच्या दोषांची सारखी टिमकी वाजविण्यांत श्री. केळकरांस काय सुख होत असेल तें असो. आम्हांस त्यांस एवढेंच सुचवावयाचें आहे कीं, दोष हे कोळशासारखे असतात; तें उगाळत बसले म्हणजे आपला स्वतःचाच हात मात्र काळा होतो ! वरील विधानाची ही एक बाब सोडून दिली तर श्री. केळकरांची भाव्यांवरील इतर सारी टीका अगदीं अयथार्थ आहे असें कोणाहि वाचकास वाटेल. जेथें

श्री. केळकरांच्या ताठर प्रतिष्ठेखोरपणाची पराकाष्ठा झाली आहे अशीं दोनच उदाहरणें आम्हांस द्यावयाचीं आहेत. (१) पान ७० वर श्री. केळकर लिहितात, "येथें असा स्पष्ट इशारा देऊन ठेवावासा वाटतो कीं, रा. भावे यांचा मराठी शाहिरांवरचा भाग केवळ सूक्तिवजा आहे. आजपर्यंत मराठी शाहिरांसंबंधीं इतकी एकत्र केलेली माहिती दुसरीकडे कोठेंच दिली नसल्यामुळें वाचकांस त्या सर्व शाहिरांचा रा. भावे यांनीं अभ्यास केला असला पाहिजे असा भ्रम पडतो." व हा भ्रमनिरास करण्यासाठीं "भावे यांचा सगळ्यांत आवडता शाहीर जो रामजोशी व ज्याच्याकरितां त्यांनीं सगळ्यांत जास्ती पानें खर्चीं घातलीं, त्या कवीचेंच अध्ययन त्यांनीं कितपत व कसें केलें होतें त्याचे दोन नमुने दिले म्हणजे पुरें होईल. भावे म्हणतात, 'जसें शृंगाराचें, तसें रामजोशाच्या पवाड्यांतील वीररसाचें चित्रहि केवळ अद्‍भुत आहे.' 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' इ. हा पोवाडा एक वेळ अवश्य वाचण्याजोगा आहे. त्यांच्या हयातींत पडलेल्या दुष्काळांचें शब्दचित्रहि फारच हृदयद्रावक आहे. रामजोशाचे पोवाडे अवघे सबंध दोन आहेत!...'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' इ. पुणें वर्णनाच्या पोवाड्यांतील वीररस केवळ अद्‍भुत आहे असें भावे दडपून सांगतात. परंतु पहिल्या अक्कड कडव्याखेरीज त्यांत वीररस कोठेंच नाहीं. नुसतें पुण्याचें ठराविक वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें प्रासानुप्रासांच्या मौजेखेरीज दुष्काळाच्या पोवाड्यांत कोठेंहि करुणरस नाहीं...ही खुद्द भावे यांच्या आवडत्या रामजोशाची स्थिति! तर इतरांची काय असेल हें सांगावयास नकोच."

आतां भाव्यांच्या वरील अभिप्रायास एखादा खोडसाळ टीकाकारसुद्धां दडपेगिरीचें दूषण देणार नाहीं. आमच्या मतें तर भाव्यांचा वरील अभिप्राय सर्वथैव रास्त आहे. 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' या पोवाड्यांत पेशवाईच्या कीर्तिदुंदुभीचे पडसाद घुमत आहेत. "सिरकेल कोणता काळ कोरण्यास भुंगा। सह्न्यांत जिरविती सर्व तयाचा मुंगा॥" "तलवार बहाद्दर करीत शत्रूंची राळ।...युद्धांत रणांगणीं जसा आगीचा लोळ। बहु नामी पल्लेदार तोफांचा कल्लोळ॥" असलीं, पहिल्या जोरदार अक्कड कडव्यासारखीं दुसरींहि फक्कड कडवीं या पोवाड्यांत आहेत; तीं श्री. केळकरांनीं फिरून एकदां वाचावींत. या पोवाड्यांत नुसतें ठराविक पुण्याचें वर्णन आहे असें म्हणणें म्हणजे वस्तुस्थितीचा शुद्ध विपर्यास करणें होय. अंगरख्याचे बंद तडातड तुटण्याइतका वीररस जरी या पोवाड्यांत

नसला, तरी भावे सांगतात त्याप्रमाणें एक वेळ अवश्य वाचून पाहण्याइतका अद्भुत वीररस त्यांत खात्रीनें आहे. तसेंच, दुष्काळाचें वर्णन हृदयद्रावक नाहीं असें म्हणणाऱ्या मुक्तांच्या हृदयांची सामान्य वाचकांस कींवच येईल. प्रासानुप्रासांचा उल्लास म्हणजे रसाचा नाश, असा कांहीं साहित्यशास्त्राचा सिद्धान्त नाहीं. तात्पर्य, भाव्यांच्या दडपेगिरीचे जे दोन नमुने श्री. केळकरांनीं दिले आहेत, ते मुळांतच फोल असल्यामुळें त्यांनीं त्यांजवर उभारलेला अनुमानांचा डोलारा सपशेल ढांसळतो ! बाकी इतर गुणांबरोबर श्री. केळकरांच्या तर्कशक्तीच्या धिटाईचेंहि कौतुक केलेंच पाहिजे. भाव्यांच्या अभिप्रायांत थोडीशी अतिशयोक्ति आहे, असेंहि क्षणभर गृहीत धरलें तरी यावरून हे दोन पोवाडे त्यांनीं नीट वाचले नाहींत हें अनुमान कसें निघतें ? शांकरभाष्याची शृंगारासाटीं व गीतगोविंदाची वेदान्तासाठीं स्तुति करण्यासारख्या आचरटपणाचा का त्यांचा अभिप्राय आहे ? पण श्री. केळकरांनीं येथेंच न थांबतां लागलीच पुढें धांव घेतली व ध्वनित केलें कीं, रामजोशाचे अवघे दोन पोवाडेसुद्धां जर भाव्यांनीं नीट वाचिले नाहींत, तर इतर शाहिरांची काय कथा ! असो. स्वर्ग दोन बोटें उरला तरी सुतानें स्वर्गास जाण्याचें काम केव्हांहि धाडसाचेंच असतें !

(२) पान ८३ वर श्री. केळकर लिहितात : "शाहिरांच्या साक्षात् कवनांचा अभ्यास करून त्यावरून शाहिरांच्या चरित्रासंबंधींचे कांहीं विश्वसनीय कण सांपडण्यासारखे असतां, शालिग्रामांनीं काय, पण महाराष्ट्र-सारस्वतकार भाव्यांसारख्या इतिहास-संशोधकानेंही प्रयत्न केला नाहीं. असे कण फारच थोडे सांपडतात. पण तेच सर्वांत अधिक विश्वसनीय असल्यामुळें त्यांचें महत्त्व फार आहे. लावण्यांवरून होनाजीसंबंधीं कांहीं माहिती मिळते" हें वाचून आमच्या आशाळू मनास वाटलें कीं, होनाजीबाळाच्या चरित्रावर आतांपर्यंत जें गाढ अंधकाराचें साम्राज्य पसरलें होतें तें सारें पार विलयास जाऊन त्याजवर या 'विश्वसनीय' व 'महत्त्वाच्या' माहितीमुळें चांगलाच लख्ख प्रकाश पडेल.

श्री. केळकरांनीं होनाजीच्या काव्याचें मंथन करून महार्ह अशीं तीन गाळींव रत्नें वाचकांस अर्पण केलीं आहेत. ही रत्नत्रिपुटी आतां सादर करितों : (१) "होनाजीचें कुलदैवत' श्रीवळनाथ (खळनाथ ?)असावें." आधींच पाठाचा घोटाळा. तशांत आजाचें--म्हणजे सातप्पाचें—कुलदैवत सांब असल्याचें शालिग्रामांनीं नमूद केलेंच असल्यामुळें फिरून नातवाच्या बाबतींत या 'महत्त्वाच्या'

माहितीचा उल्लेख करण्याची त्यांस जरुरी वाटली नसावी. बाकी हा अपूर्व "महत्त्वाचा" शोध भाव्यांनीं अखिल महाराष्ट्र-सारस्वताच्या इतिहासांत प्रामुख्यानें अवश्य नमूद केला पाहिजे होता! परंतु उपास्य दैवतांच्या नामनिर्देशावरून उपासकांचें चरित्र शोधून काढण्याची अजब कला त्यांस अवगत नसावी असें दिसतें. (२) "लावणी नं. ६, ही जेजुरीच्या मल्हारी मार्तंडावर आहे व ती स्वतः होनाजी तेथें गेला असतां त्यानें रचिली..." पुण्यांत पोवाडे गाणारा होनाजी पुण्याहून एकदां जेजुरीस गेला ही त्याच्या आयुष्यांत किती महत्त्वाची क्रांति घडवून आणणारी गोष्ट घडली बरें! व 'महाराष्ट्र–सारस्वतां'त भाव्यांनीं तिची नोंद ठेविली नाहीं ह्या त्यांच्या गाबलपणास काय म्हणावें! गरीब बिचारे भावे! केळकरी चरित्रपंथाच्या व आठवणीसंप्रदायाच्या सूक्ष्मावलोकनाची तालीम त्यांस मिळाली नाहीं हें त्यांचें दुर्दैवच समजलें पाहिजे. असो. श्री. केळकरांच्या भावी चरित्रकारांस आमची एक आग्रहाची विनंति आहे, ती अशी कीं, होनाजी पुण्याहून जेजुरीस गेला होता यासारख्या आपल्या चरित्रनायकाच्या आयुष्यांतील महत्त्वाच्या हालचालींचीं त्यांनीं बारकाईनें टिपणें ठेवावींत; म्हणजे श्री. केळकर सदाशिव पेठेंतून बुधवारांत कितीदा गेले वगैरे 'महत्त्वाच्या' गोष्टी चरित्रांतून वगळल्या जाण्याची भीति नको. (३) "लावणी नंबर १७ च्या शेवटीं होनाजीबाळा आपल्या वतनासंबंधीं कांहीं उल्लेख करितो. "कवि शांतगुण रतन राधिके। होनाजी बाळाचें वतन राधिके इ. ॥" श्री. केळकरांचा हा शोध सर्वच दृष्टींनीं मासलेवाईक आहे; एक तर "कांहीं उल्लेख" आहे एवढीच गोष्ट त्यांस अत्यंत महत्त्वाची वाटली! बरें, खरोखरच असा कांहीं उल्लेख आहे का? या "शांतगुण रतन" कवीचें नांव आम्हीं पूर्वी कधीं ऐकिलें नव्हतें; व म्हणूनच आम्ही "विवेचकबुद्धिशून्य" शाळिग्रामांचें मूळ ताडून पाहिलें. त्यांचा बिनसुधारलेला पाठ "कवि शांत गुणरतन राधिके। होनाची बाळाचें वतन।" असा असल्याचें आम्हांस आढळून आलें. या बालबोधी पाठाचा अर्थहि तसाच साधा आहे. कवीश्वरांत आपला दर्जा गुणरत्नाचा आहे हें सांगणारा होनाजीबाळा 'वतन' शब्दाचा अलंकारिक उपयोग करीत आहे हें उघडच होय. पण भाव्यांसारख्या इतिहाससंशोधकास जो शोधकण गवसला नाहीं, तो हुडकून काढल्याचें श्रेय श्री. केळकरांस मिळालें पाहिजे ना? कदाचित् श्री. केळकरांस 'कविशांत' या पदांतील अनुस्वाराचें खरें रहस्य कळलें असेल! होनाजीबाळा पडला अजाण

गवळी ! त्यास ही नवीन लेखनपद्धति कशी समजेल?...असो. जीं तीन शोधरत्नें श्री. केळकरांनीं मोठ्या परिश्रमानें वेंचून काढिलीं त्यांची योग्य किंमत वाचकांस आतां समजली असेलच. या शोधांची, 'एक खोटा दोन चालतीच ना' अशीच गत झालेली दिसते. व असले उपहासास्पद प्रयास भाव्यांनीं केले नाहींत म्हणून त्यांस जर दोष द्यावयाचा, तर एखाद्या रत्नपारख्यानें गार-गोटीस हिरा मानून आपल्या रत्नसंदुकेंत बाळगण्याची दक्षता दाखविली नाहीं म्हणून त्यास दोष कां देऊं नये ?

आतां सुज्ञ वाचकांची खात्री झालीच असेल कीं, श्री. केळकर यांनीं भावे यांजवर जी टीका केली आहे तींत विद्वानाच्या भारदस्तपणाऐवजीं दुसऱ्यांच्या अंगीं बळेंच दोष चिकटवून देण्याची दांडगाईच मात्र भरपूर दिसून येते. आम्हांस असल्या अयथार्थ, असमंजस आणि अतएव अश्लाघ्य टीकेची मुळींच मातब्बरी वाटत नाहीं; व चिकित्सक वाचकांस असल्या टीकेची विशेषशी चीडहि येणार नाहीं. कारण, दुसऱ्यांचें थोरपण हिरावून घेतांना साहजिकच जर कोणी स्वतःचें शहाणपण गमावून बसला तर त्याची केव्हांहि कींवच करावीशी वाटेल. श्री. केळकरांनीं आपली लेखणी एवढ्यावरच जर आटपती घेतली असती तरीदेखील आम्ही त्यांचे आभारच मानिले असते. पण फुरफुरणाऱ्या लेखणीस एकदां का भरमसाट भरकटण्याची दुष्ट संवय जडली, कीं तीस सुमार असा मुळींच रहात नाहीं. याचें उदाहरण म्हणजे श्री. केळकरांची पा. ६९–७० वरील खालील विधानें होत : "यानंतर रामजोशांची तळी उचलणारे सर्वांत मातबर भासणारे सरदार म्हणजे महाराष्ट्रसारस्वतकार भावे हे होत. रामजोशाची गांठ पडल्यानंतर तर ते केवळ बेहोष झाले आहेत...भावे यांचा रंगेलपणा कोणत्या जातीचा व किती अमर्याद होता...अर्थात् अशा रंगेल रसिकाला रामजोशांसारखा विलासवान् मर्द फांकडा भेटल्यावर त्यानें त्याचें वर्णन मनापासून केलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. सबंध शाहीरांच्या भागांत रामजोशालाच त्यांनीं अग्रपूजेचा मान दिलेला आहे. व त्याच्या बदफैली चरित्रानेंच पुष्कळशी जागा अडविली आहे. रामजोशांशीं भाव्यांचें तादात्म्य झालें असल्यामुळें...समानधर्मतेमुळें प्रिय झालेला रामजोशी...यामुळें त्याची स्तुति करतांना भावे यांनीं कोणतीच अटक मानलेली नाहीं." (पान ६८–६९). आतां ज्यांच्या पवित्र मनाला "तूं म्हणशी माझी रामा सुकुमारी गोरटी । परिणामीं तुझिया कामा येईल काय

चोरटी ॥" या रामजोशांच्या उपदेशांतील 'चोरटी' हा शब्द 'अभद्र' वाटला व ज्यांस त्याचा विटाळदेखील सहन झाला नाहीं, त्या शुचिर्भूत सद्‌गृहस्थांना 'बदफैली'सारखा शब्द वापरतांना शिसारीच आली असेल. परंतु केवळ निरपेक्ष वाङ्मयसेवा म्हणूनच त्यांनीं हीं सभ्य विशेषणें आदरिलीं असावींत. रामजोशांवर श्री. केळकरांनीं जो नाहक गहजब गुजरला आहे तो शुद्ध अडाणी-पणाचा आहे, हें रड्डीशास्त्र्यांनीं आपल्या प्रौढ व प्रगल्भ पद्धतीनें वाचकांस दर्शविलें आहेच, म्हणून आम्हांस त्याविषयीं जास्त लिहावयाचें नाहीं. पण कवीची योग्यता त्याच्या काव्यावरून ठरवावयाची असते, काव्याची योग्यता कवीच्या चरित्रावरून ठरवीत नसतात, हें सुज्ञ टीकेचें मूलभूत तत्त्वसुद्धां श्री. केळकरांस समजलें नाहीं याचें मात्र आम्हांस आश्चर्य वाटतें. पण त्यांत आश्चर्य कसलें! ज्यांनीं रामजोशाच्या काव्यकमलाचा आस्वाद घेण्याचें सोडून त्याच्या शौचकूप-कर्दमाकडे धांव घेतली, त्या रसिकश्रेष्ठास विधातासुद्धां कसा बुझावूं शकेल? 'बदफैली' चरित्र असलेल्या रामजोशांशीं अमर्याद रंगेलपणामुळें भाव्यांचें 'तादात्म्य' झालेलें; बदफैली चरित्राच्या रामजोशाशीं भावे 'समानधर्मत्व' पावलेले; ह्या विधानांनीं मार्ग सुगम करून देऊन भाव्यांच्या चरित्राविषयीं अनुमान काढण्याचें काम मात्र श्री. केळकरांनीं वाचकांवर सोंपविलें आहे! शिखंडी पद्धतीनें आडून शरप्रहार करण्याऐवजीं श्री. केळकरांनीं मनांत खवखवणाऱ्या सर्व गोष्टी एकदां ओकून टाकल्या असल्या तर त्यांसहि जरा जास्त मनःस्वास्थ्य लाभलें असतें; व आम्हींहि त्यांच्या स्पष्टपणाची वाखाणणी केली असती. असो. रामजोशांस भाव्यांसारखा रसिक व सहृदय टीकाकार भेटला हें महाराष्ट्रसारस्वताचें खरोखरीच महद्भाग्य समजलें पाहिजे. शास्त्रीबोवांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, "समजा कीं, जयदेवाच्या 'गीतगोविंद' काव्यावर किंवा मराठशाहींत रामजोशासारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवि झाले त्यांच्या कवनांवर टीका करण्यास शुक्राचार्यांसारख्या परमहंसांनीं हातांत लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वानें अगर सृष्टीच्या नजरचुकीनें मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्यानें तें काम पत्करलें, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहज करतां येईल!"

"धगधगितोज्ज्वाळ वन्हि जैसा" असें ज्यांच्या वैराग्याचें बळ आहे, त्यांनीं शाहिरी वाङ्मय वाचण्याच्या व संपादण्याच्या फंदांत पडूं नये. त्यांनीं

गुरुचरित्राचा सप्ताह, नाहीं तर पातंजल योगसूत्राचीं पारायणें करावींत, म्हणजे त्यांची झपाट्यानें आत्मिक उन्नति होत जाईल.

येथवर श्री. केळकरांनीं दुसऱ्यांवर केलेल्या टीकेचें परीक्षण झालें. शालिग्रामांची किंवा भाव्यांची तरफदारी करण्याच्या हेतूनें आम्हीं वरील चर्चा केली नाहीं हें येथें अवश्य सांगितलें पाहिजे. शालिग्रामांच्या किंवा भाव्यांच्या भक्त मंडळींत आमची गणना होत नाहीं. त्यांचा व आमचा कोणताच संबंध नव्हता; फार काय, आम्हांस या दोघांचें दर्शनदेखील कधीं घडलें नाहीं. वास्तविक पोतदारांसारख्या जाणत्यांनींच श्री. केळकरांस वरील पद्धतीचा समज द्यावयास पाहिजे होता. कारण परनिंदा वाचकांच्या कानांत बेसुमार कोंदण्याचा प्रयत्न, निरर्गल प्रलाप, थोर पुरुषांचा बुद्धिपुरःसर उपमर्द, इत्यादि दोष केव्हांहि गर्ह्यच होत. परंतु पोतदारांनीं भाविक श्रोत्याप्रमाणें श्री. केळकरांची टीका ऐकून मान डोलविली एवढेंच नव्हे तर, त्यांस श्री. केळकरांचीं वरील विधानें म्हणजे 'विनंति व सूचना'च वाटल्या ! कलीचा जमाना उलटा असला तरीदेखील हा नूतन पुणेरी विनय पाहून "चिन्ह वाटतें भिन्न पुढती हे" म्हणून कुणाहि वाङ्मयप्रेमी माणसाचें मन खिन्नच होईल.

आतां कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, श्री. केळकरांचें स्वतःचें कार्य महत्त्वाचें असल्यामुळें त्यांची दुसऱ्यावरील टीका जरी असमंजस असली तरी तीबद्दल आपण त्यांस क्षमा केली पाहिजे. श्री. केळकरांच्या कामगिरीचें महत्त्व कमी आहे असें आम्ही मुळींच म्हणत नाहीं. पण दुसऱ्यांस सरांस निरर्थक दोष देण्याचा अधिकार जेणेंकरून अंगीं येईल एवढें तिचें अचाट महत्त्व आहे असें मात्र आम्हांस वाटत नाहीं. संपादनाचें काम म्हणजे बोलून चालून माळ्याची गाय व साळ्याचें वासरूं एकत्र आणण्यासारखें असतें. बरें, श्री. केळकरांनीं योजकाचें जें काम केलें आहे तें निर्लेप असतें, तर कदाचित् त्याची दुसऱ्यांवरील टीका शोभून गेली असती. पण तें निर्दोष नसून बरेंचसें सदोष आहे असें आम्हांस मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. श्री. केळकरांच्या कार्याचे दोन स्थूल विभाग करितां येतील: [१] पोवाड्यांच्या मूळाचें संपादन, व [२] प्रस्तावना-निबंध. पैकीं पोवाड्यांचें संपादन किती सदोष आहे हें वाचकांस दाखवितों.

टिपण्या, परिशिष्टें, शब्दसूचि, इत्यादि नव्या मन्वंतरांतील संपादकाच्या धंद्यांत आढळणाऱ्या थाटामाटाच्या साऱ्या चिजा श्री. केळकरांच्या पुस्तकांत झळकतात. हा

सर्व साज जर बिनडाकिल दागिन्याचा असता तर त्यानें त्यांची कृति चांगली खुलून गेली असती. पण उसन्या दिमाखाच्या खोट्या ऐटीनें भोळ्या वाचकांस भुलविण्यापलीकडे त्याचा विशेषसा उपयोग आहे असें आम्हांस तरी वाटत नाहीं. शब्दसूचि म्हटली म्हणजे तींत सूच्यग्राएवढीसुद्धां उणीव असतां कामा नये. "नेदी सारे शब्द ऐशी सूची काशाला?" पण श्री. केळकरांच्या शब्दसूचींत 'कजबा' (पा. ३२६), 'किन्हा किंवा कुन्हा' 'पालिटणें' (पा. ४१८) सारख्या अस्सल शाहिरी शब्दांचा समावेश केलाच नाहीं! बरें, ज्या शब्दांचा समावेश केला आहे त्यांचे सगळे उल्लेखहि पूर्णपणें सांपडत नाहींत! उदाहरणार्थ, खालील शब्दांचे कंसांत दर्शविलेल्या पानांवरील उल्लेख वाचकांस शब्दसूचींत आढळणार नाहींत. कारखाना (पा. ४२०), जेजाल (पा.४२४), दलबादल (पा. ३८९, ३९५), धौशा किंवा धवशा (पा. ४१६, ४३९), बहिरी (३५८), रमणा (पा. ४१२,४१८, ४२४), वडलावडली (पा. ४१२), सळ (पा. ३८७) इत्यादि. 'काळु' व 'काळू' हे शब्द सूचींत निरनिराळे दाखविण्यांत आले आहेत; वास्तविक त्यांचा अर्थ एकच आहे. पा. १९१ वर श्री. केळकर सांगतात कीं, जंबुरा या शब्दाचा अर्थ मागें इतरत्र आला आहे. पण सूचींत पहावें तर फक्त २१३ पानावरचाच एक उल्लेख सांपडतो; व तेथेंहि जंबुरा व जंबूर यांचा फिरून घोटाळा झाला आहेच! कित्येक उल्लेखांत आंकडे चुकीचे पडले आहेत. उदाहरणार्थ, 'उणाख' (३४७—शुद्ध ३९७) 'काचबंदी' (३१५—शु. १५) इत्यादि. 'तोडा' हा शब्द सूचींत दोनदां देण्यांत आला असून त्याचा पा. ४९ वरील उल्लेख मूळांत सांपडतच नाहीं! पा. ४३६ वर श्री. केळकरांनीं सुचविलेला 'नवाज' हा शुद्ध (२) पाठ मूळांतील शब्द म्हणून सूचींत देण्यांत आला आहे. एकंदरींत शाहिरी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांस ह्या शब्दसूचीचा उपयोग होईल ही आशाच बाळगावयास नको. तत्पूर्वी दोषांनीं गजबजलेल्या ह्या शब्दसूचींतील चुकांचीच एक सूचि काळजीपूर्वक तयार केली पाहिजे.

पण सूचीची जबाबदारी श्री. केळकर स्वतःच्या अंगावर घेण्यास तयार नसतील, म्हणून त्यांच्या पुस्तकांतलें आधुनिक संपादनाचें दुसरें मोठें अंग जें परिशिष्ट त्याचा अहवाल पाहूं. खर्ड्यांचे लढाईचे पोवाड्यांत ज्या वीरांचीं नांवें आलीं आहेत, त्यांची यादी श्री. केळकरांनीं पा. २८९-३०० येथें परिशिष्टरूपानें

दिली आहे. परंतु मोठी आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, शिंद्यांचे सेनापति जे जिवबादादा बक्षी, त्यांचें त्या यादींत नांवच नाहीं! जिवबादादांचा प्रभाकरानें, ‘जिवबादादा गर्जत आले’; आपा यशवंतानें, ‘सीनेवरता तळ दिला, मग तेथें जिवबादादा आला’; अनंतफंदीनें, ‘जबर त्यांची सबसे जादा, गादीवर दौलतराव शिंदा, लष्करी एकही नाहीं अजुरदा, त्याचे पदरचे जिवबादादा सुद्धां’; बाळा लक्ष्मणानें, ‘मोगलाचे उजवे बाजूला जिवबादादाचें लष्कर, भरून तोफा तयार मागें लावून दिलें पेंढार’;—असा जवळ जवळ प्रत्येक शाहीरानें सन्मानपूर्वक व प्रामुख्यानें उल्लेख केला आहे; त्या जिवबादादाचें नांव ज्या परिशिष्टांत अवशिष्ट रहातें त्या परिशिष्टाचें विशिष्टत्व कशांत आहे हेंच आम्हांस समजत नाहीं! भारतीय युद्धांतील वीरांच्या यादींत कर्णाचें नांव जर शिल्लक राहिलें, तर त्या यादीचा जितका उपयोग तितकाच श्री. केळकरांच्या यादीचा दिसतो. बापाचें नांव वगळल्याच्या चुकीची भरपाई, मुलाचें नांव दोनदां देऊन श्री. केळकरांनीं केली आहे! कारण नारायणराव बक्षीचें नांव परिशिष्टांत दोनदां सांपडतें. परंतु नारायणराव बक्षी कोण होता हें श्री. केळकरांस शेवटपर्यंत कळलेलें दिसत नाहीं. कां कीं, त्यांच्या नांवासमोरील माहितीचें कलम श्री. केळकरांनीं कोरेंच ठेविलें आहे. इतिहाससंशोधक राजवाड्यांस ज्या पुस्तकांचा पत्ता नव्हता तीं पुस्तकें श्री. केळकरांस गवसलीं. पण संशोधनास आरंभ करणाऱ्या नवख्या विद्यार्थ्यांच्या नित्याच्या परिचयांतील बखरींची माहिती केळकरांस नसावी ही मात्र अजब गोष्ट होय. शिंदे घराण्याच्या उत्तर इतिहासाची बरीचशी माहिती श्री. राजाध्यक्ष यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या जिवबादादांच्या बखरीवरून मिळते. श्री. केळकरांनीं ही बखर जर चाळली असती तर यादींतील ‘लाड’ वगैरे सरदारांच्या अस्तित्वाचा आधार ऐतिहासिक कागदपत्रांत त्यांस सहज सांपडला असता. परंतु आकाशांतील ताऱ्यांचें निरीक्षण करणाऱ्या इसापनीतींतील ज्योतिष्याचें पायाखालील विहिरीकडे जसें लक्ष्य गेलें नाहीं, तद्वतच दुर्मिळ बाडें हुडकण्यांत व्यग्र झालेल्या श्री. केळकरांचें साध्या छापील बखरीच्या बाबतींत झालेलें दिसतें.

असो. सूचि झाली; परिशिष्ट संपलें; आतां राहिल्या संपादनाच्या इतर बाबी. तीच लावणी किंवा तोच पोवाडा दोनदोनदां छापण्याची ‘गर्ह्य आणि उद्वेगकारक’ चूक शाळिग्रामांनीं केल्याबद्दल श्री. केळकरांनीं त्यांची चांगलीच धिंड काढिली आहे. पण “आपण हांसे लोकांला...” अशी केळकरांची गत झालेली

दिसते. कारण पान ३५८ वर छापिलेल्या अनंतफंदीच्या यशवंतराव होळकरावरील पोवाड्यांतील पहिला चौक, श्री. केळकरांनीं त्याच पोवाड्यांत तिसरा चौक म्हणून छापिला आहे. येथें शाळिग्रामांची बरहुकूम नक्कल करून श्री. केळकरांनीं त्यांजवरील आपण केलेल्या टीकेचें प्रायश्चित्त घेतलें आहे असें दिसतें. आतां शाळिग्रामांच्या 'दीव्य टीपां' च्या जोडीस बसविण्यालायक श्री. केळकरांच्याहि कांहीं टीपा आहेत त्या नमूद करितों. पान ४१७ वर प्रभाकराच्या पोवाड्यांत "बाळाजी बाजीराव प्रधान केवल निधान होते प्राणी। आणिलें पुण्यांत जपानी नळाचें पाणी॥" असा पाठ सांपडतो. तसेंच पुन्हा त्याच पोवाड्यांत पान ४१८ वर "अरे जपानी सहज अटकेंत पाव घटकेंत लाविले झेंडे' असाहि पाठ आढळतो. या पाठांत स्पष्टार्थापेक्षां पौर्वात्य बंधुत्वाचा उमाळाच जास्त दिसतो! बरें, ही छापखान्याची करामतही म्हणवत नाहीं. कारण प्रस्तावना-निबंधांत शुद्ध केलेल्या पाठांची जी यादी श्री. केळकरांनीं दिलेली आहे तींत हा पाठ आढळतो. दुसरें, पान ४१७ वरील विद्वत्ताप्रचुर टीपेंत श्री. केळकरांनीं 'जपानी नळांचें पाणी' याचा अर्थ 'जन्हापन्ही' म्हणजे बादशाही तर नव्हे? (मुसलमान बादशाहांचा पाणी खेळविण्याचा शोक सुप्रसिद्धच आहे). असा दिला आहे. तसेंच 'अरे जपानी अटकेंत' यावरील टीपेंतसुद्धां 'जन्हापन्ही—बादशाही लोक (?)'—असाहि अर्थ फिरून एकदां आला आहे.' मूळ पाठ 'जयानीं' असावा हें उघडच आहे. पण मग जांवईशोधांची प्रतिष्ठा कोठें राहिली? अशा तऱ्हेची दुसरी एक एक टीप वाचकांच्या नजरेस आणिली पाहिजे. पान १४४ वर 'धवशा दिला बलबून, नाहीं गेले पुणें सोडून, केलें कावीज झुंजल्याविण, वसई सुरतेचें ठाणें, कुलाबा फिरंगाण' असें एक शाहीर नानासाहेबांच्या कारकीर्दीविषयीं मोठ्या गर्वानें म्हणतो. परंतु श्री. केळकरांच्या सूक्ष्म दृष्टीस या विधानांत एक मोठीच ऐतिहासिक विसंगती दिसली. 'झुंजल्याविण' या शब्दावरील टीपेंत ते म्हणतात, "झुंज लावून, असेंच असलें पाहिजे. नाहीं तर वसईच्या वेढ्यांत पेशव्यांचे पांच हजार लोक कामास आले त्याची भलतीच विसंगती उत्पन्न होईल." हा साधाभोळा अडाणी अज्ञात शाहीर

१. पहा : "शहर पुणें हरहमेष भरलें। वाडे बांधिति बरवंदानी नळ वाहती नीत्यानीं। पाणी पिती हौदावर गाई"—प्रभाकर

संशोधन करून कांटेतोल रीतीनें ऐतिहासिक सत्यें मापीत बसला नव्हता, हें श्री. केळकरांच्या ध्यानांत राहिलें नसावें! इतिहासवजा काव्यांतील अतिशयोक्तीची चीड येऊन मूळ पाठ सुधारण्याचें अपूर्व धाडस केल्याबद्दल श्री० केळकरांची वाखाणणी जरूर केली पाहिजे! पान ४०६ वरील होनाजीबाळाच्या पोवाड्यांतील "यथा धर्म वर्तती प्रजा अहा आपल्या वयवदरी" यांतील 'वयवदरी' ह्या शब्दाचे वयव-दरी असे दोन भाग कल्पूनसुद्धां श्री. केळकरांस त्याचा अर्थ लागला नाहीं. त्याऐवजीं वय-कदरी असा जर पाठ घेतला तर अर्थ सहज लागला असता. परंतु मोडी व बालबोध वाचनाच्या दुसऱ्यांच्या चुका शोधीत बसणाऱ्यास स्वतःच्या चुकांची जाणीव कशी राहील? वरील तऱ्हेच्या टीपांचीं आणखीहि कांहीं उदाहरणें देतां येतील; परंतु विस्तारभयास्तव तीं येथें देत नाहीं. तथापि सरतेशेवटीं 'स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति' अशा निष्काळजीपणाचें एक उदाहरण देतों. पान ३९६ वरील प्रभाकराच्या पोवाड्यांत "कुच मुकाम दररोज बनेना पलंगीं। निजायाला घेई जोटाची पचंग। समरीं कोण जिंकील याला।" या ओळींतील 'जोटाची' या शब्दाचा श्री. केळकरांस अर्थ लागला नाहीं. त्यांनीं त्याऐवजीं 'जो ठाशी' असाहि पाठ सुचविला आहे. परंतु मूळ शब्द 'जोटाची' असा असला पाहिजे हें त्याच पोवाड्याच्या १४ व्या चौकांतील "गरीब करी गुजराण प्रसंगीं एक्या जोटांत"[१] ह्या ओळीवरून सहज दिसून येतें. वरील सर्व उदाहरणांवरून पोवाड्यांच्या मूळाचें संपादनांत श्री. केळकरांनीं किती परिश्रम घेतले आहेत व किती सूक्ष्मता दाखविली आहे हें वाचकांस दिसून येईलच.

शेवटीं "हा विस्तृत प्रस्तावनानिबंध लिहून श्री. केळकरांनीं वाङ्मयेतिहासाची फार नांवाजण्यासारखी कामगिरी केली आहे" असें दत्तोपंत पोतदार यांनीं ज्यास शिफारसपत्र दिलें आहे त्या प्रस्तावना-निबंधाकडे वळूं. या प्रस्तावना-निबंधांत श्री. केळकरांनीं दुसऱ्यांवर जी टीका केली आहे, तिचें याथातथ्य वाचकांस मागें विदित केलेंच आहे. रामजोशी व होनाजीबाळ यांजविषयीं श्री. केळकरांनीं जो मजकूर दिला आहे त्याचें पर्यायानें मागें परीक्षण आलेंच आहे. उरलेल्या इतर शाहीरांसंबंधींच्या माहितींत श्री. केळकरांनीं वाङ्मयेतिहासांत किती भर

१. जोट = खादीचें जाड वस्त्र.

टाकिली आहे हें पाहावयाचें बाकी उरलें आहे. (१) प्रस्तावना पान ६ वर श्री. केळकर लिहितात: "शाळिग्रामांच्या संग्रहांतील चुकांचा अभ्यास पुढंमागें शाहिरी वाङ्मयाची व्यक्तिवार व विषयवार व्यवस्था लावण्यास उपयोगी पडणारा असल्यामुळें त्यांचा खर्डाच खालीं देतों." शाळिग्रामाच्या चुकांचा हा अभ्यासहि अपुराच राहिला आहे; कारण दिलेला खर्डा पूर्ण नाहीं. चुकांचा खर्डा म्हटला म्हणजे त्यांत सर्व चुकांचा समावेश झालाच पाहिजे; तरच त्याचा इतरांस उपयोग. (२) 'शाळिग्रामां'नीं छापलेल्या अनंतफंदी व रामजोशी यांच्या कवितासंग्रहांतील "अनंत भगवंतार्चीं नामें त्यांतुनि हीं उत्तम" या लावणीच्या शेवटीं कर्त्याचा उल्लेख नाहीं. आमचे संग्रहीं असलेल्या बाडांत कर्त्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे तो असा: "रामा लक्ष्मण म्हणे जयाचें" इत्यादि—असें पान ७८ वर श्री. केळकर सांगतात. परंतु आमच्या संग्रहीं असलेल्या शाळिग्रामांच्या त्याच छापील कवितां-संग्रहांत या 'रामालक्ष्मणा'चा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां ह्या नवीन शोधाचें श्रेय शाळिग्रामांस द्यावें कीं केळकरांस द्यावें तें आम्हांस ठरवितां येत नाहीं!

आतां श्री. केळकरांच्या ज्या अजस्र इतिहाससंशोधांचा आम्हीं प्रारंभींच उल्लेख केला आहे ते संशोध दाखल करतों. (१) कुशाबा शाहिराविषयीं पान ८१ वर खालील मजकूर आढळतो. "त्याचें स्वतंत्र असें कांहींच कवित्व उपलब्ध नाहीं. परंतु 'झांगड झांगड नौबत झडे' हा खर्ड्याच्या लढाईचा पोवाडा त्याचाच असावा असें दिसतें. सदर पोवाड्यांत 'दिल्या गारुपीरावर मांगलावर ढाला' या पुण्यांतील विशिष्ट स्थलोल्लेखावरूनच 'आले शहर पुण्यास माधव' या उल्लेखावरून शाहीर पुण्याचा रहिवासी असावा असें स्पष्ट दिसतें. यामुळेंच हा शाहीर म्हणजे बाळा बहिरूचा धाकटा भाऊ कुशाबा असावा असा तर्क करण्यास जागा होते." 'आले शहर पुण्यास माधव' या उल्लेखावरून जर हा शाहीर पुण्याचा असावा असें स्पष्ट अनुमान निघतें तर 'अरे जयानीं अटकेंत पाव घटकेंत लाविल झेंडे' असें लिहिणारा प्रभाकर अटकेचा रहिवासी होता असें कां म्हणूं नये? पेशवाईच्या इतिहासावरील पोवाड्यांत पुण्याचा उल्लेख हरहमेश येणारच. मग सरसकट सारेच शाहीर पुण्याचे होते असा एक सर्वसाधारण सिद्धान्त बांधला पाहिजे! (२) प्रभाकराविषयींचा श्री. केळकरांचा शोध याहिपेक्षां मोठा मजेदार आहे. आतांपर्यंत प्रभाकराच्या चरित्राची जी माहिती उपलब्ध होती, ती खुद्द त्यांच्या धाकट्या मुलीनेंच सांगितलेली अशी होती.

परंतु 'मुरारेस्तृतीयः पन्थाः' या न्यायानें स्वतःची अशी नवी मखलाशी केल्याशिवाय श्री. केळकरांस कसें चैन पडेल? प्रभाकराचें जन्मवर्ष १७६९ नसून १७५३–५४ असावें असें त्यांचें म्हणणें दिसतें. व यास पुरावा म्हणून ज्या गंगुहैबतीच्या फडांत प्रभाकर होता, तो फड थोरल्या माधवरावांचे कारकीर्दीपासून गाजत होता, असें प्रथम शाबीत करण्याचा श्री. केळकरांनीं प्रयत्न केला आहे. *लावण्यांतील कांहीं लावण्यांचा विषय थोरल्या माधवरावांनीं* १७७० च्या आगेंमागें केलेल्या हैदरावरील स्वारीस अनुलक्षून आहे. एवढ्यावरूनच त्या लावण्या १७७० च्या सुमारास रचल्या गेल्या असल्या पाहिजेत हें कसें शाबीत होतें हें आम्हांस तरी कळत नाहीं. भावे सांगतात त्याप्रमाणें ज्यांच्या पूर्वजांनीं या मोहिमांत प्रत्यक्ष भाग घेतला होता त्यांच्या वंशजांपुढें या लावण्या गाऊन दाखविल्या गेल्या नसतील कशावरून! बरें, श्री. केळकरांच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रभाकराचा जन्मकाल १७५५ च्याहि जर पूर्वी गेला, तर मरणसमयीं त्याचें वय जवळ जवळ ९० वर्षांचें निघतें, व येथें एक विसंगति उत्पन्न होते. सगनभाऊची ह्यात सुमारें ९० वर्षांची असावी ही गोष्ट श्री० केळकरांस असंभवनीय वाटते. (प्र. पा. ८८) मग त्याचाच समकालीन शाहीर जो प्रभाकर त्यानेंच मात्र ९० वर्षे जगावें हें कसें संभवनीय होईल? कदाचित् शिकलगार मुसलमानापेक्षां कोंकणी ब्राह्मणाची आयुर्मर्यादा जास्त असेल तर कुणास ठाऊक! आपण दिलेला जन्मकोश बरोबर आहे हें शाबीत करण्यासाठीं श्री. केळकरांनीं जो दुसरा पुरावा दिला आहे त्यांत इतिहाससंशोधाची चांगलीच बहार झाली आहे. श्री. केळकर म्हणतात, "चरित्रकार प्रभाकर १७९० चे सुमारास गंगापुराहून बाप वारल्यामुळें पुण्यास आल्याचें सांगतात तेंहि चूक दिसतें. कारण वरील विवेचनावरून १७९० च्या आधींच प्रभाकर पुण्यास बरींच वर्षें स्थायिक झाला होता हें स्पष्ट दिसतच आहे. त्याच्या बापासंबंधानें चरित्रकार म्हणतात कीं, तो कारकुनी पेशांत होता. परंतु गंगापुरास नव्हता; तर खुद्द पुण्यांत पेशव्यांच्या वाड्यांत नोकरीस होता असें आम्हांस उपलब्ध झालेल्या सवाई माधवरावाच्या पहिल्या लग्नासंबंधींच्या अनेक कागदपत्रांवरून स्पष्ट झालें आहे. हे कागदपत्र म्हणजे बारीक सारीक निरनिराळ्या लोकांकडे नेमून दिलेल्या कामांच्या याद्या होत. यांपैकीं सोयऱ्यांना शिधे वगैरे देण्याच्या कामावर नेमलेल्या कारकुनांच्या दोनचार याद्यांत जनार्दन प्रभाकर असें नांव आलेलें आहे." 'अनेक कागदपत्र' म्हणजे

मराठा [illegible] ग्रंथसंग्रहालय, ठाणें. स्थळ 29221 वि: [illegible]
क्रमांक 9065 नों. दि. 25/5

[illegible] आशीर्वादांच्या [illegible]! आणि त्यांतील उल्लेख सुद्धा किती [illegible] आहे पहा! केवळ 'जनार्दन प्रभाकर' हें नांव या यादींत आलें आहे. यावरून हा जनार्दन प्रभाकर म्हणजे शाहीर प्रभाकराचा बाप होय. यास इतिहाससंशोधन म्हणावें कीं थट्टा म्हणावी हा मोठाच प्रश्न आहे! काय जनार्दन प्रभाकर हें नांव इतकें अपरिचित आहे? काय त्या वेळीं जनार्दन प्रभाकर एकच होता! ही घुणाक्षरी तर्कमीमांसा इतर माहितीशीं जुळत नाहीं तेव्हां ती इतर माहितीच चुकीची असली पाहिजे असें श्री. केळकरांचें छातीठोक म्हणणें आहे. "चरित्रकार प्रभाकर मधला मुलगा असावा असें सांगतात. परंतु आजोबाचें नांव ज्येष्ठ नातवास ठेवण्याची तेव्हांची रूढ पद्धत लक्षांत घेतां प्रभाकर ज्येष्ठ चिरंजीव असावा असें उघडच दिसतें." असेंहि श्री. केळकरांनीं लिहिलें आहे. दुसरें एक तसलेंच विधान केल्यानें पहिला चुकीचा शोध शाबीत होतो असें श्री. केळकरांस वाटत असल्यास नकळे!

झालें. हें लांबलेलें परीक्षण संपलें. प्रत्येक विधानास ठिकठिकाणीं आधारांचा दाखला दिल्यामुळें विस्तार थोडासा वाढला आहे. तरी पण परीक्षणांतील कोणचेंहि विधान निराधार आहे असें जर शाबीत होईल तर तें आम्ही मोठ्या आनंदानें परत घेऊं. खरें परीक्षण व्यक्तीचें नसून त्याच्या कृतींचें असतें. व चिकित्सकानें तरी व्यक्तिविषयक मानापमानाचें गोवें अवघें गुंडाळून ठेविलें आहे. या परीक्षणांत प्रस्तुत कृतीच्या दोषांचीच प्राधान्येंकरून चर्चा कां आली आहे हें आरंभींच विस्तारानें सांगितलें आहे. वाङ्मयांत सद्‌भिरुचीचा फैलाव व्हावा; त्यास इष्ट वळण लागावें; विद्येस विनयाची जोड मिळावी;—या उद्देशानेंच वरील परीक्षण आम्हीं केलें आहे; छिद्रान्वेषणाच्या उद्देशानें नव्हे. श्री. केळकरांस एखादा शब्द जर कडक भासला तर ते आम्हास उदार मनानें क्षमा करितील अशी आम्ही दृढ आशा बाळगितों. श्री. केळकरांनीं आपल्या कृतींतील दोष जर दूर केले, तर त्यांची कृति खरोखरीच 'दर्शनीय' होईल. कारण, श्री. केळकर वाङ्मयशूर आहेत, कृतविद्य आहेत; व ज्या 'केसरी' कुलांत त्यांचा जन्म झाला आहे त्याविषयीं वाङ्मयाच्या बाबतींत तरी "गजस्तत्र न हन्यते" असें कोण म्हणेल?

१

वरेरकरांचा स्वैरसंचार

आधींच संचार! त्यांतहि स्वैर! आणि तोहि मामा वरेरकरांचा! आम्हीं वरेरकरांना पाहिलें नाहीं; पण काय असेल तें असो, आम्हांला कोंकणांतील देवचाराच्या करकरणाऱ्या वहाणांचे व खुळखुळणाऱ्या काठीचेच पडसाद ऐकूं येऊं लागले! व लहानपणीं अपरिचित आवाज ऐकून झोपेंतून जागे झालों म्हणजे आजोबा देवचार संचारार्थ निघाला आहे असें सांगून गप्प निजवीत असत त्याची आठवण पुन्हा ताजी झाली. देवचार पिशाच्चयोनींतला खरा; पण त्याची वृत्ति अंतर्यामीं सात्त्विक असते. इतर भुतांखेतांप्रमाणें तो कुणाला पछाडून सतावीत नसतो. लोकांचें हितरक्षण हेंच त्याचें मुख्य कार्य; व त्यासाठीं तो नेहमीं जागरूक व दक्ष असतो. विशेषतः दीनदुबळ्यांना त्याचें मोठेंच साहाय्य असतें. मात्र त्याचा संचार रात्रींच व्हावयाचा. दिवसाचा प्रकाश त्याच्या कार्याला कदाचित् अनुकूल नसावा. कळमाचें झाड त्याला फार प्रिय; व तेथें वर्षांतून केव्हां तरी एकदां त्याची शांति करावी लागते. वरेरकरांचें मराठी वाङ्मयांतील स्थान बऱ्याचशा अंशीं या त्रस्त देवचाराप्रमाणेंच आहे. नुकती कोठें त्यांची शांति करण्याचा उपक्रम बडोदकरांनीं सुरू केला आहे. नाहीं तर त्यांच्या स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांची वास्तपुस्त आजपर्यंत कोणीं केलीच नाहीं. प्रकाशकांनीं त्यांच्या करणी प्रकाशांत आणण्याची ना पाडावी, पंचाक्षरी परीक्षकांनीं त्यांची उपेक्षा करावी, अशीच स्थिति बरेच दिवस होती. असें जरी असलें, तरी त्यांनीं आपलें कलम कांहीं सोडलें नाहीं, व संचारहि थांबविला नाहीं! मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धी-साठीं त्यांनीं फार थोर निरपेक्ष सायास केले आहेत. तथापि सरस्वतीच्या देव-घरांतील देव्हाऱ्यांत त्यांची स्थापना करण्यास साहित्यप्रेमी लोक तयार नाहींत. देवचाराप्रमाणें त्यांना जगसें लांबच ठेवलेलें बरें, अशीच त्यांची इच्छा दिसून

रत्नाकर : फेब्रुवारी १९३३

येते. म्हणून 'स्वैरसंचार' हातांत पडल्याबरोबर आमची पहिली भावना अशी झाली कीं, या संचाराच्या मार्गांतून आपण दूर सरावें; उगीच उपसर्गाची बाधा नको! कारण वरेरकरांच्या कृतीची मुक्तकंठानें स्तुति करावी तर तक्षकाबरोबर इंद्राय स्वाहा म्हणणारा एकादा असूयायज्ञाचा पुण्यात्मा अध्वर्यु पुढें सरसावावयाचा! बरें, मामांचा भार्गवी वाक्परशु मा मा म्हणून दरडावीत असतां स्पष्ट टीका करावयाचें धैर्य कसें होणार? पण टीकाकाराची चिकित्सक खोड मेल्याशिवाय जावी कशी? शेवटीं मनाशीं ठरविलें कीं, तरुण पिढींतील तिऱ्हाईत टीकाकाराचें समतोलपणाचें ब्रीद संभाळून या पुस्तकाचें परीक्षण करावें, व मग 'आलिया भोगासि' सादर राहावें.

अलीकडे मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत गोष्टींचेंच मोठं पीक येत आहे. या गेल्या महिन्यांत नाहीं म्हणतां गोष्टींचे तीन संग्रह प्रसिद्ध झाले. कोणतेंहि मासिक उघडलें तरी त्यांत येथून तेथून गोष्टीच भरगच्च भरलेल्या असावयाच्या. गोष्टींचा असा सुकाळ व्हावा हा काळाचा महिमा आहे. कारण काळ हेंच वाङ्मयाचें व कलेचें कारण होय. केव्हांहि काळांतील जीवनास अनुकूल अशीच कला अगर वाङ्मय निर्माण होत असतें. आजच्या वाचकवर्गाचें जीवन धांवपळीचें झालें आहे; व वाङ्मयांत तिचें स्पष्ट प्रतिबिंब दिसून येत आहे. वाचकवर्गास आधींच फुरसद कमी, त्यांत मनोरंजनाचे इतर नवेनवे विविध मार्ग असल्यामुळें वाचनाकडे त्यांची विशेषशी प्रवृत्तिच नसते. मग स्वस्थ चित्तानें, निवांतपणें, अनेकप्रकरणी मोठी कादंबरीदेखील वाचावी कुणीं? नित्याच्या कंटाळवाण्या जीवनांतून मन जरासें बाहेर निघून त्याची क्षणभर करमणूक व्हावी एवढीच त्याची इच्छा असते व म्हणून असला वाचकवर्ग साहजिकपणें गोष्टींचीच मागणी करीत असतो; व त्या मागणीचा मुबलक पुरवठा करण्यास लेखक केव्हांहि तयार असतात. आजकाल उठलासुटला लेखक गोष्टी लिहीत असतो असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं. गोष्टी अगर कहाण्या सांगणें हा आमच्या बायकांचा जन्मसिद्ध हक्क, व आज तो त्या मोठ्या अभिमानानें गाजवीत आहेत. प्रत्यक्ष जीवनांत ज्यांची अजून सप्तपदी झाली नाहीं अशा प्रौढ कुमारिकादेखील वाङ्मयजीवनांत गोष्टी लिहूनच पहिलें पाऊल टाकीत आहेत! नवशिक्या लेखणीचा गोष्टीकडे ओढा तर असतोच; पण कसलेल्या कलावंताचें कलमसुद्धां कधींकधीं इकडे वळतें; यांत वाईट वाटण्याजोगें असें कांहींच नाहीं. मालाकारानें

नाना तऱ्हेच्या फुलांचा, कलाबतू लावून लड्ड हारच गुंफिला पाहिजे असा कुणाचाच आग्रह नाहीं. एखाद्या लहानशा गजऱ्यानेंदेखील मन कधींकधीं सुप्रसन्न होतें. मात्र त्यांत कलेला स्थान असावें. खेदाची गोष्ट ही कीं, सर्वच लेखक अनुभवाच्या व कलेच्या प्रेरणेनेंच लघुकथा लिहीत नाहींत. एखाद्या मोठ्या कादंबरींतील कथानकाचे धागेदोरे कुशलतेनें विणण्याची, अनेक पात्रें चितारण्याची, अगर विविध प्रसंग रेखाटण्याची करामत सर्वच लेखकांच्या अंगीं नसेल, व हें कसब असलें तरी आधुनिक जीवनकलहाच्या परिस्थितीमुळें त्यांना तेवढी सतत मेहनत घेतां येत नसेल, अशा लेखकांनीं एकदोनच पात्रें हातीं घेऊन एकाद्दुसरा प्रसंग उठावदार वर्णावा. सरस्वतीदेवीला हें लेणेंदेखील प्रिय आहे; पण त्याची घडणावळ सुबक असावी; त्यांत कलाकुसरीचा साधा पण मोहक विलास असावा; वारंवार घोप दिल्यामुळें आलेलें तेज असावें. नुसत्या आपुकमापुकांच्या बाष्कळ गोष्टी लिहून आधुनिक शुकबहात्तरींच्या पोपटपंचींत भर घालण्यांत कांहीं हंशील नाहीं! केवळ मागणी-पुरवठ्याची धंदेवाईक दृष्टि ठेवून लिहिलेल्या गोष्टींस वाङ्मयांत स्थान मिळणार नाहीं.

प्रस्तुत संग्रहांतील लघुकथा या दृष्टीनें लिहिलेल्या नाहींत ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. नाहीं म्हणावयास अपवादादाखल एखाद्दुसरी गोष्ट दाखवितां येईल. 'प्राविण्याच्या' 'वस्त्रस्वावलंबन' अंकासाठीं लिहिलेली 'स्वदेशी विमल' ही गोष्ट महाराष्ट्रांतील स्वदेशीच्या प्रचारास फार उपयोगी पडली असेल; पण कलेच्या दृष्टीनें ती यथातथाच आहे. कला हुकमी नसावी; तसेंच कला पैशाची दासी नसावी. तळीराम गार करण्यासाठीं निर्मिलेल्या कलेंत कांहीं राम नसतो! "खादीच्या प्रचाराचें कार्य दक्षिणी बायकांच्या हातीं दिल्याशिवाय यशस्वी होणार नाहीं" हें तत्त्वच जर वरेरकरांना प्रतिपादन करावयाचें होतें तर तें त्यांस एकादा आंकडेमोडीचा विवेचक लेख लिहून सहज सिद्ध करतां आलें असतें. या तत्त्वाच्या चौकटींत कशीबशी बसविलेली गोष्ट लिहून 'कलाविलास' खचित झाला नाहीं, असें आमचें प्रामाणिक मत आहे. कलेच्या दृष्टीनें आणखी एकदोन गोष्टी कमी दर्जाच्या वाटतात. 'उभा राहिलों तर—' व तिची पुरवणी 'उभा राहिलों तर —आलों कीं नाहीं?' या दोन गोष्टींनीं करमणूक कदाचित् होत असेल; पण ती करमणूक प्रौढ मनाची खास नसावी. प्रत्यक्षाचा पांगुळगाडा क्षणभरहि सोडून जिचें चालत नाहीं, ती कला अगदीं लंगडी असली पाहिजे. कला हें प्रत्यक्षावरून

रेखाटलेलें चित्र असावें; हुबेहुब छायाचित्र-प्रतिबिंब नसावें, व त्यांतल्या त्यांत तें अंतर्गोल आरशांत दिसणारें विकृत प्रतिबिंब तर मुळींच नसावें. पेटी शिकविणारे 'गोपाळराव लेंभे' व लोकाग्रणि 'गुंडू घोडपकर' यांतील ध चा मा करण्याच्या काव्यानें पुण्यांतील बारभाईविरुद्ध कट करणाऱ्या कंपूस खात्रीनें गुदगुल्या होतील. रंगूनानांच्या वक्तृत्वाचें व त्यांजवर लादलेल्या अध्यक्षपदाच्या बहुमानाचें वर्णन वाचून 'खासे शालजोडींतले दिले!' असे उद्‌गार कांहीं मंडळींच्या तोंडून निघतील. व रंगूनानांच्या नाटकाविषयींचा पॅरिग्राफ वाचतांच 'कसा पण टोला लगावला!' असें वाटून ते आनंदानें टाळयादेखील पिटतील. पण केवळ एका विशिष्ट कंपूचें मनोरंजन करण्यासाटीं कांहीं व्यक्तींचा उपहास करण्यांत वरेरकरांनीं आपली करामत खर्ची कां घालावी? या दोन गोष्टींत जरी वरेरकरांनीं पुण्यांतल्या नाना देवांच्या शपथा घेतल्या असल्या, तरी कलाकस्तुरिकेचा गंध शपथांनीं शाबीत होत नसतो हें न कळण्याइतके ते खचित अज्ञ नाहींत. तत्कालीन राजकारणाचा व सुप्रसिद्ध व्यक्तींचा उपहास म्हणून जें पुस्तक अठराव्या शतकांतील इंग्रेजी वाचकवर्गानें मोठ्या आवडीनें वाचिलें, त्या गलिव्हरच्या वृत्तांतांतील वालखिल्य अगर अश्वमुख आज बाळांचीं खेळणीं होऊन बसलीं आहेत, हें कांहीं वरेरकरांस आम्ही सांगावयास नको. तशांत वरेरकरांचा उपहास तर अगदीं 'ओलेती'प्रमाणें उघड आहे. 'उभा राहिलों तर बसेन', 'तुमचा पक्ष तरी कोणता?' 'माझा पक्ष श्राद्धपक्ष'—असले श्लेष अगदींच पुळचट वाटतात. एकादा चंपूकार अगर गडकरीसुद्धां ते वाचून नाकें मुरडील! सारांश, या दोन गोष्टींत टर मात्र भरपूर आहे; पण टिकाऊ उपहास नाहीं. उपरोधिक उपहासाचा उत्कृष्ट आदर्श म्हणून आनातोल फ्रान्सच्या 'Procurator of Judea' ह्या गोष्टीची वरेरकरांना फिरून एकदां आठवण करून दिली तर बरें असें आम्हांस वाटतें.

'चिडलेली गाय' ही गोष्टदेखील बरीचशी सदोष वाटते. तींत अतिशयोक्ति व असंभाव्यता हे दोष प्राधान्येंकरून दिसून येतात. आय्. सी. एस्. लोकांवर टीकास्त्र उपसणें हें सध्यांच्या शिष्टाचारास अनुसरूनच आहे. किंबहुना, आतां-पर्यंत मिशनऱ्यांस भूषवीत असलेली विडंबनवाङ्मयांतील उपहासमाळ यापुढें आय्. सी. एस्. लोकांच्याच गळयांत पडेल अशीं चिन्हें दिसत आहेत! तेव्हां वरेरकरांनीं त्यांची पाद्यपूजा करण्याची हौस फेडून घेण्याची संधि वायां दवडूं नये हें अगदीं अपेक्षेप्रमाणें झालें. आय्. सी. एस्. लोकांविरुद्ध प्रजेचा कैवार

आतांपर्यंत अनेकांनीं घेतला असेल; पण आय्. सी. एस्. नवरा मिळावा म्हणून 'हुंड्याच्या लिलांवाचे आंकडे वाढवीत अहमहमिकेनें पुढें येणाऱ्या श्रीमंत बापां'च्या उपवर कन्यांचा कैवार घेऊन 'हेच ते मुलीचे बाप' अशी घोषणा करण्याचा खरा अधिकार मात्र मामांसच होता; व तो त्यांनीं गाजविला हें ठीकच झालें! पण कैवार घेण्याच्या भरांत 'कलाविलास' साधावयाचें मामा अजिबात विसरलेले दिसतात. 'कॉलेजांत असतांना मुलीवर हात टाकणारा' व 'रात्रौ रेसिडेन्सींतून चोरून बाहेर जाऊन दारू पिऊन गटरांत पडणारा' विद्यार्थी निरंकुश कवीची सृष्टि सोडल्यास, बहुरत्ना 'वसुंधरें'त देखील आय्. सी. एस्.चा मान पावेल असें वाटत नाहीं. तसेंच नव्या पिढींतल्या मुली जरी कितीहि धीट झाल्या असल्या तरी अशा बाह्यात बात्य आय्. सी. एस्. च्या डोळ्यांपुढें हिरव्यापिवळ्या रेषा चमकूं लागतील इतक्या जोरानें त्याचा गाल सणसणून टाकण्याएवढी हिंमतबहादुरी दाखवितील हेंहि संभवनीय दिसत नाहीं. ही गोष्ट म्हणजे नायक, नायिका व खलपुरुष यांच्या तिरंगी सामन्याचा जुनाच खेळ आहे, व या कथानकाचा शेवटमुद्धां अगदीं शिरस्त्याप्रमाणें मामुलीच झाला आहे. नायक-नायिकेविषयीं सहानुभूति अधिक वाटावी म्हणून त्याचा प्रतिस्पर्धी अगदीं दुर्गुणांचा मूर्तिमंत पुतळा होता असें भासविणें ही परंपरागत युक्ति योजितांना शक्या-शक्यतेचा मुळींच विचार केलेला दिसत नाहीं. सारांश, वरेरकरांच्या लौकिकांत या गोष्टीनें भर पडेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.

या चारपांच गोष्टी वगळल्या तर इतर गोष्टींनीं मात्र वरेरकरांचा नांवलौकिक निःसंशय वाढेल. किंबहुना, असल्या उत्कृष्ट गोष्टींचाच या पुस्तकांत मोठा भरणा आहे. अनेक दृष्टींनीं या गोष्टी मराठी भाषेंत खरोखर अपूर्व आहेत; व त्यांच्या गुणावगुणांची चर्चा केल्यास ती खात्रीनें उद्बोधक होईल. म्हणून प्रत्येक गोष्टीवर पास-नापासाचा वेगवेगळा शेरा न मारितां, या सर्व लघुकथांना साधारण अशा गुणदोषांची चिकित्सा केलेली बरी. अगदीं आरंभीं नमूद करावयाची समाधानाची गोष्ट ही कीं, या कथांचा आत्मा नुसता केवळ प्रेमाभोंवतींच घुटमळत नाहीं. प्रेम ही महत्त्वाची भावना आहे खरी; पण चंदन झालें तरी तें वेळींअवेळीं उगाळीत बसल्यानें कंटाळाच यावयाचा. अलीकडच्या लघुकथांचा सारा संसार प्रेमावरच चालला आहे. इसापनीतींतील औदरिक उपमा द्यावयाची म्हणजे, रसिक वाचकांस या जिभांच्या पक्वान्नांचा अगदीं वीट येऊं लागला आहे!

व्यक्तीचें तसें समाजाचें जीवन म्हणजे विविध भावनांचेंच समृद्ध भांडार, असें असतां, प्रेमाची शिळी भाकर उशाकडे घेऊन झोंपण्यांत काय अर्थ? पण आमचे लघुकथालेखक जरा डोळे उघडून सभोंवतीं पाहतील तेव्हां ना? जसा अनुभव तशी कला; जशी प्रचिति तशी निर्मिति. मात्र तो अनुभव जातिवंत असावा; काल्पनिक अगर पुस्तकावरून हस्तें-परहस्तें आलेला उसना नसावा. कारण कला ही कांचेच्या लोलकासारखी असते. लोलक जसजसा फिरवावा तसतसे त्यांत निरनिराळे रंग दिसूं लागतात; पण मागें सत्याचा सूर्य मात्र पाहिजे! या संग्रहांतील 'फुली', 'पोऱ्या', 'माडाचें पोर', 'पूज्याचा फटका', 'विडीवाली', इत्यादि गोष्टींच्या मागें जिव्हाळ्याचा खराखुरा अनुभव आहे. प्रसंग अगदीं साधे, गोष्टी नेहमीं नाकासमोर घडून येणाऱ्या, पण लक्षांत कोण घेतो? पुरी आणि पातळ भाजीवर ताव मारावयाच्या वेळीं पोऱ्याच्या जीवनाची पिरपीर कुणास हवी? 'पासिंग शो'च्या धूम्राचीं वर्तुळें फेंकण्यांत व्यग्र असतांना वेड्या विडीवालीचा विचार करतो कोण? वरेरकरांनीं या साध्या विषयांतील आशय पाहिला. या त्यांच्या 'देखणे'पणाबद्दल त्यांचें आधीं अभिनंदन केलें पाहिजे. पण ते नुसतें निरीक्षण करून थांबले नाहींत, तर या विविध अनुभवांशीं ते समरस झाले आहेत. कांहीं लोकांना मामा वरेरकर हे कंसमामा अगर शकुनिमामा वाटत असतील; अनाथ पोरक्या मुलांचे तर ते बोलूनचालून मामाच आहेत; पण या गोष्टी वाचून आम्हांस ते इतर सर्व रंजल्यागांजल्यांचेहि मामा वाटतात! त्यांच्या सहानुभूतीच्या क्षेत्राचा व्याप खरोखरच फार विस्तृत आहे. विसाव्या वाढदिवशीं आईस महेश्वरी लुगडें देण्याची प्रतिज्ञा पार पाडण्यासाठीं फरारी झालेल्या राजकीय गुन्हेगार मित्राचा पत्ता सांगणाऱ्या मुलाचा 'अत्याचार' त्यांना जाचतो. पतितपावन देवाचीं स्तोत्रें गाणाऱ्या समाजानें पावन करून घेण्याचें नाकारल्यामुळें पतिता झालेल्या विधवेची करुण कहाणी त्यांना सांगतां येते. कवीच्या उदात्त(?) प्रेमास बळी पडलेल्या भोळ्या खेडवळ कुमारिकेची त्यांना कळवळ्यानें कींव येते. गिरणीच्या मजुरांना पंचवीस टक्के वाढ मिळवून देण्यासाठीं आपल्या जीवनाची वाढ खुंटवून नाश पावणाऱ्या मजूर पुढाऱ्याच्या मनोवृत्तींशीं ते तादात्म्य पावतात. आणि अगदीं शेजारच्या भंडाऱ्याच्या मनांत 'माडाचें पोर कापूं नको' अशी स्फूर्ति देणारा जो देव संचारला होता त्याचाहि त्यांना साक्षात्कार होतो. सारांश, सुसंस्कृत मनाचे सारे संस्कार या

कथासंग्रहांत दिसून येतात. सभोंवतालच्या जगाच्या सुखदुःखाचे भागीदार होणें हेंच संस्कृतीचें खरें लक्षण. दुसऱ्यांच्या वेदना कळावयास लागल्या म्हणजे साहजिकच चौकस मनाची प्रवृत्ति त्यांच्या कारणमीमांसेकडे वळते व मग असें आढळून येतें कीं, आज जीवित जें दुःखमय झालें आहे त्याचें बऱ्याचशा अंशीं सामाजिक अन्याय हें खरें कारण होय. हे अन्याय चव्हाट्यावर मांडण्याचें, हीं पापें वेशीवर टांगण्याचें काम कलेनें केल्यास श्रेय व प्रेय हीं दोन्ही एकदम साधितां येतात. नुकतेच दिवंगत झालेले सुप्रसिद्ध आंग्ल कादंबरीकार व नाटककार गॉल्स्वर्दी यांच्या लिखाणाचें हेंच ध्येय होतें. समाजास असले लोक साहजिकपणें विशेषसे आवडत नाहींत; त्यास खुशामत करणारे खुश्मस्करेच जास्त प्रिय! कलेच्या साम्राज्यांत, "समाजाची व्यवस्था कशी काय चालली आहे? —ठीक चालली आहे, महाराज!" असें सांगणारे नर्मसचिवच समाजाच्या मर्जीस पात्र होत असतात; पण अन्यायाची उपजतच मनस्वी चीड असणारे, व ती स्पष्टपणें आणि निर्भीडपणें प्रगट करणारे लोक जर समाजांत नसते, तर तो केव्हांच कुजून सडून गेला असता. भिन्न जातीच्या जोडप्यांस विवाह करावयाचा असल्यास सन १९२३ सालापूर्वी, 'आम्ही कोणत्याहि धर्माचे नाहींत' अशी लेखी शपथ घ्यावी लागत असे. रूढीच्या व कायद्याच्या या जुलमाचें वरेरकरांप्रमाणें कुणाहि जाणत्या माणसास 'मरणप्राय दुःख' व्हावें; व तें तसें झालें म्हणूनच कायदा सुधारला गेला. अस्पृश्यांना आपण कुत्र्यामांजरांपेक्षांहि वाईट रीतीनें वागवीत आहोंत, ही जाणीव त्यांजसारखी झाली नसती, तर हरिजनांविषयीं समाजाला एकदम उमाळा आला नसता. एकाच वाटोळया पूज्यानें सावकार शेतकरी कुळांचें वाटोळें करितात हें उमगल्यामुळेंच शेतकऱ्यांचा कायदा अंमलांत आला. असले प्रसंग पदोपदीं आमच्या डोळ्यांसमोर घडत आहेत. विधवांनीं जन्मलेल्या मुलांना नखें लाविल्याचे दाखले कोर्टांत येतच आहेत. मग ते समाजाच्या उच्च न्यायासनासमोर सुनावणीस निघाले तर त्यांस वावगें काय झालें? या दीनांची मोफत वकिली करून वरेरकरांनीं थोर पुण्य संपादन केलें आहे. या गोष्टी रडव्या आहेत म्हणून कांहीं लोक टीका करितील; पण अन्यायाचा शेवट शोकांतच व्हावयाचा! आणि शोकांतून श्लोक निर्माण करणाऱ्या पुण्यश्लोक कवींची आपल्या देशांत प्राचीन परंपरा आहेच. बरें, दीनांच्या दुःखांचीं रडगाणीं गाऊन वरेरकरांना केवळ एक करुणरसच आळवितां येतो असेंहि कांहीं म्हणतां येणार नाहीं.

'आमचे मालक', 'दोन चित्रें' या गोष्टी वाचिल्या म्हणजे तरुण पिढीच्या—व विशेषत: तरुण पिढींतील स्त्रियांच्या—मनांत वावरणाऱ्या आकांक्षा त्यांना उत्कृष्ट रीतीनें मांडितां येतात असें कुणाहि तरुणास कबूल करावें लागेल. "मला जवळ घ्यायचं—माझ्या मस्तकावरून हात फिरवावयाचा—रोज असंच चालायचं; पण आज मला तें कुरवाळणें दु:सह वाटलें. एक फटका लगावल्यावर शेंपूट घोळवीत लघळपणानें पायाशीं घोंटाळणाऱ्या आमच्या टिमी कुत्रीला बाबा असंच कुरवाळीत असत." या वाक्यांतील शेवटच्या उपमेंत वरेरकरांनीं तरुण पिढींतल्या बायकांच्या बंडाची समग्र मीमांसा सांठविली आहे. आपल्या पुढील पिढीच्या भावना आधीं प्रौढ लेखकांना उमगत नसतात व यदाकदाचित् त्यांना जरी त्यांची कुठें पुसट कल्पना झाली तरी तरुणांना त्या पटतील अशा रीतीनें त्या चितारणें त्यांतील फारच थोड्यांना साधतें. वरेरकरांना मात्र हें फार चांगलें साधलें आहे. ते मागासलेले नसून अगदीं तरुणांतले तरुण दिसतात. 'आमचे मालक' ही गोष्ट खरोखर उत्तम उतरली आहे.

शेवटीं या कथासंग्रहाच्या आणखी एका विशेषाचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. हें युग लोकवाङ्मयाचें आहे. एका विशिष्ट पांढरपेशा वर्गासाठीं वाङ्मय निर्माण करण्याची प्रवृत्ति अलीकडे मागें पडत चालली आहे. या दृष्टीनें पाहिलें असतां वरेरकरांच्या या लघुकथा इतरांस मार्गदर्शक व्हाव्यात असें आम्हांस वाटतें. गाद्यांवर अगर कोचांवर लोळणाऱ्या निरुद्योगी सुखवस्तु स्त्रियांना घटकाभर मौज वाटावी या हेतूनें या गोष्टी खास लिहिल्या नाहींत. कदाचित् त्यांना या रडक्या गोष्टींचा कंटाळाच येण्याचा अधिक संभव आहे. पण वरेरकरांच्या प्रतिभेचा संचार सार्वत्रिक असल्यामुळें समाजाच्या कोनाकोपऱ्यांतील वाचकांस, गिरणींतल्या मजुरांस, तसेंच समुद्रकांठच्या गावितांसदेखील त्या आवडीनें वाचितां येतील. सदभिरुचीची लोकांत वाढ होण्यास अशा तऱ्हेचें वाङ्मय जितकें निर्माण होईल तितकें थोडेंच!

येथवर कथावस्तूची थोडीबहुत चिकित्सा झाली. आतां कथारचनेचें परीक्षण केलें पाहिजे. गोष्टी अनेक प्रकारच्या असतात. केवळ कल्पनेच्या जोरावर कुणी विचित्रपुरीच्या अद्भुतरम्य अशा गोष्टी रचितात, तर कुणी मागें घडलेल्या कसल्या तरी ऐतिहासिक प्रसंगाचें गोष्टींत वर्णन करतात. प्रस्तुत कथांना 'नाटकी' हें विशेषण साजेल. वरेरकर हे स्वभावत: नाटककार आहेत. सभोंवतालच्या जीवनांत दिवस-रात्रीच्या खेळानें जात्याच उठावदार दिसणारे असे प्रसंग

त्यांनीं शोधून काढिले आहेत व त्यांचीं हीं एकांकी कथानाटकें रचिलीं आहेत. आतां अशा तऱ्हेचें लिखाण परिणामकारक करावयाचें असेल तर लेखकानें मनाच्या कांहीं साहजिक प्रवृत्तींपासून सावध राहिलें पाहिजे. असा अनुभव आहे कीं, एखादें सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थळ अगर संग्रहालय पाहावयास गेलें असतां तेथील वाटाडे प्रेक्षकांस निवांतपणें निरीक्षण करूं देत नाहींत; त्यांची आपली वर्णनाची टकळी सारखी चालूच असते; व त्यामुळें तेथील चिजांवर जितकें लक्ष वेधावें तितकें तें त्यांवर लागत नाहीं. लेखक अनुभविक व कसलेला नसेल तर त्याची प्रवृत्ति ह्या वाटाड्याप्रमाणें असते. तें चित्र पाहा आणि हें चित्र पाहा असें नुसतें म्हणून ती स्वस्थ बसत नाहीं; तर स्वतःचें असें रसभरित वर्णन करण्याचा मोह त्याला आवरत नाहीं. वरेरकरांची अशीच स्थिति झालेली दिसते. कलाकारानें तत्त्वांचा प्रचार उघडपणें करतां कामा नये. ज्या सत्याच्या प्रतिपादनार्थ अगर ज्या भावनेच्या समर्थनार्थ गोष्ट लिहिली असेल तें सत्य अगर ती भावना गोष्टीवरून आपोआपच वाचकांच्या मनांत ठसली पाहिजे. त्याची निराळी फोड करून सांगण्याची जरूर पडूं नये; तरच कलेचा खरा विजय. वरेरकरांनीं बऱ्याचशा गोष्टींतलें सत्य सरतेशेवटीं विशद करून मांडिलें आहे. उदाहरणार्थ, 'पतिता' ही गोष्ट "सीता पतिता झाली, वेश्या झाली." येथेंच संपविली पाहिजे होती. "हा कुणाचा अपराध?" ही जी ठळक टाईपांत पृच्छा केली आहे तिनें अगदीं विघाड झाला! तसेंच 'मालवणच्या वेळेवर' या गोष्टीला "गिरणीच्या मजुरांना पंचवीस टक्के वाढ देण्यासाठीं मालवणच्या समुद्रानें परसूचा बळी घेतला" ही पुस्ती निराळी जोडावयास नको होती. 'भिकारी' या गोष्टींत हा दोष अतिरेकास गेला आहे. या गोष्टीच्या शेवटीं वरेरकरांनीं एक छोटेखानी प्रवचनच दिलें आहे. पालीप्रमाणें मनांतले बोल चुकचुकणाऱ्या या गोष्टींना शेंपूट नसतें तर फार बरें झालें असतें असें म्हणावें लागतें. छाया व प्रकाश नुसते समीप आणिले असतां विरोध उत्पन्न होतो, व तो चटकन् डोळ्यांत भरतो हें वरेरकरांसारख्या नाणावलेल्या नाटककारांस आम्हीं समजून सांगावयास नको. त्यांनीं थोडासा संयम दाखविला असता तर थांबावें कोठें हें त्यांना सहज कळलें असतें, व शब्दशः कलेचा अवसानघात टळला असता! संवेदना होतांना हृदय हळवें असावें; पण ती दाखवितांना तें तितकेंच कठोर व्हावें; तरच लोकोत्तर कला निर्माण होईल!

संयमाच्या या अभावामुळेंच कथारचनेंत आणखी असलेच दोष दिसून येतात. उदाहरणार्थ, 'सरकारी हृदय' या गोष्टींतील "ईश्वरा! तुझी लीला अतर्क्य आहे!" "अहाहा! तें सरकारी हृदय!" ह्या वाक्यांतील हरदासी थाट अशा तऱ्हेच्या ललितवाङ्मयांत शोभत नाहीं. तसेंच वरेरकरांना उगीच चिमटे घेण्याची एक अनावर खोड दिसते. कदाचित् ती भावनांच्या उद्रेकामुळें जडली असेल! समाजांतील अन्याय बेधडकपणें दाखवून द्यावेत. या सुस्त हत्तीला अंकुशानें टोंचून जागें ठेवावें; पण नेहमींच क्षतांत मीठ चोळत बसूं नये! उदाहरणार्थ, विडीवालीच्या जीविताचा सत्यानाश यंत्रानें बनविलेल्या सिगरेटनें केला हें दाखवितांना, एका दानशूर श्रीमंताच्या मोटारीनें तिला धक्का मारून ठार मारिलें असेंहि दाखवावयास नको होतें. दानशूरांचा निराळा खास समाचार हवा तर घेतां आला असता. 'मालवणच्या वेळेवर' या गोष्टींत मजुरांच्या पांढरपेशा कैवाऱ्यांची हजेरी घेतली नसती तर चाललें असतें. 'अधिकस्याधिक फलं' हा न्याय येथें लागूं पडत नाहीं. उलट, असल्या टीकेमुळें बुद्धिभेद होऊन प्रधान अन्यायापासून मन वळून गौण गोष्टींतच तें गुंतण्याची भीति असते. ज्यांस अन्यायाची चीड असते, व समाजाचा हा विशाल गज आपणां एकट्यास न जुमानतां दीनदुबळयांस चिरडीत असाच पुढें जाणार अशी ज्यांची भावना झालेली असते, त्यांच्या लिखाणांत एक प्रकारचा कडवेपणा साहजिकच येतो. पण या कडवेपणांतसुद्धां उपरोधाचा गंभीरपणा असावा; टवाळीची उथळ खळखळ नसावी. वरेरकरांच्या कक्षेंतून कुणीच सुटले नाहींत. व्यक्तींचीसुद्धां निष्कारण टवाळी करून त्यांनीं शाश्वतांत नाशिवंत बळेंच घुसडलें आहे, ही खरोखरच मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. 'भिकारी' या गोष्टींत, शिवाजीमहाराज व टिळक यांचा काय संबंध होता? 'दर्शनी पुरावा' या गोष्टींत डॉक्टर सावरकरांच्या नेत्रज्ञानाचा दर्शनी पुरावा देण्याची काय जरूरी होती? ही बळेंच कानपिळी घेण्याची प्रवृत्ति "परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळें आलेल्या भ्याडपणाच्या" अंतर्यामींच्या प्रतिकाराची द्योतक कदाचित् असेल. काय असेल तें असो. 'मारुति झाला शहाणा, तरी त्याचा मर्कटवेष चुकेना' असेंच आम्हांस मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें!

कांहीं ठराविक कल्पनांची पुनरुक्ति हा आणखी एक दोष या कथांच्या रचनेंत दिसून येतो. कित्येक गवई गातांना मधून मधून एकच आवडीची तान घेत

असतात. त्याचप्रमाणें वरेरकरांच्यासुद्धां एक दोन ताना मोठ्या आवडीच्या दिसतात. आपल्या गोष्टींतील पात्रांना गरीब आईबापांचीं मुलें करुन त्यांजकडून त्यांना सुख देण्याची 'प्रतिज्ञा' घेवविण्याची वरेरकरांना हौस दिसते. हा सद्‌हेतु असल्यामुळें त्यांच्या पुनरुक्तीमुळें फार झालें तर कंटाळा येईल; पण दुसऱ्या एका कल्पनेचा जो स्वैरसंचार झाला आहे तो मात्र तितकासा इष्ट नाहीं असें सांगणें प्राप्त आहे. आपल्या समाजांत विधवांना मुलें होत आहेत, व्यभिचाराला आजच्या जीवनांत स्थान आहे, त्याच्या अनुषंगानें तज्जन्य रोगहि पसरले आहेत व त्यामुळें कांहीं जणांच्या, व विशेषतः स्त्रियांच्या, आयुष्याचें मातेरें होत आहे—हें सर्व खरें, व सत्यसृष्टीवरून घेतलेल्या गोष्टींत या सर्वांचा उल्लेख येणें अपरिहार्य आहे हेंहि खरें. आम्हांस अश्लील समजल्या जाणाऱ्या वाङ्मयाचा निषेध करण्याचा दांभिक सोवळेपणा करावयाचा नाहीं. तथापि व्यभिचाराचें पालुपद घोळून घोळून जर म्हणण्यांत आलें तर मात्र किळस येण्याचा संभव आहे असें आम्हांस वाटतें, व डी. एच्. लॉरेन्स या इंग्रेजी लेखकानें एके ठिकाणीं म्हटल्या-प्रमाणें, वाचकास हळूच गुदगुल्या करण्याची, अगर गजकर्ण खाजवून मजा देण्याची, ही एक क्लृप्ति तर नसेल ना अशीहि शंका डोकावते. पण आमची खात्री आहे कीं, वाचकांचें मनोरंजन करण्याकरितां असल्या युक्त्यांचा अवलंब करण्याइतकी कांहीं वरेरकरांची कला हीन नाहीं, व म्हणूनच शंभर नंबरी सोन्याच्या डागाचा ढिगकसानें बिघाड झाला हें पाहून आम्हांस फार वाईट वाटतें. संगीतांत राग आळवितांना, एखादा निषिद्ध अगर विकृत स्वर, हळूच उमगणार नाहीं एवढ्या सफाईनें चांगले गवई लावितात. पण असले स्वर परतपरत वाजविल्यानें गीत बेसूर होऊन जाईल. समाजांतील निषिद्ध अगर विकृत गोष्टींचा उपयोग कलावंतानें असाच करावा हें वरेरकरांस सांगणें नलगे.

सरतेशेवटीं या कथासंग्रहाच्या भाषेचा थोडासा विचार करूं. वरेरकरांची भाषा अगदीं साधी, घरगुती, अतएव रसाळ आहे. त्यांचेच शब्द वापरावयाचे तर त्यांची भाषा आगरकर संप्रदायाची, म्हणजे "सुबोध, सडेतोड, विद्वत्तेच्या प्राचुर्याचा अभाव असलेली आणि दांभिकपणाचा लवलेशहि नसलेली" अशीच आहे केव्हां केव्हां ती चांगलीच चटकदार लागते. उदाहरणार्थ, खालील वाक्यें पाहा: "बामणांची जात. पांघरुणांत खरकटं असलं तर झांकून ठेवतील, पण बाहेर मात्र मुकटा नेसून हिंडतील." "गटारांत भिजलेल्या मांजरासारखे खालीं मान घालून

गोपाळराव मुकाट्यानें खोलीबाहेर चालते झाले." मधूनमधून, "गवताच्या गंजीआड सृष्टि नाहींशी झाली" असल्या काव्यानें तिला भूषविलें आहे. 'लांबसट 'सारखे असली इरसाल शब्ददेखील तींत गवसतात. सारांश, या भाषेंत उसनी ऐट नाहीं. ही भाषा जातिवंत लेखकाची आहे व म्हणूनच आम्हांस असें वाटतें कीं, 'दर्याचें तुफानी वक्षःस्थळ' यासारख्या राजसंन्यासी वर्णनाची पुनरुक्ति, 'इनामदारी विषय', 'हवेंतील किल्ले' यांसारखीं इंग्रेजी रूपें—असलीं भाषादूषणें टाळणें वरेरकरांना खचित अवघड गेलें नसतें.

असो. या गोष्टींच्या गुणावगुणांचें परीक्षण संपलें. वऱ्यावाईटाच्या तारतम्यानें विचार केल्यास हें पुस्तक मराठी भाषेंतल्या उत्कृष्ट कथासंग्रहांत खात्रीनें गणलें जाईल असाच आमचा अभिप्राय आहे. समारोपादाखल वरेरकरांस एक प्रेमाची कानगोष्ट सांगावी अशी आमची इच्छा आहे. वरेरकरांस वाग्देवीचा वर आहे. भरमसाट टीका करणारे लोक कांहींहि म्हणोत; त्यांनीं आपलें 'अपने गतसे'च चालावें व उत्तरोत्तर अधिकाधिक सुंदर असें ललितवाङ्मय निर्माण करण्याकडेच आपल्या प्रतिभेचा उपयोग करावा. यानेंच त्यांची व मराठी भाषेची थोरवी वाढेल.

१०

मरणोत्तर देह

मरणोत्तर आत्म्याची 'अस्तीत्येके नायमस्तीत्यन्ये' अशी विचिकित्सा मानवाच्या आदिकालापासून तों आजतागायत चालूच आहे; परंतु मरणोत्तर देहाच्या बाबतींत शंकेला कांहींच स्थान नसल्यानें विशेष विवंचनेंत कोणी पडलेला दिसत नाहीं. 'भस्मान्तं शरीरम्' म्हणणारें ईशावास्योपनिषद् व 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' असें सांगणारा चार्वाक यांचें मरणोत्तर देहाच्या बाबतींत एकमत आहे. मरणोत्तर देहाचा प्रश्न आध्यात्मिक नसून त्याकडे केवळ पार्थिव अर्थाच्या दृष्टीनेंच पाहिलें पाहिजे. त्या पार्थिवांत जो भावनेचा अनर्थ होतो तो पृथक् करून दाखवून मरणोत्तर देहाकडे परमार्थानें कसें बघावें व तो सत्कार्यी कसा लावतां येईल या गोष्टींचा विचार या लेखांत करावयाचा आहे. हे विचार केवळ निर्वेदाच्या वैराग्याचे नाहींत. आजच्या प्रगमनशील समाजांनीं ते प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणले आहेत व त्यांतील कांहींवर कायद्याचें शिक्कामोर्तबहि झालें आहे. या विषयावर स्मशानाची किळसवाणी अवकळा मुळांतच पडली आहे, म्हणून कंटाळून तो टाळणाऱ्या वाचकानें हें ध्यानांत घ्यावें कीं आपल्या परंपरेप्रमाणें शिवाची साधना स्मशानांतच होत असते.

मरणोत्तर देह सर्वस्वीं निरर्थक आहे काय? धम्मपदांत त्याचें जें वर्णन केलें आहे तें एका अर्थी सत्य आहे :

"अचिरं वतयं कायो पठविं अधिसेस्सति
छुद्दो अपेतविञ्ञाणो निरत्थं व कलिंगरं॥

[काया लवकरी ही कीं पडेल धरणीवरी
फेंकिली, चेतना जानां निस्सार कडबा जणूं]

साधना : मे १९५३

आश्चर्याची गोष्ट ही कीं बुद्धाच्या या तत्त्वज्ञानाच्या फार पुढें कायदा गेला आहे. कडब्यावर स्वामित्व तरी सांगतां येतें; त्याला किंमत आहे आणि त्या अर्थी तो 'अर्थ' आहे; परंतु प्रचलित कायद्याप्रमाणें मरणोत्तर देह हा स्वामित्वाचा विषय होऊं शकत नाहीं. माणसाचें मरणोत्तर आपल्या देहावर प्रभुत्वच असूं शकत नाहीं आणि म्हणून त्याची वासलात कशी लावायची याबद्दल त्याला निर्बंध घालतां येत नाहींत अशी कायद्याची मान्यता आहे. त्याच्या वारसांना त्याच्या देहावर हक्क सांगतां येत नाहीं. आवश्यक ते अंत्यविधि करण्यापुरताच त्यांना तो आपल्या ताब्यांत ठेवतां येतो. एवंच, मरणोत्तर देहाच्या 'निरर्थकते'विषयीं तत्त्वज्ञान व कायदा यांचें एकमत आहे.

जरा बारकाइनें विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं मरणोत्तर देह हा सर्वस्वीं निरर्थक नाहीं व कालांतरानें विज्ञानाची जसजशी वाढ होईल तसतसा तो अधिकाधिक सार्थकीं लागण्याची व्यवस्था करतां येईल. विज्ञानानें तो सार्थकीं कसा लावतां येतो या विषयाकडे वळण्यापूर्वी विज्ञानासाठीं तो कसा सार्थकीं लावतां येईल याचा आधीं विचार केला पाहिजे. वैद्यक आणि विशेषतः शस्त्रवैद्यक यांत आजपर्यंत जी कांहीं प्रगति झाली आहे ती मानवी शरीराचें यथार्थ ज्ञान करून घेण्याच्या प्रयत्नामुळेंच झाली आहे. खरे वैद्यकविज्ञानी प्रांजलपणें असें कबूल करतील कीं मानवी देहाच्या बाबतींत अजून अज्ञानच अधिक आहे व ज्ञानाचा कितीतरी मोठा प्रांत अद्यापि व्यापावयाचा आहे. एकच उदाहरण पुरेसें आहे : आधुनिक वैद्यकाला मानवी देहांतील ग्रंथी (glands) व त्यांचे व्यापार यांचें नुकतें कोठें ज्ञान होत आहे. हा अज्ञानाचा अंधःकार जात नाहीं याचें खरें कारण हें कीं मानवी देहाचा अंतर्गत व्यापार चालू असतां त्यावर प्रत्यक्ष प्रकाश टाकतां येत नाहीं. क्ष–किरणांनीं थोडीबहुत माहिती करून घेतां येते, पण ती विशिष्ट कार्याच्या आणि मर्यादेच्या पलीकडे जाऊं शकत नाहीं. मानव-सदृश ज्यांच्या देहाचे व्यापार आहेत अशा जिवंत प्राण्यांवर नाना तऱ्हेचे प्रयोग करून मानवी देहाचें अप्रत्यक्ष रीतीनें ज्ञान वाढविण्याचा अभ्यास चालू आहे. या प्रयोगासाठीं ससे, उंदीर, माकडें, सापसुद्धां—यांच्या जिवंत देहावर कितीं अनन्वित अत्याचार होत असतात त्यांची कल्पनाच न केलेली बरी. तें सारें विज्ञानाच्या नांवाखालीं आपण निमूटपणें सहन करतों; परंतु 'मट्टिमें देखत मट्टी मिलाई' हाच ज्याचा खरा अंत त्या मरणोत्तर मानवी देहाची केवढी बढाई !

तो कापला म्हणून कांहीं दुखत नाहीं, पण नातेवाईकांना त्याचें केवढें दुःख! शास्त्राला उपयोगी असा त्याचा भाग राखून ठेवला तर सारे ओरडत उठतील : 'अब्रह्मण्यं! अब्रह्मण्यं!'; परंतु हींच माणसें एकाद्या महापुरुषाच्या देहाच्या दांतासारख्या भागाचीं निष्ठेनें जपणूक करतात व त्याचे देव्हारे माजवतात. खरी परमार्थदृष्टि ही कीं शक्यतोंवर मानवी देहाचा विज्ञानासाठीं उपयोग व्हावा.

खऱ्या वैद्यक-विज्ञान्याला याबाबतींत कोणत्या प्रकारची तळमळ असते याचें जुनेंच उदाहरण नव्यानेंच माझ्या वाचण्यांत आलें. अठराव्या शतकांतला सुविख्यात इंग्रज शस्त्रवैद्य हंटर यानें एक विशिष्ट सिद्धांत स्थापित करण्याकरतां आपल्या स्वतःच्या शरिरांत गुप्त रोगाचें विष टोचून घेतलें. त्यामुळें त्याला प्राणांतिक दुखणें आलें व त्या व्याधीमुळें आमरण त्रास होत राहिला. त्याच्या आयुष्यांतील एक प्रसंग वर्णन करण्यासारखा आहे. त्याला एकदां अशी माहिती मिळाली कीं त्याच्या एका ओळखीच्या घरीं कोणाएका माणसाचा एका विशिष्ट रोगानें मृत्यु झाला होता. हंटर तावडतोब त्या माणसाच्या घरीं गेला व शास्त्रीय तपासणीकरतां त्या रुग्णाचा मृत देह आपल्या ताब्यांत द्यावा अशी त्यानें विनंति केली. खूप गयावया केल्या तरीसुद्धां देह तपासणीसाठीं देण्याचें त्याच्या नातेवाईकांनीं नाकारलें. शेवटीं हंटर परत यावयास निघाला. येतांना तो रागानें म्हणला : "मग तुम्ही कांहीं देह देत नाहीं ना? बरें तर; तुमचें कुटुंब, तुमचे नातेवाईक हें सर्व याच रोगानें मरोत, आणि कोणीहि डॉक्टर त्यांच्या उपयोगीं न पडो." हंटरचा हा विज्ञानाखातर दिलेला शाप एका अर्थी सगळ्या रोग्यांना बाधला पाहिजे. कारण ज्या रोगानें आपणावर मात केली त्याच्यावर बाजू उलटण्याची त्या सर्वांना दैवानें आयतीच संधि दिलेली असते. त्या रोगानें आपल्या देहांत काय काय विकृति निर्माण केली आहे याचें ज्ञान त्याची मरणोत्तर तपासणी करवून त्यांना सारखें वाढवतां येईल व त्या ज्ञानांतून तो रोग बरा करण्याचा शोध निर्माण होईल व शेवटीं मानव त्या रोगांतून मुक्त होईल. जिवंतपणीं परोपकाराचें पुण्य ज्यांनीं संपादन केलें नाहीं त्यांनीं अशा तऱ्हेनें मानवजातीवर उपकार करण्याची शेवटची फुकटची संधि वायां कां दवडावी याचें गूढ केवळ भावनाच जाणे!! आपल्या मरणोत्तर देहाविषयीं शास्त्रज्ञाची परमार्थदृष्टि कशी असते याचें दुसरें एक उदाहरण देण्यासारखें आहे. सर व्हिक्टर हॉर्सली नांवाचे मज्जातंतूचे शस्त्रवैद्य चाळीस वर्षांपूर्वी होऊन गेले. मेंदूवरील शस्त्र-

क्रियेला त्या वेळीं नुकतीच सुरवात झाली होती. त्या क्रियेला मदत व्हावी व मज्जातंतुज्ञान वाढावें म्हणून आपल्या मृत्युपत्रांत त्यांनीं असें लिहून ठेवलें कीं, इंग्लंडांतील मज्जातंतुज्ञानाकरितां स्थापन केलेल्या सोसायटीला आपला मेंदू द्यावा, व ज्या हॉस्पिटलांत ते काम करीत असत त्या हॉस्पिटलांत शास्त्रीय तपासणीकरितां बाकीचा देह द्यावा. देहाविषयीं ही उदास वृत्ति नसून खरी उदार वृत्ति आहे. शिबिराजाचे आपण गोडवे गातों. जिवंत देह त्याच्यासारखा सत्कार्यी लावण्याचें भाग्य आपल्याला मिळणार नाहीं. पण मेल्यानंतर कोणतेंच दुःख नाहीं. युरोपांतील व्हिएन्नासारख्या वैद्यशास्त्राच्या माहेरघरीं असा नियमच आहे कीं हॉस्पिटलांत ज्याचा मृत्यु होतो—आणि त्यासारख्या देशांत बहुसंख्य लोक हॉस्पिटलांतच मरतात—त्यांच्या देहाची सर्रास मरणोत्तर तपासणी होऊन शवचिकित्सा व्हावी. आपल्याकडे आणि तोहि मुंबईत नुकताच कोठें या प्रकारचा कायदा करण्यांत आला—आणि तोसुद्धां केवळ बेवारशी प्रेतांकरितां. मरणोत्तर देह परोपकाराच्या मार्गाला आपल्याकडे नुकताच कोठें लागत आहे ! अजून या मार्गाचें पेणें दूरच आहे.

दहन होवो, दफन होवो, किंवा इतर तऱ्हेनें त्याचे विधि होवोत मरणोत्तर देहाचा परिणाम एकच आहे. ज्ञानेश्वरांनीं या परिणामाचें असें यथार्थ वर्णन केलें आहे कीं, ‘ हे विपायें आगीं पडे । तरी भस्म होनि उडे । जालें श्वाना वरिपडें । तरी तेचि विष्टा ॥ यां चुके दोन्ही काजां । तरी होय क्रिमींचा पुंजा । ऐसा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ॥···या देहाची हे दशा ।’...ही दशा माहीत असूनसुद्धां विज्ञानाला मदत करण्याचें पुण्य कां संपादन करूं नये ? हा प्रश्न विचारणाऱ्याला लोक भावनाशून्य म्हणतील; परंतु भावनेनें मृतदेह कितीहि कवटाळला तरी परिणामीं तो याप्रमाणें शून्यत्वालाच जाणार आहे. जातां जातां तो सत्कार्यीं तरी लावावा !

देह सत्कार्यीं लावण्याचे नवे प्रकार विज्ञान आपणांस दाखवीत आहे. त्यांवरून असें दिसतें कीं हळूहळू यापुढें मृतदेहाचे अवयवादि अवशेष जिवंत माणसांस अधिकाधिक उपयोगी पडतील. मानवी देहांचा जो अत्यंत मौल्यवान ठेवा समजला जातो त्या डोळ्याच्या बुब्बुळानें या परोपकाराला सुरुवात झाली आहे हें सर्वथैव उचित आहे. मृत्यु झाल्यानंतर थोडक्याच अवधींत जर हें बुब्बुळ काढून ठेवलें तर तीन दिवसांपर्यंत तें उपयोगांत आणतां येतें. ज्यांना त्याची जरूर आहे

अशा आंधळ्यांची यादी तयार ठेवलेली असते व शस्त्रक्रियेनें तें बसवून त्यांना नवीन दृष्टि दिली जाते. हा केवढा थोर परोपकार! ज्याचा आपल्याला कांहीं उपयोग नाहीं, कुजून जाणें वा भस्म होणें हाच ज्याचा परिणाम, तें वेळींच काढून दिल्यानें आंधळ्याला दृष्टि दिल्याचें श्रेय अशा प्रकारें जोडण्याची विज्ञानानें आतां संधि उपलब्ध करून दिली आहे. कायदाहि या दृष्टिदानाला मदत करण्यास तयार होत आहे. फ्रान्स देशांत या प्रकारचा सर्रास कायदा असल्याचें समजतें. खुद्द इंग्लंडमध्यें गेल्याच वर्षी या तऱ्हेनें मृत देहांतील डोळ्यांचा सदुपयोग करणें सुलभ व्हावें म्हणून कायदा करण्यांत आला. आपल्या देशांतसुद्धां ही अडचण भासते असें माझ्या नेत्रवैद्य मित्रांनीं मला सांगितलें आहे. लोकमत अनुकूल झालें म्हणजे कायदा करण्यास विलंब कधींच लागत नाहीं. असें वाटतें कीं जसजसे विज्ञानाला मानवी देहाची रचना व व्यापार कळूं लागतील तसतसे मृतदेहाचे अवशेष जिवंत माणसांच्या उपयोगीं येतील. हे अवशेष मृत्यूच्या आहारीं न देतां त्याला नवीन चैतन्य अर्पून आपण या प्रकारें मृत्यूवरहि मात करूं. व्यक्तित्व गेलें तरी चैतन्य अखंड ठेवण्याची परंपरा पडेल.

मरणोत्तर देहाचे अवशेष भक्तीनें राखून ठेवण्याची भावना सर्वत्र आढळते. इजिप्तसारख्या कांहीं देशांत ती इतकी पराकोटीला गेली होती कीं 'ममी' च्या रक्षणाकरितां लक्षावधि रुपये व हजारों लोकांचे श्रम खर्ची घातले गेले. परंतु आज त्यांचा शाप सहन करूनसुद्धां शास्त्रज्ञ त्या ममी उकरून काढतात ना? जे देह विधिपूर्वक पुरले गेले ते मातींत मिसळून एका अर्थी मातीमोलच होत आहेत. देहावर स्मारकें बांधण्याची प्रथा जर नसती तर आपण ताजमहालाला मुकलों असतों हें खरें; परंतु ज्याच्या कारकीर्दीत सर्वांत विक्राळ असा दुष्काळ पडला त्या शहाजहान बादशहाला तेच पैसे खर्चून भविष्याकरितां दुष्काळनिवारणासाठीं भगीरथाच्या तऱ्हेचें चिरस्थायी स्मारक करतां आलें असतें! मेलेल्यांकरितां दुःख करण्यापेक्षां जिवंतांना सुख देण्यांतच खरें साफल्य आहे. कोणाहि महापुरुषाची स्मृति जिवंत ठेवायची असेल, तर ती पार्थिव स्मारकांनीं ठेवतां येत नाहीं असा इतिहासाचा अनुभव आहे. जे शाश्वताला सोडून नश्वराला कवटाळतात व पार्थिव स्मारकांच्या मोहांत पडतात त्यांना त्या महापुरुषांच्या तत्त्वांची विस्मृति पडत जाते. बुद्धानें हें पुरें जाणलें होतें. वक्कलि नांवाचा त्याचा शिष्य आजारी पडला असतां त्याला बुद्धाच्या दर्शनाची इच्छा झाली.

बुद्ध त्याच्याकडे गेला व म्हणाला : "वक्कलि! हें घाणेरडें शरीर बघून तुला काय करावयाचें आहे?—'यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति सो मं पस्सति' (जो धर्म पाहतो तोच मला पाहतो). हें बुद्धाचें सूत्र त्याच्या अनुयायांनीं जर सतत ध्यानांत ठेवलें असतें आणि स्तूपाऐवजीं धर्मवस्तूची अधिक निगा राखली असती तर बुद्ध आपणास आज सर्व ठिकाणीं दिसला असता. तुकारामानें हें जाणलें होतें. म्हणूनच त्यानें काया ब्रह्मीभूत करून टाकली. परिणाम असा झाला कीं उपासना करावयास त्याचें तत्त्वज्ञानच शिल्लक राहिलें. हा महाराष्ट्राचा निव्वळ फायदा झाला आहे.

असो; पंचत्वाप्रत गेला असतांसुद्धां सुकृत करावयाची जो अशा प्रकारें संधि देतो तो मृत देह सोडून जातांना तत्त्वज्ञ कवींचा मुकुटमणि जो भर्तृहरि त्याच्याच भाषेंत आतां निरोप घेऊं :

मातर्मेदिनी तात मारुत सखे तेजः सुबंधो जल
भ्रातर्व्योम निबद्ध एष भवतामन्त्यः प्रणामांजलिः
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल—
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि!

११

स्वतंत्र भारताचे आद्य द्रष्टे न्या. रानडे

आज रानड्यांच्या जीवनाचें रहस्य शोधूं गेल्यास कापूर विराल्यानंतर त्याचा सुवास शोधूं पाहण्यासारखी आपली गत होते, कारण तो सुवास महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांतसुद्धां केव्हांच कायमचा सामील होऊन गेला आहे. गेल्या शतकाचें उत्तरार्ध म्हणजे बंडानंतरच्या, थंड, रमणीय व प्रसन्न वातावरणांत संपलेलें सुंदरकांड होय. त्या सुंदरकांडांत कर्मयोग्यासारखे वावरणारे रानडे व युध्दकांडाची इतिश्री करणारे गांधीजी या दोघांचा आध्यात्मिक तोंडवळा सारखा होता. या हिंदी राष्ट्रपुरुषांची मूर्ति ही हिंदी संस्कृतीच्या शुद्ध सत्त्वाची घडविलेली होती व त्या संस्कृतींतील दैवी संपत्तीनें सजविलेली होती. रानड्यांच्या रूपानें महाराष्ट्रानें ती हृदयांत जतन करून ठेवली व गांधींच्या रूपानें आज आपण तिची पूजा करितों.

रानड्यांचेच शब्द योजावयाचे तर असें म्हणतां येईल कीं, परमेश्वराच्या पायांपासून वाहत आलेल्या गंगेचा ओघ प्रेमाचा असून त्यानें प्रफुल्लित झालेल्या वृक्षावरील रानडे हे अत्यंत सुवासिक फूल होतें, तर गांधीजी हें अमृतफळ होय. या दोघांनीं ज्या मार्गाचा अवलंब केला तो हिंदी महात्म्यांचा खरा महायान आहे. हिंदी मनाची ठेवणच अशी आहे कीं 'नान्यः पंथाः विद्यते अयनाय' असें आपणांस म्हणावें लागेल.

रानड्यांचें विभूतिमत्त्व हें श्रद्धा, शांति आणि मैत्री या तीन गुणांवर पोसलें होतें. प्रत्येक पिढींत नव्या-जुन्याचा झगडा चालूच असतो. पण रानड्यांच्या पिढीची या मानसिक द्वंद्वानें जशी ओढाताण झाली तशी हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत पूर्वी कधीं झाली नसेल. याचें उत्तम वर्णन खुद्द रानड्यांनींच तेलंगांकरितां भरलेल्या शोकसभेंत इंग्रज लोकांसमोर केलें आहे. "पूर्ण वाढ झालेली व समन्वयानें समृद्ध अशी संस्कृति लाधल्यानें तुम्ही इंग्रज धन्य झालां आहांत.

साधना : १३ व २०-१-५१

आमच्या दुहेरी जीवनाची, दोन संस्कृतींच्या, दोन श्रद्धांच्या, आचारविचाराच्या दोन ध्येयांच्या परस्परविवादांत सांपडलेल्या मानसिक संग्रामाची तुम्हांला कल्पना येणार नाहीं." असें त्यांनीं स्पष्ट जाहीर केलें. दोन ध्रुवांचीं हीं टोकें सोडलीं तर रानडे-तेलंगासारखीं कांहीं थोडीं माणसें होतीं कीं जीं जुन्याचा नव्याशीं मेळ घालावयाचा प्रयत्न करीत होतीं. या समन्वयानें तेलंगांचा अक्षरशः बळी घेतला असें रानड्यांनीं त्या सभेंत बोलून दाखविलें. रानडे ही अशी एकच व्यक्ति होती कीं ज्यांच्याविषयीं आपण भगवद्गीतेच्या शब्दांत थोडासा फेरफार करून म्हणूं शकूं कीं "श्रुतिविप्रतिपन्नस्य स्थिता तस्यैव निश्चला। समाधावचला बुद्धिः स वै योगमवापिपत्।"

या सिद्धीचें खरें रहस्य हें होय कीं त्यांनीं सत्याच्या आग्रहांतील अहंकाराचें पूर्ण दमन केलें होतें. ऐन पंचविशींत रत्नप्रभा या कादंबरीवर अभिप्राय देतांना त्यांनीं हिंदी तरुणांच्या मनांत वावरणारे खालील विचार बोलून दाखविले : "अनुराग ही एक मनुष्यहृदयांतील मधुर भावना आहे. निष्कपट वृत्तीच्या आणि आरोग्याच्या पहिल्या मंगल बहारींत परस्पराकर्षक तरुण स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणीं ही भावना उभयपक्षीं सारख्या प्रमाणांत उद्यास येऊन व बळावत जाऊन शेवटीं पवित्रतम विवाहबंधनाच्या रूपानें तिची परिणति झाल्याचा इतिहास ज्या वाङ्मयांत दाखविला गेला, तेंच वाङ्मय चिरंजीव झालें आहे; कारण निसर्गसिद्ध प्रकृतिधर्मांचे सर्व बंधारे फोडून माणसाला उदात्त स्वरूपाचा स्वार्थत्याग करावयास लावणारी जर कोणती मनोभावना असेल तर ती हीच होय. हें कार्य पितापुत्रांतल्या विषम आणि नियंत्रित प्रीतीलादेखील साधत नाहीं. पण दुर्दैवानें या भावनेच्या उत्पत्तिविकासाला हिंदु समाजांत अणुमात्र स्थान ठेवलेलें नाहीं." परंतु पुढें पांचसहा वर्षांतच प्रिय पत्नीचा वियोग होऊन एक महिना पुरा होतो न होतो तोंच तें दुःख ताजें असतां त्यांना केवळ वडिलांच्या "दुराग्रहानें व हट्टानें" जेव्हां लग्न करावें लागलें, आणि तेंहि बाहुलीशीं खेळणाऱ्या मुलीशीं, तेव्हां वडिलांचा शब्द मोडून कुटुंबसुखांत विघात करावयाचा नाहीं या "व्रताकरितां" त्यांनीं तें सहन केलें व आपले खेदविषाद सारे दाबून त्या मुलीला पहिल्याच भेटींत पाटी-पेन्सिल आणवून श्रीगणेशाचा पहिला सात अक्षरी धडा घालून दिला. या धड्याबरोबर उसळणाऱ्या रक्ताच्या तरुणांना — खुद्द त्यांचें वय तेव्हां ३१ वर्षांचें होतें—त्यांनीं निरहंकाराचा, शांतीचा

पाठ शिकवला. त्यानें समाज-पुरुषाच्या हृदयाचा पालट सत्याग्रहापेक्षांहि परिणामीं अधिक झाला. सत्याग्रहांत नैतिक 'दबाणा'चें हिणकस जर कांहीं असेल तर तें या संपूर्ण स्वार्थत्यागाच्या अग्नीनें भस्मसात् झालें. हा खरा शुध्द सत्याग्रह. त्यांत खरें आत्मार्पण होतें. राजकारणांत गांधीजींना तात्कालिक कर्मसिद्धीकरतां तो रजोगुणी करावा लागला. परंतु स्वार्थाला माघार घ्यावयाला लावून सत्याची चढाई करावयाची हें सार्वजनिक संग्रामांतील विजयाचें सत्याग्रही तंत्र रानड्यांनीं स्थितप्रज्ञासारखें आचरिलें. पुढें पांच हौद मिशन चहाप्रकरणांत आपल्या अनुयायांची वडिलांशीं ताटातूट होऊं नये म्हणून रानड्यांनीं जेव्हां प्रायश्चित्त घेतलें व टीकेचा भडिमार शांतपणें सहन केला तेव्हांसुद्धां त्यांची हीच भूमिका होती. "जी मंडळी आपली म्हणावयाची व ज्यांना आपल्या बरोबर घेऊन वागावयाचें, त्यांच्याकरितां लोकांकडून थोडा वाईटपणा आला म्हणून काय झालें!" असा सवाल त्यांनीं शांतपणें रमाबाईंस टाकला. यांत अनुयायांशीं एकनिष्ठा तर होतीच, पण मीपणावर चिरा घालणाऱ्याची मुक्ति होती. अनासक्तियोग म्हणून रानड्यांस साधतां आला.

याच्या मुळाशीं सत्यावर व परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा होती. तेलंगपंथाचें वर्णन करतांना रानड्यांनीं दुर्दम्य आशावादाला आपल्या त्या पंथाच्या धुरेचा बैसणा केला याचें कारण हेंच होय. असा आशावाद अंगीं बाणला नसेल, तर आघात सोसून सत्य प्रस्थापित करण्याचें धैर्य व चिकाटी टिकणें शक्य नाहीं. जे आशावादी नसतात ते उतावीळ होतात; व उतावळीबरोबर उलथापालथ ही यावयाचीच. चिरस्थायी सुधारणा आणि अचिरफलदायिनी क्रांति यांतील मूळ मनोवृत्तीचा भेद आशेचा व निराशेचा आहे. रानड्यांची भूमिका भूतकाळाविषयीं अभिमानाची व भविष्याविषयीं दृढ विश्वासाची होती. ती त्यांनीं अनेक वेळां उघड केली आहे. वर उल्लेखिलेल्या तेलंगांच्या शोकसभेंत त्या काळचे गव्हर्नर, सरन्यायाधीश, इत्यादि सुप्रतिष्ठित इंग्रजांसमोर त्यांनीं शेवटीं टाळयांच्या गजरांत असें ठासून सांगितलें कीं, "आम्हांला ज्यू लोकांप्रमाणें असें वाटतें कीं कितीहि संकटें येवोत आम्हांला परमेश्वराचा वर आहे; आमचा भूतकाळ उदात्त होता व आमचें भविष्यहि उदात्त आहे. परमेश्वराला आम्हांकडून मोठें कार्य करून घ्यावयाचें आहे. हा स्वाभिमान आम्ही कधीं सोडणार नाहीं." आयुष्याच्या अंतीं लिहिलेल्या वसिष्ठ आणि विश्वामित्र या

निबंधाच्या शेवटींसुद्धां परमेश्वरानें मार्ग दाखविलेल्या नंदनवनांत आम्हीं खचित जाऊं असा बायबलांतील भाषा घेऊन त्यांनीं संदेश दिला. पन्नास वर्षांनीं आम्ही स्वातंत्र्याचा टप्पा गांठला. यांत त्या संदेशाचा एक भाग पुरा झाला. उरलेला मार्ग अजून आक्रमावयाचा आहे.

रानड्यांची परमेश्वरावरील श्रद्धा ही हिंदी मनाची खरी अंतःश्रद्धा होय. प्रज्ञेशीं ती द्वैतवाद करीत नाहीं; किंबहुना प्रतीतीनें प्रखर आणि प्रगल्भ पण प्रेमण झालेली प्रज्ञा म्हणजेच खरी श्रद्धा असें तिचें अद्वैती तादात्म्य आहे. साकार आणि निराकार यांच्या भेदाला ती अकारण महत्त्व देत नाहीं. अनेक देवतांत एक देव आणि अनेक जातींत तिला एकच मानव दिसतो. शुद्ध भाव असल्यामुळें तिला मुळीं भेदभावच नाहीं. नाना धर्मांचें वर्म तिला एकाच ठायीं सांपडतें. भक्ति हीच तिची खरी सायुज्यमुक्ति. हाच खरा भागवतधर्म; आर्य धर्मांचें खरें शुद्ध स्वरूप; व या अर्थी प्रार्थनासमाज हा शुद्ध किंवा प्रॉटेस्टंट पंथ आहे, असें रानड्यांनीं परोपरीनें सांगितलें आहे. परंपरा सोडावयाची गोष्ट तर दूरच, सर्वांत जुन्या व शुद्ध परंपरेप्रत जाण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. स्पेन्सरादींच्या पसरत चाललेल्या अज्ञेयवादी महापुरांत गटांगळ्या खाणाऱ्या पिढीस रानड्यांच्या या नौकेनें वांचविलें यांत कांहीं शंका नाहीं. नोहाच्या नौकेप्रमाणें नव्या युगासाठीं जुन्या सर्वोत्तम तत्त्वांचा तींत संग्रह केला होता. नौकेंत प्रत्यक्ष दाखल न होतां तिला धरूनच संशयात्मे तरले.

बदलत्या काळाला अनुसरून राष्ट्राचा प्रपंच चालवितांना परमार्थ साधतां येतो, हें रानड्यांनीं पटवून दिलें, आणि गांधीजींनीं तें सिद्ध करून दाखविलें. 'आस्तिकवाद्याचा संकल्प' (A Theist's Confession of Faith) या आपल्या निबंधाच्या शेवटीं रानड्यांनीं 'Faith is practical and earnest reason' अशी श्रद्धेची सूत्ररूपानें व्याख्या दिली आहे. भगवद्गीतेंतील एका प्रख्यात वचनाच्या आधारें ही व्याख्या अशी सांगतां येईल कीं—"व्यवसायात्मिका बुद्धि : सैव श्रद्धेति कीर्तिका" "दुर्लभ हे बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि । जैसा गंगेसि कां उदधि । निरंतर ॥ तैसा ईश्वरू वांचूनि कांहीं । जिये आणिकि लापि नाहीं ॥ तेथ एकीचि बुद्धि पाहीं ॥" आत्मसमर्पणानें ही बुद्धि मेरूसुद्धां ढळवूं शकेल इतका तिचा दृढ विश्वास असतो. याच आत्मसमर्पणाला रानडे आणि गांधीजी प्रार्थना किंवा भजन म्हणत असत. "दारा

सुत गृह प्राण । करावे भगवंतासी अर्पण । हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वें भजन या नांव ।" हें एकनाथाचें वाक्य रानड्यांनीं घोळून घोळून आपल्या उपासनेंत सांगितलें आहे. राजकारणी पुरुषांनीं अशा रीतीनें समाजांत उपासना चालवाव्यात हें दृश्य या भागवत धर्मांच्या भूमींतच शोभलें. गुरु नानकाचे शब्द घेऊन मी हिंदुहि नाहीं व मुसलमानहि नाहीं असें रानड्यांनीं मृत्युपूर्वी लखनौस जाहीर केलें; तर 'प्रार्थना' समाज एका संस्थेचा किंवा पंथाचा न ठेवतां गांधीजींनीं तो हिंदु-मुसलमान सर्वांचा करून टाकला. देवाच्या नांवाचा, रामनामाचा सार्वजनिक घोष म्हणजे आत्मार्पणाची परमावधि; त्या रामधूनेंत अहंकार विलीन होतो हा त्याचा हेतु. हरिनामाचा गजर करणाऱ्यांची ही श्रद्धा रानड्यांनीं जाणली होती. "सर्वज्ञ माधव" महाराष्ट्रांतील अज्ञ बांधवांना आपल्या वृत्तीचे कसें मानीत असे, हें त्यांच्या 'पंढरीची यात्रा' या प्रवचनांतील खालील उताऱ्यावरून प्रत्ययास येईल: "दिंडीवाले लोकांपासून आपल्यास एका गोष्टीचा बोध करून घेण्यासारखा आहे. तो हा कीं, परमेश्वर-प्राप्तीचे मार्गास लागल्यानंतर ते लौकिक लज्जा, आढ्यता व संकोच या गोष्टी एकीकडे करून गांवोगांवीं, देशोदेशीं, घरांत, देवळांत, एकांतीं, लोकांतीं, जेथें सवड सांपडेल तेथें, सर्वत्रांस हा उपदेश करितात. त्या योगानें ह्या देशांतील आग्रहाचा प्रकार पुष्कळ कमी झाला आहे, व असा आपणांसहि अनुभवहि आहे. त्याचेजवळ जी पताका असते ती ध्वजरूपी चित्र आहे. तो ध्वज ईश्वर-प्राप्तीच्या मार्गास अनुसरणाऱ्या लोकांच्या हातीं दिल्यानें, सदैव परमेश्वरास आपण वाहिलों, त्याचे आपण पाईक आहोंत, जेथें जाऊं तेथें त्या ध्वजाचें आरोपण करूं, त्याचें कार्य फत्ते होईल व त्याचा जयजयकार होईल अशी करणी आपल्या हातून व्हावी, याबद्दलची प्रतिज्ञा आपण केली आहे, ही बुद्धि नेहमीं जागृत राहते. आपल्यासंबंधानें विचार पाहतां हे दोन्ही प्रकार आपणांत वसावे तसे वसत नाहींत. आपला संकोच, आपली आढ्यता, व लोकलज्जेची भीति हीं सर्वांशीं नष्ट होत नाहींत. रस्त्यांतून भजन करीत जाण्याचा आपणांपैकीं पुष्कळांस संकोच वाटतो; त्याचप्रमाणें ईश्वराचे पाईक आपण आहोंत, त्यास आपला देह अर्पण केलेला आहे, ही बुद्धीहि आपणांत कमी आहे. ह्या दोन्हीसंबंधानें आपण दिंड्यांचें अनुकरण करण्यासारखे त्यांत पुष्कळ गुण आहेत." सार्वजनिक नामघोषाचे गुण रानडे-गांधीजी यांनीं जाणिले होते. ज्यांनीं ते जाणिले त्यांच्याचविषयीं भगवंतांनीं

असें म्हटलें आहे कीं "ऐसेनि माझेनि नामघोषें । नाहिं करित विश्वाचीं दुःखे । आघवें जगचि महासुखें । दुमदुमीत भरलें ॥"

याप्रमाणें ज्यांनीं देवाला सर्वस्व समर्पण केलें त्यांना त्यागाचा आग्रह नसतो व भोगांचा संग्रह करावयाची तृष्णाहि नसते. ही आर्यधर्माची "मध्यमा प्रतिपदा" अथवा मध्यममार्ग होय. वसिष्ठ-विश्वामित्राच्या काळापासून ह्याच मार्गानें आर्यांनीं जीवनाची यात्रा केली, हें रानड्यांनीं वारंवार सांगितलें आहे. आत्मक्लेशाचा मार्ग दुःखाचा, अनार्य, अनर्थसंहित असें त्याचें वर्णन बुद्धानें आपल्या धर्मचक्रप्रवर्तनसूत्रांत केलें आहे; त्याजबरोबर त्यानें हेंहि सांगितलें आहे कीं कामसुखाचा मार्ग हा ग्राम्य, हीन, पृथग्जनांचा आणि तितकाच अनार्य आणि अनर्थसंहित आहे. आस्तिकवाद्याच्या संकल्पांत रानड्यांनीं हेंच तत्त्व वेंचक शब्दांत ठसविण्याचा प्रयत्न केला. "Asceticism defeats the great end of creation; as an institution it is a mistake." हें त्यांचें म्हणणें महाराष्ट्राला नेहमीं पटतें. तें संतांच्या परंपरेला धरूनच आहे. हा मार्ग संतांनीं सुकर करून दाखविला. त्याचें रहस्य एकनाथांच्या शब्दांत रानडे वारंवार सांगतात कीं "योगी विषय त्यागिती । त्यागितां देहदुःखी होती । भक्त भगवंतीं अर्पिती । तेणें होती नित्य मुक्त ॥" गांधीजींनीं या मार्गाचा परिपूर्ण स्वीकार कां केला नाहीं याचें कारण उघड आहे. त्यांना दीर्घ काळ चालणाऱ्या लढ्याकरितां सैनिक तयार करावयाचे होते, व त्याकरितां सारे व्यामोह बाजूला सारून मन एकावधान करण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता.

असो. आज पन्नास वर्षांमागें वळून पाहतां जातांजातां रानड्यांचें एक चित्र डोळ्यापुढें येतें, त्याचें वर्णन रमाबाईच्याच शब्दांत केलेलें बरें:

"जून सन १८९५ त आम्ही महाबळेश्वराहून वाठारास येत असतां वाईच्या पुढें व वाठाराच्या पलीकडे एक रडतोंडीचा घाट लागतो, त्या घाटाजवळ आम्ही आलों. पूर्वी स्वारींत फिरत असतां स्वतःची चाल अशी असे कीं रोज बारा कोसांच्यावर बैलांना किंवा घोड्यांना जास्त मजल द्यावयाचीच नाहीं, व वाटेंत घाट लागला तर घाट संपेपर्यंत स्वतः पायीं चालायचें, गाडींत बसायचें नाहीं. या वहिवाटीला अनुसरून भाड्याची गाडी होती तरी घाट जवळ येतांच स्वतः खालीं उतरून चालण्यास आरंभ केला. दहा मिनिटांनीं मीहि खालीं उतरून त्यांचे पाठोपाठ चालूं लागलें. त्यांनीं गांठण्याकरितां जी होईल तितक्या जलदीनें

चालत होतें व रस्त्यावर मनुष्य नसेल तेव्हां मधून मधून थोडीशी धांवतहि असें. इतकी घाई करण्याचें कारण संध्याकाळची वेळ, आधींच स्वतःला दूरचें कमी न्याहाळतें, बरोबर कोणी मनुष्य नाहीं, अशांत समोरून एकादी गाडी आली तर कदाचित् गाडीचा धक्का स्वतःला लागेल या भीतीनें माझी येवढी सर्व घाई चालली होती.

मी जवळ येऊन ठेपल्यावर जरा स्वस्थपणें चालणें होऊं लागलें. जात्याच स्वतःची उंची जास्त असल्यामुळें सहज पाऊल लांब पडे व ठेंगण्या माणसानें आपल्याकडून बरोबर चालण्याची कितीहि घाई केली तरी निभाव लागत नसे. त्यामुळें दोघांत थोडें तरी अंतर पडे. या नेहमींच्या अनुभवाप्रमाणें आतांहि आम्हां दोघांत सहजीं दहाबारा पावलांचें अंतर पडलें. एरव्हीं मी जवळ आलेली पाहून रोजच्याप्रमाणें उभे राहून माझ्याकरतां हळूहळू चालण्यास आरंभ झाला असता, पण आजची वृत्ति वेगळी होती. संध्याकाळची वेळ, सूर्य नुकताच मावळल्यामुळें संधिप्रकाश पडला होता, व उंच घाटावरून खालच्या सभोंवतालच्या चित्रविचित्र देखाव्याकडे स्वतःची दृष्टी लागून राहिली होती! अशा गंभीर वेळीं 'ऐसें भाग्य कई लाहता होईन। अवघे देखे जन ब्रह्मरूप' हा अभंग अगदीं तल्लीनतेनें घोळून घोळून म्हणणें चाललें होतें. यामुळें मी जवळ आलें हें स्वतःच्या लक्षांत आलें नाहीं."

एकोणिसाव्या शतकाच्या या आमच्या प्रज्ञामैत्री मूर्तीला महाराष्ट्राच्या या उत्तुंग पर्वतश्रेणींत "ब्रह्मविहार" करतांना मागें वळून वळून बघावेंसें वाटतें.

१२

सर स्टॅफर्ड क्रिप्स

नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांच्या चरित्राच्या शेवटीं एरिक एस्टोरिक यांनीं असें लिहून ठेविलें होतें कीं क्रिप्स हे शारीरिक आणि आत्मिक बळानें अद्यापि तरुण आहेत; ते बसले असतां त्यांच्या ताठ कण्यानें कणखरपणा प्रत्ययास येतो व उभे राहिले असतां स्थितप्रज्ञाचा आत्मविश्वास त्यांचे ठायीं दिसतो. त्या चरित्रकाराच्या स्वप्नींसुद्धां आलें नसेल कीं थोडक्याच महिन्यांत प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यानें अगतिक होऊन क्रिप्सनां अर्थमंत्रिपदाचाच नव्हे तर आपल्या सभासदत्वाचादेखील राजीनामा द्यावा लागेल व राजकीय रंगभूमि सोडून तात्पुरतें तरी पडद्याआड जावें लागेल. त्यांच्या इंग्लिश आणि स्विस डॉक्टरांनीं त्यांना आतां असा सल्ला दिला आहे कीं एका वर्षाची संपूर्ण विश्रांति घेतली नाहीं तर ते आणखी सहा महिनेदेखील जगूं शकणार नाहींत. वार्ताहरांना सर स्टॅफर्ड यांनीं सांगितलें कीं माझें हृदय थकून गेलें आहे व गेल्या बारा वर्षांतील अतिश्रमांचा आणि चिंताक्लेशांचा हा परिणाम आहे.

खरोखरच क्रिप्ससाहेबांनीं देशासाठीं आणि ध्येयासाठीं आपल्या रक्ताचें पाणी केलें. त्यांचें हृदय साहजिकच थकलें. तें लोककल्याणासाठीं तिळतिळ तुटत आलें आहे. त्यांचा जन्म इंग्लंडांतील एका खानदानीच्या व घरंदाज कुळांत झाला. मातृवंशाकडून तसेंच पितृवंशाकडून बुद्धीचा व कर्तबगारीचा ठेवा त्यांना लाभला आहे. त्यांचे आजोबा पॉटर हे त्यांच्या वडिलांना 'वकिलांतला हिरा' असें प्रेमानें म्हणत असत व बाप-लेकांना वकिली ही हिऱ्याची खाणच लाभली होती. बापानें वकिलींतून अलोट संपत्ति मिळवून क्रिप्सला आपणांसारखेंच विंचेस्टर शाळेंत आणि ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत उत्तम शिक्षण दिलें. रसायन-शास्त्रांत पारंगत होण्यासाठीं गुरूंच्या आग्रहावरून क्रिप्स ऑक्सफर्ड सोडून

साधना : ४·११-५० The biography of Sir Stafford Cripps by Eric Estoric

लंडनला आले. पुढें त्यांनीं बापाचा वकिलीचा धंदा करावयाचें ठरविलें व बॅरिस्टरची परीक्षा पास होण्यापूर्वीच बाविसाव्या वर्षी लग्न करून संसार थाटला. तोंवर त्यांच्या भोंवतालीं सुखवस्तु हुजूर पक्षाचें वातावरण होतें. पांढरपेशांचा वरचढ पक्ष कायम ठेवण्याची त्यांच्या वर्गाची मनीषा होती. परंतु श्रीमंती आणि गरिबी यांतील भेदांनीं त्यांचें चित्त अस्वस्थ व्हावयास लागलें होतें. आपल्या नियोजित वधूस लिहिलेल्या एका पत्रांत त्यांनीं ही खळबळ मांडली होती. देशाचें प्रेम तर इतकें उत्कट कीं लग्नानंतर लगेच सुरू झालेल्या चौदा सालच्या महायुद्धांत स्फोटक दारुगोळ्यांच्या कारखान्यांत आपल्या रसायनशास्त्राच्या ज्ञानाचा राष्ट्रास फायदा देतांना त्यांनीं जीवापाड मेहनत केली व परिणामीं ते इतके आजारी पडले कीं दोन वर्षें रुग्णावस्थेंत त्यांना काढावीं लागलीं. पुढें अल्पावधींत बुद्धीच्या बळानें व कष्ट करण्याच्या संवयीनें त्यांची वकिलींत इतकी भरभराट झाली कीं त्या पेशांत चाळिशीच्या आंतच ते अग्रगण्य पद पावले व बापसे बेटा सवाई अशी त्यांची ख्याति झाली. परंतु गरिबांची हलाखीची परिस्थिति बघून त्यांचें मन उद्विग्न होऊं लागलें होतें. खुद्द वडीलहि हुजूर पक्ष सोडून मजूर पक्षांत दाखल झाले होते. इंग्लंडांतील सुविद्य आणि सुबुद्ध पांढरपेशांना नव्या जमान्याची चाहूल लागली होती; ते काळाच्या पावलांचा कानोसा घेऊं लागले होते. क्रिप्ससाहेबांची मावशी बिआट्रिस वेब आपल्या पतीसमवेत नव्या प्रगतीचा मार्ग दाखवित होती. बहुजनांचें हित तें आपल्या वर्गाचें हित ह्याच तत्त्वानें देशाचा तरणोपाय होईल हें क्रिप्सनें जाणलें व ते कामकऱ्यांशीं समरस होऊं लागले. अधिक संपत्ति मिळविण्याचा लोभ कायमचा सोडून त्यांनीं मजूर पक्षाच्या खास आमंत्रणावरून लोकसेवेचा मार्ग पत्करला. पुढें पक्षाशीं मतभेद झाले असतां त्यांच्या आजच्या निकटवर्ती सहकाऱ्यांनीं त्यांच्या सुखवस्तु जीवनावरून व परंपरेवरून त्यांना टोमणेदेखील मारले. आरंभीं आरंभीं ब्रिस्टलचे मजूर त्यांना हा आपल्यांतला नव्हे अशा वृत्तीनें उमेदवार म्हणून स्वीकारण्यास तयार नव्हते. परंतु त्यांनीं आपल्या निष्ठेनें त्यांचें इतकें प्रेम संपादन केलें कीं सतत १९ वर्षें त्यांना ब्रिस्टलनें निवडून दिलें. आणि गेल्या आठवड्यांत त्यांच्या राजीनाम्याची बातमी मध्यरात्रीपर्यंत जाहीर केली नव्हती याचें कारण त्यांना आधीं ती दुःखद वार्ता ब्रिस्टलच्या मतदारांना स्वतः सांगावयाची होती. ब्रिस्टलच्या मतदारांचा निरोप घेतानांचें दृश्य पाहून अशी खात्री पटते कीं रंजल्यागांजल्यांना आपले म्हणणारे

क्रिप्ससारखे उच्च वर्गांतले निष्ठावंत कार्यकर्ते पुढें आले म्हणूनच इंग्लंडला युद्धाचे आघात सोसूनदेखील राज्यकारभाराची घडी जरासुद्धां न बिघडवितां राष्ट्राचा संसार सुखाचा करतां आला.

ध्येयाखातर राजकारणांत पडल्यामुळें क्रिप्सनें आपणास पटलेलें सत्य निर्भीडपणें आणि आग्रहानें मांडण्यास कधीं मागेंपुढें केलें नाहीं. अप्रिय पण पथ्य सत्य बोलून दाखविणारा व तें पटवून लोकांच्या गळीं उतरविणारा क्रिप्ससारखा राजकारणी पुरुष इंग्लंडच्या इतिहासांत विरळाच सांपडेल. सत्याच्या या निःस्पृह आग्रहानें त्यांजवर नेहमीं टीका झाली आहे. त्यांच्या सहकाऱ्यांनीं त्यांजवर अहंकाराचा आरोप केला आहे व पक्षांतून त्यांची हकालपट्टीदेखील झाली आहे. परंतु सत्याचाच शेवटीं जय होतो, त्याला निष्ठेनें चिकटून रहाणारा मात्र पाहिजे, हें त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. जनमनाला अप्रिय वाटणारीं मतें, मग तीं रशियाविषयीं वा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाविषयीं असोत किंवा देशाच्या आर्थिक कारभाराविषयीं असोत, लोकांपुढें जोरदार आग्रहानें मांडून विरोध सहन करून प्रस्थापित करण्यांत त्यांना अपूर्व यश मिळालें आहे. त्यांच्या आईनें मरतांना पत्र लिहून ठेवलें होतें त्यांत खालील वाक्य होतें, "माझ्या मुलांना जें केवळ सत्य आहे त्यावरच प्रेम करावयास शिकवा. त्यांनीं कोणताहि पेशा स्वीकारला तरी सत्य शोधून काढून तें लोकांना जाहीर करावयास सांगा." हा उपदेश त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत आचरणांत आणिला. त्यांचें असें मनोधैर्य आहे म्हणूनच गांधीजींनीं 'बुडती बँक' म्हणून इंग्लंडचें जें वर्णन केलें असें सांगतात त्या बँकेचा कारभार हातीं घेऊन त्यांनीं चार वर्षांतच तिला उर्जितावस्था आणली. पोटाला चिमटे घ्या असें लोकांना सांगण्याचें व त्यांना तशा संवयी लावण्याचें काम क्रिप्सलाच जुळतें. त्यांना त्यामुळें 'उपासतापसी' (austerity) क्रिप्स म्हणून टोपणनांव देशानें बहाल केलें. परंतु आर्थिक सुव्यवस्था त्यांनीं इतकी यशस्वी करून दाखविली कीं त्यांनीं या वर्षी तयार केलेल्या अंदाजपत्रकाप्रमाणें कदाचित् सात कोटी पौंडांची शिल्लक राहील. इंग्लंडची सोन्याची व डॉलरांची गंगाजळी आतां पूर्ववत् १९३९ सालच्या आंकड्यावर आली आहे. त्यांनीं राजीनामा दिला त्याच्या आधल्याच दिवशीं स्टर्लिंग विभागांतील व्यापारांत इंग्लंडला पांच कोटी पौंडांचा फायदा झाला असें जाहीर करण्यांत आलें होतें. साम्राज्यांतील देशांना स्वातंत्र्य देणें, आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत सलोखा घडवून आणणें, या कार्यांतसुद्धां क्रिप्सनां निःस्पृह सत्यनिष्ठेनेंच यश आलें आहे.

सत्य हा राजकारणाचा आत्मा आहे इतकेंच नव्हे, तर बहुजनांचें कल्याण हाच या युगाचा खरा धर्म आहे अशी त्यांची निष्ठा आहे. त्यांचें जीवन अत्यंत शुद्ध आहे. नैतिक कारणास्तव ते दारू पीत नाहींत. प्रकृतीला मानवत नाहीं म्हणून त्यांनीं मांसाहारहि वर्जिला आहे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं ते तापसी आहेत. त्यांच्या उमद्या व प्रेमळ स्वभावाची अनेकांनीं ग्वाही दिली आहे. राजकारणी पुरुष पति किंवा पिता म्हणून आपलें कर्तव्य बजावीत नाहीं हा समज चुकीचा आहे, किंबहुना तो तें कर्तव्य चांगलें पाळतो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. असें निर्मळ व प्रेमळ खाजगी जीवन राखून बहुजनांना आपले म्हणण्यांतच देव आहे हें त्यांनीं जाणलें आहे. इतर राजकारणी पुरुष आणि सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांतील फरक हाच कीं राजकारण हा त्यांचा धर्म आहे व खिस्ताचें आणि देवाचें अधिष्ठान त्या धर्मांत त्यांना सांपडलें आहे. राष्ट्राच्या संसारांत देवाचा नफा पाहण्यासाठीं त्यांनीं गेलीं वीस वर्षे राजकारण केलें; आणि म्हणूनच तें यशस्वी झालें.

१३

कर चुकवण्याची आपली वृत्ति

परवां मला टॅक्सींतून घरीं येण्याचा प्रसंग आला. टॅक्सीवाला चौकस व चाणाक्ष होता. बहुधा तो कोंकणी असावा. मी कोण आहें हें त्यानें ओळखलें असावें. कारण गाडी चालू झाल्यावर त्यानें मला विचारलें, "आम्हां टॅक्सीवाल्यांना इन्कम्-टॅक्स (प्राप्तीचा कर) कां लागू केला?"

मी म्हणालों, "लागू नव्हता कधीं? माणसाची प्राप्ती एका विशिष्ट मर्यादेपेक्षां जास्त असली, मग ती कोणत्याहि धंद्यानें होवो, कर हा लागू व्हावयाचाच. फक्त शेतीच्या उत्पन्नावर तो लागू होत नाहीं, कारण सध्यां शेतसारा निराळा आहेच."

त्याचें या उत्तरानें समाधान तर झालें नाहींच; उलट करभाराबद्दल तो कुरकुर करीतच होता. शिक्षण, आरोग्य, इत्यादि राष्ट्रहिताच्या योजनांस लागणारा पैसा करांतूनच पैदा होतो, इत्यादि अर्थशास्त्र त्याला समजाविण्याचा मीं प्रयत्न केला. पण टॅक्सीच्या मीटरबरोबर त्याची तक्रार चालूच राहिली.

ही तक्रार मीं इतरत्र संभावित आणि प्रतिष्ठित नागरिकांकडूनहि वारंवार ऐकली आहे. दारुबंदीमुळें निष्कारण उत्पन्न घटतें म्हणून नक्राश्रु ढाळणारे श्रीमंतहि मला भेटले आहेत. प्रत्येक माणसानें प्राप्तीवरील कर जर न चुकवतां भरला तर सरकारी खजिन्याची चिंता वाहावी लागणार नाहीं असें त्यांना सुचविल्यास ती बाब मात्र ते उडवाउडवीवर नेतात. कर असह्य झाला आहे म्हणून किंवा तो जिझियासारखा जुलमी आहे म्हणून केवळ असहायतेमुळें किंवा तात्त्विक विरोधाखातर तो भरला जात नाहीं अशी वस्तुस्थिति नाहीं. करभार डोईजड झाला आहे अशी ओरड करण्याची संवय शिष्टसंमत समजली जात असून ती सधनांच्या अंगवळणीं पडली आहे. सुविख्यात इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञ सर जोसाया स्टॅम्प यांनीं करवसुली खात्यांत स्वतः नोकरी केली होती व त्या

साधना : ३०·९·५०

स्वानुभवाच्या प्रचीतीनें त्यानीं 'कराचीं तत्त्वें' या आपल्या ग्रंथांत एक मार्मिक गोष्ट दसलाख्यांना सांगितली आहे. ते म्हणतात, "मी जेव्हां कराची चौकशी व तपासणी करीत असें तेव्हां माझ्या कचेरीबाहेर ठळक स्थळीं खालील पाटी लावावी असें मला वारंवार वाटत असे. 'पैसे असते तर कर खुशीनें भरला असता असें कृपा करून सांगूं नका, कारण तरीसुद्धां तुम्ही तो भरला नसता.' कोणताहि नवा कर आरंभीं अप्रिय असतो; जुना झाला तरी तो कधींच प्रिय होत नाहीं.

याचें खरें कारण असें आहे कीं सरकार ही संस्थाच मुळीं आपणास परकी वाटते व करवसुली ही आपण सक्ती मानतों. मानवी समाजाच्या मूळ स्थितींत गणाच्या संघटनेकरतां लागणारी सामुग्री सर्व लोक कदाचित् खुशीनें पुरवीत असतील; कारण गण हें एक मोठें कुटुंबच होतें. परंतु अनियंत्रित राजांनीं—आणि तेहि पुष्कळदां परकी असावयाचे—स्वतःच्या चैनीसाठीं लादलेल्या करांनीं प्रजाजनांत असंतोषाची व प्रतिकाराची भूमिका निर्माण केली. समाजाचें हित व कर यांतील संबंध जाणवेनासे झाले. राष्ट्र-कुटुंबाच्या खर्चाकरितां प्रत्येक नागरिकानें हातभार लावला पाहिजे ही जाणीव बुजली व कराचा भार मात्र जाचूं लागला. गावांच्या तपासणीला मामलेदार निघाला म्हणजे त्याच्या पायांत कांटे मोडतां कामा नयेत, इतके रस्ते साफ ठेवले जावेत म्हणून पेशवाईंत कांहीं ठिकाणीं कांटेमोडपट्टी वसूल केली जात असे असें सांगतात. ही सफाई लोकांना तितकीच हितकारी होती; परंतु लोकांच्या ऐवजीं शास्त्याचें हित पुढें केल्यानें कर कसा अप्रिय होतो याचें हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. राजसत्तेचा जुना वारस लोकशाहीला आज नडत आहे. याची कल्पना युरोपांतील आधुनिक लोकशाहीच्या प्रणेत्यांना होती. फ्रेंच नॅशनल असेंब्लीनें हें ओळखून कर म्हणजे नागरिकानें फेडावयाचें ऋण, समाजानें त्याला दिलेल्या सुव्यवस्थेचा व सुखसोयींचा अंशतः मोबदला, अशी व्याख्या रूढ करण्याचा प्रयत्न केला. पण लोकशाहींतील नागरिक कर आनंदानें द्यावयास अद्यापि तयार झाले नाहींत. प्राप्तीवरील करानें लोकांना खोटें बोलावयाला शिकविलें, अशी तक्रार इंग्लंडांत आरंभीं खुद्द ग्लॅडस्टनच करीत असे. परंतु पुढें पुढें नागरिकांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव अधिकाधिक होऊं लागली व कर देण्याच्या बाबतींत सत्यवृत्ति झपाट्यानें वाढत गेली अशी कबुली स्टॅम्पसाहेबांनीं सुद्धां

दिली आहे. आज इंग्लंडांत प्राप्तीवरील कर हें आर्थिक विषमता नाहींसें करण्याचें प्रधान साधन म्हणून वापरलें जातें. मोठ्या उत्पन्नांवर कर क्रमशः असा वाढविला जातो कीं पांच हजार पौंड (म्हणजे जवळ जवळ पाऊण लाख रुपये) नक्त उत्पन्न हातांत ठेऊं शकणारे लोक आतां हाताच्या बोटांवरच मोजतां येतील असें सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांनीं नुकतेंच जाहीर केलें. तरीसुद्धां मृत्युपत्रांतून मधूनमधून सरकारला शिव्याशाप देणारे व कर चुकविला याचा पश्चात्ताप होऊन सरकारला कधींकधीं अनामिक देणग्या पाठविणारे लोक सोडले तर सर्वसाधारण जनता कर देण्याची जबाबदारी ओळखते. कर चुकविणें हें नव्या लोकशाहीच्या कल्याणमार्गाला विघातक आहे हें लोकांना पटलें आहे.

सामाजिक मनाची ही नवी भावना कायदेपंडितांनीं सुद्धां स्वीकारिली आहे. आपल्या देशांत असा एक समज रूढ आहे कीं खोटें केल्याशिवाय कर चुकविण्याचा प्रत्येक नागरिकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे; व मुंबई राज्याचे माजी सरन्यायाधीश बोमंटसाहेब यांचा एक निवाडा आधारादाखल लोक घेतात. इतकेंच नव्हे तर कायद्याच्या कचाट्यांत सांपडल्यावांचून कर चुकविण्याचे मार्ग दाखविणें हा एक कायदेतज्ज्ञांच्या धंद्याचा धर्म समजला जातो असेंहि मीं ऐकलें आहे. अशा लोकांना उद्देशून इंग्लंडांतील सर्वश्रेष्ठ न्यायालयांत आपल्या परिचयाचे लॉर्ड सायमन यांनीं एका निवाड्यांत जो उपदेश केला तो वाचनीय आहे. ते म्हणतात: "अशा तऱ्हेनें कर चुकविण्याचा लोकांना 'हक्क' आहे या धोरणाचीं न्यायाधीशांचीं मतें पुष्कळदां आधारादाखल मांडिलीं जातात. कायद्याच्या कक्षेंत राहून कर चुकविण्याच्या युक्त्या योजणें हें कायदेशीर असेल. तथापि अशा युक्त्या योजणारे नागरिक व त्यांना त्या शिकविणारे धंदेवाईक सद्‌गृहस्थ यांनीं आपली बुद्धि सत्कार्यीं लाविली व चांगल्या नागरिकाचें कर्तव्य बजाविलें असें मात्र कुणी मानूं नये. उलट या युक्त्यांचा विपरीत परिणाम असा होतो कीं जे नागरिक सत्यमार्गानें जाऊं इच्छितात त्यांच्या शिरावर निष्कारण करभार अधिक वाढतो."

याची जाणीव चांगल्या नागरिकाला कशी असते हें नुकत्याच ऐकलेल्या एका सत्यकथेवरून दिसून येईल. योगायोग असा कीं टॅक्सीवाल्याबरोबर संभाषण झालें त्याच दिवशीं मला ती गोष्ट सांगण्यांत आली. ४२ सालच्या चळवळींतून उद्भवलेलें एक प्रकरण प्रिव्ही कौन्सिलापर्यंत न्यावयाचें होतें. त्या कामीं इंग्लंडांतील

एका नामवंत कायदेपंडिताकडे पक्षकारातर्फे मंडळी गेली. आपण फी कमी घ्यावी, कारण जास्त फी घेतल्यानें आपला फायदा तर कांहींच नाहीं, निष्कारण कर मात्र जास्त द्यावा लागेल, अशी हिंदी मनाला उचित वाटणारी विनंति त्यांनीं केली. त्या कायदेपंडितानें शांतपणें उत्तर दिलें, "आपण चुकतां आहांत. मी जास्त कर देऊं इच्छितों." अशी इच्छा बाळगणारी नागरिकांची वृत्ति आपण निर्माण केली पाहिजे.

१४

‘अर्थशास्त्र’ : ग्रंथपरीक्षण

‘अर्थक्रमः संबंधः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसंपत्।’

कौटिलीय अर्थशास्त्र, २–१०–८

पाश्चात्य शिक्षण ज्यांना मिळालें आहे अशा सुशिक्षित मंडळींविरुद्ध महाराष्ट्रांत एक आरोप नेहमीं आणिलेला आपण ऐकतों. तो असा कीं, आपणांहून कमी दैववान् अशा आपल्या इतर बांधवांस ते आपल्या ज्ञानाचा फायदा करून देत नाहींत. स्वतःस ठाऊक असलेल्या गोष्टी दुसऱ्यांस सांगून सकल जन शहाणे करून सोडण्याची जबाबदारी कांहीं एका विशिष्ट रीतीनें या भाग्यवान् लोकांच्या शिरावर आहे असा एक सामान्य समज आहे; व तो विशेष वावगा आहे असेंहि नाहीं. तथापि अव्वल इंग्रजी अमदानींतल्या एकदोन पिढ्यांतील लोकांविरुद्ध या आरोपाचें समर्थन करतां यावयाचें नाहीं. लहान मुलास ज्याप्रमाणें एकादें नवीन खेळणें मिळालें कीं, तें इतरांस केव्हां एकदां दाखवीन असें त्यास होतें, त्याप्रमाणें त्या पिढ्यांतील विद्वानांची गत झालेली दिसते. आपणांस प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचे त्यांनीं इतरांस बऱ्याच अंशीं भागीदार केलें यांत शंका नाहीं. पण त्यांनींसुद्धां केवळ पाश्चात्य अशीं जीं शास्त्रें आहेत त्यांवर मराठींत स्वतंत्र ग्रंथ लिहिलेले दिसत नाहींत. त्यांच्यामागून आलेल्या पिढ्यांची अवस्था मात्र मोठी केविलवाणी होती. इंग्रजी ज्ञानाच्या अर्ध्या हळकुंडानें पिवळे झालेले असेच लोक आधीं फार. आपल्या मायभाषेविषयीं विशेषसा आदर त्यांच्या हृदयांत वसत नसेच. ‘वाघिणीचें दूध’ पिऊन जवान बनलेल्या या लोकांस ‘मराठी’ शेळीचें दूध ‘हलकें’ वाटावें हें स्वाभाविकच होय! व तशांत समजा कीं, इंग्रजी विद्वत्ता व मराठीवर प्रेम ह्या परस्परविरोधी गोष्टी एका ठिकाणीं नांदत असल्या,

---

अर्थशास्त्र : लेखक प्रो. वा. गो. काळे, एम्., ए., व प्रो. द. गो. कर्वे, एम. ए., या ग्रंथाचें परीक्षण; लोकशिक्षण : एप्रिल १९२९

तरी लेखनास अनुकूल असे अभिरुचि, प्रतिभा, व्यासंग, इत्यादि इतर गुण असल्याखेरीज स्वतंत्र शास्त्रीय वाङ्मय निर्माण होणें कठीण. या दृष्टीनें विचार केला असतां असल्या ग्रंथांचा आपल्या भाषेंत अभाव कां आहे याची उपपत्ति सहज लागते.

या बाबतींत अर्थशास्त्राचें उदाहरण खरोखरच मोठें बोधप्रद आहे. आधुनिक हिंदी अर्थशास्त्राचा इतिहास जर कधीं काळीं लिहिला गेला, तर महाराष्ट्रांतील कांहीं विद्वान् विभूतींस अग्रपूजेचा मान खात्रीनें मिळेल. कै. न्या. रानडे हे हिंदी अर्थशास्त्राचे आद्य प्रवर्तक होते; व स्वतःच्या लिखाणापेक्षांहि ना. गोखल्यांसारखा सच्चा चेला तयार करून त्यांनीं आपला विचारसंप्रदाय पुढें चालविण्याची मोठी रामबाण योजना करून ठेविली. तेव्हां अर्थशास्त्र हा विषय महाराष्ट्रास परका तर नाहींच, किंबहुना तो महाराष्ट्राच्या आवडीचा आहे, असेंहि म्हणतां येईल. बरें, त्याचीं गहन प्रमेयें स्पष्ट करून सांगण्यास आपली भाषा असमर्थ आहे अशांतलाहि प्रकार नाहीं. "सोन्यारुप्याचीं नाणीं" ही लेखमाला लिहून, चलन-पद्धतीसारख्या अर्थशास्त्रांत सामान्यतः क्लिष्ट समजल्या गेलेल्या विषयाचीसुद्धां मराठींत साधी व सुबोध, पण शास्त्रीय व मोठी उद्बोधक अशी चर्चा करतां येते, हें लो. टिळकांनीं सहज सिद्ध करून दाखविलें. हें सारें जरी खरें असलें, तरी स्वतः टिळकच तक्रार करितात[१], "इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार होऊन आजमितीस कोठें पाउणशें तर कोठें शंभर वर्षें होऊन गेलीं आहेत; पण इतक्या मुदतींत एतद्देशीय विद्वानांनीं युरोपियन शास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिल्याचें आमच्या आढळण्यांत येत नाहीं." या टीकेचा रोख मुख्यतः अर्थशास्त्रावर आहे हें उघड आहे; व अगदीं १९१० सालापर्यंतहि ही तक्रार साधार होती. त्या वर्षी प्रि. भाटे यांचें "अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें" हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. अर्थशास्त्रावर मराठींत हें पहिलें पुस्तक होय; कारण त्याच्या प्रस्तावनेंत भाट्यांनीं खालील शब्द लिहिले आहेत : "या विषयावर मराठींत दोनतीन लहान पुस्तकें झालेलीं आहेत... परंतु तीं सामान्यतः भाषांतररूप असून अगदीं प्राथमिक आहेत." त्यानंतर आज १८ वर्षांनीं अर्थशास्त्रावर स्वतंत्र असें दुसरें पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे. तेव्हां इतक्या विलंबानें कां होईना, पण मराठींत असल्या पुस्तकाची भर पडत आहे,

१. लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, खंड १. पा. ५१६

ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय. अर्थशास्त्रांत गोखले संप्रदायाचे अध्वर्यु प्रो. काळे यांचें नांव चांगलेंच विश्रुत आहे. फर्ग्युसन् कॉलेजांतील याच विषयाचे अध्यापक व लेखक, तसेंच जकातमंडळाचे (Tariff Board) एक माजी सभासद या नात्यानें ते आपल्या सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. प्रो. कर्वे हे त्यांचेच सच्छिष्य व त्याच संस्थेंतील त्यांचे सहकारी अध्यापक होत. अर्थात् या दोघांनीं "मराठी भाषेमध्यें अर्थशास्त्रविषयक ग्रंथांची" असलेली "विलक्षण उणीव" अंशतः भरून काढण्याचा संकल्प केला आहे, याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे. प्रस्तुत पुस्तक हें त्यांच्या ह्या श्लाघ्य उद्योगाचें पहिलें फल होय. "हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति आणि भावी प्रगति ह्यांचें विशिष्ट रीतीनें विवेचन करणारा स्वतंत्र आणि मोठा" असा त्यांचा दुसरा ग्रंथ थोड्याच काळांत प्रसिद्ध व्हावयाचा आहे. वडिलांचें ज्ञान व अनुभव आणि तरुणांची तरतरी व उत्साह ह्यांची ही सहकारिता अशीच फलदायी होईल अशी आम्ही आशा बाळगितों.

ह्या पुस्तकाचें परीक्षण करणें हें काम मात्र थोडेंसें नाजुक होऊन बसलें आहे. कारण प्रस्तावनेंत स्वतः ग्रंथकर्तेच सांगतात : "प्रस्तुत ग्रंथ सर्वांगपूर्ण करण्याचा आम्हीं कसोशीनें प्रयत्न केला असून त्या कामीं अनेक पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या ग्रंथांचा उपयोग केला आहे. पाश्चात्य भाषेंतील असल्या पुस्तकांच्या किंबहुना त्यांपेक्षां उच्च दर्जाचा ग्रंथ निर्माण करण्याची मनीषा बाळगून आम्हीं त्या कामास हात घातला आणि त्या कामीं आम्हांस पुष्कळसें यश आलें आहे असा आमचा समज आहे." तेव्हां प्रो. काळेप्रभृति दीर्घाभ्यासंगी अर्थशास्त्रज्ञांच्या या ठाम व प्रामाणिक समजापुढें गरीब बिचारा अभिनव टीकाकार थोडासा किंकर्तव्यमूढच होतो यांत शंका नाहीं. कां कीं, पुस्तक चांगलें आहे म्हणून 'री' ओढावी तर पौनरुक्त्याचा दोष पदरीं पडणार! बरें, पुस्तकांतील दोष दाखवून टीका करावी तर ग्रंथाच्या चांगुलपणाविषयीं वर नमूद केलेला समज बाळगणारे ग्रंथकार,

> "ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
> जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।"

असलें भवभूतिपद्धतीचें साहजिकच उत्तर देतील अशी भीति वाटते! पण टीकाकाराचाहि पेशा पडला सनातन व निःस्पृहतेचा! त्यास स्मरून आम्हीं खालील परीक्षण यथामति करण्याचें योजिलें आहे.

अर्थशास्त्राच्या जुन्या नव्या तत्त्वांची स्वतंत्र रीतीनें मराठींत मांडणी करण्याचा प्रयत्न या ग्रंथांत केला आहे. म्हणून, पहिल्याप्रथम ग्रंथाच्या भाषासरणीविषयीं थोडीशी चर्चा केलेली बरी.

लेखांत अथवा ग्रंथरचनेंत कोणते गुण असावेत, हें प्रस्तुत लेखाच्या शिरोभागीं दिलेल्या कौटिल्याच्या सूत्रांत अगदीं थोडक्यांत सांगितलें आहे. त्यांतील माधुर्याची 'सुखोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् ।', आणि स्पष्टत्वाची 'प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वम्', अशी कौटिल्यानें मोठी मार्मिक व्याख्या केली आहे. हे दोन गुण असल्या शास्त्रीय लेखनास अगदीं अत्यावश्यक आहेत हें सांगावयास नकोच. खुद्द ग्रंथकर्तेहि ह्या गुणांचें महत्त्व जाणून आहेतच. ते आपल्या प्रस्तावनेंत लिहितात : "आम्ही मराठी वाचकांस अर्थशास्त्राचीं मूल-तत्त्वें सोप्या भाषेंत आणि सुलभ रीतीनें समजावून देण्याकरितां प्रस्तुत ग्रंथांत प्रतिपाद्य विषयाची विशिष्ट रीतीनें मांडणी केली आहे.......एकंदर विषय बोधप्रद तसाच मनोरंजक करण्याचा अवघड प्रयत्न आम्हीं केलेला आहे...आम्ही नेहमींच्या व्यवहारांतील शब्दच योजून इष्टार्थनिर्मिति केली आहे." हा 'अवघड' प्रयत्न कितपत सफल झाला आहे, याची या शेवटल्या वाक्यावरूनच वाचकांस यथार्थ कल्पना येईल. "कामिनीगण्डपाण्डु शशाङ्क उडुगणासमवेत आकाशांत शनैः शनैः संचार करीत असतां[२]" असलें संस्कृतप्रचुर मराठी लिहिणाऱ्या श्री. पावगी-शास्त्र्यांचेंच 'इष्टार्थनिर्मिति' हें थोडेंबहुत अनुकरण नव्हे काय? मग अशा क्लिष्ट रचनेस 'नेहमींच्या व्यवहारांतील शब्दयोजना' कशी म्हणतां येईल? व अशा भाषेंत केलेलें विषयप्रतिपादन 'सुलभ' व मनोरंजक' कसें होणार? तथापि पुस्तकाच्या एकंदर भाषासरणीचें हें 'प्रसादचिन्ह'च आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तुलना करावयाचीच, तर या पुस्तकाच्या मानानें प्रि. भाटे यांच्या पुस्तकाची भाषा साधी व सरस आहे असें आम्हांस वाटतें. "हजार माणसांनीं केलेला लाडू", "जेवणाच्या पितळी वाट्या", असलीं भिक्षुकी थाटाचीं "अभ्यवहार्य" उदाहरणें तरी त्यांत मधूनमधून झळकतात! प्रस्तुत पुस्तकाच्या भाषेंत माधुर्य तर नाहींच नाहीं; पण पुष्कळ ठिकाणीं समजण्यास अवघड अशीं द्राविडी प्राणायाम-पद्धतीचीं वाक्यें मात्र आदळतात. "मूल्य हें श्रमाची उत्पत्ति आहे" (पा.२६)

२. 'विलायतचा प्रवास'

या सूत्राचा गूढार्थ आम्हांस तरी उकलला नाहीं. कधीं कधीं वाक्यविचाराचे साधे नियमसुद्धां पाळलेले नाहींत; उदाहरणार्थ : "आतां भांडवल, हत्यारें किंवा यंत्रें हीं आकाशांतून पडत नसून मनुष्यानेंच आपले श्रम निसर्गाच्या साहाय्यानें उत्पादनकार्यास लावून झालेल्या उत्पत्तींत थोडथोडी बचत करून जमविलेलें असतें" (पा. ३६). तसेंच "तर स्मिथ्नें 'राष्ट्राची संपत्ति' हा आपला प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिण्यापूर्वी फिजिओक्रॅटिक मतांची त्यानें थोडीबहुत ओळख करून घेतली होती" (पा. २६५). कांहीं ठिकाणीं शब्दांच्या निवडानिवडींत तर ग्रंथकारांची मासलेवाईक अभिरुचि दिसून येते. उदाहरणार्थः—"त्याच न्यायानें समाजाचीं उत्पादनाचीं हत्यारें म्हणजे भांडवल..." (पा. ३६); "नियंत्रण नसतें तर माणसांचा फाजील सुळसुळाट झाला असता" (पा. २३०); "या वेगानें सर्व राष्ट्रांची लोकसंख्या सारखी वाढत गेल्यास" (पा. २३९); इत्यादि. तसेंच भलताच शब्द योजिल्यामुळें वाचकांची दिशाभूल कशी होते हें खालीं दिलेल्या तीन उदाहरणांवरून चांगलेंच दिसून येतें. (१) "अॅडम् स्मिथच्या नांवावर मोडणारे...दुसरेहि कांहीं (करांसंबंधींचे) नियम ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत" हें पा. १६७ वरील वाक्य वाचून आमच्यासारख्या बालबोध वाचकाचा खात्रीनें असा समज होईल कीं, हे नियम कोणीं सोम्यागोम्यानें रचून ते अॅडम् स्मिथच्या बड्या नांवावर लादले आहेत! पण ते चारहि नियम खरोखरीच अॅडम् स्मिथचेच आहेत. (२) "मजूरवर्ग व मर्यादित उत्पन्न असलेले सामान्य लोक ह्यांचे वाढत्या किंमतीमुळें किती हाल होतात, हें सांगावयास नको' (पा. ८०). या वाक्यांत 'मर्यादित' शब्द भ्रमोत्पादक आहे. कारण त्यांचे जे हाल होतात, ते त्यांचें उत्पादन मर्यादित म्हणून नव्हे, तर तें निश्चित अथवा ठराविक स्वरूपाचें असतें व वाढत्या किंमतीबरोबर तें वाढूं शकत नाहीं म्हणून. (३) "या चमत्कारास ग्रेशॅमचा नियम असें म्हणतात." (पा. ६९). पण ग्रेशॅमच्या सिद्धांतांत चमत्कार कसला भरला आहे?[3] झिजलेलें किंवा खोटें नाणें आपल्यापाशीं न ठेवितां तें शक्य तितक्या लवकर दुसऱ्यास देवघेवींत देऊन

३. कदाचित् "This is one of the most *curious* laws of Political Economy" (*Gide*—Principles of Political Economy, P.237) या विधानांचा हा प्रतिध्वनि असेल.

टाकण्याची सर्व लोक सामान्यतःच खबरदारी घेत असतात. या शब्दयोजनां-शिवाय, असल्या नव्या शास्त्रावरील पुस्तकांत सामान्यतः आढळून येणारे दोन प्रमुख भाषादोषहि या पुस्तकांत आहेतच. एक तर, 'कुटुंबाचा आकार', व 'पैशांच्या स्वरूपाचें उत्पन्न' असले इंग्रजी प्रयोग मराठी थाटांत वावरतांना दिसतात. दुसरें "मूल्यवान् नाणीं नाहींशीं होऊन कमी मूल्यवान् नाणींच विनिमयास उपलब्ध होतात." (पा.६९), "मनुष्यांच्या वृद्धीची तुलना केली असतां", (पा. २३८) या आणि असल्या दुसऱ्या वाक्यांत संस्कृत शब्द निरर्थक योजिलेले आढळतात. शिवाय पुस्तकांत अशुद्धेंहि बरींच राहिलीं आहेत हें नमूद केलें पाहिजे. विशेषतः विनिमयाच्या व्याख्येंतच 'विनियम' 'विनिमय' रूप पावला, (पा. ५८ आणि १००) व 'झाल्याशिवाय' चें 'साल्याशिवाय' असें रूपांतर झालें म्हणजे अशी भीति वाटते कीं,

"स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृत् शकृत।"

हें सारें झालें पुस्तकाच्या सामान्य भाषेसंबंधीं. मात्र पुस्तकाची शास्त्रीय 'परिभाषा' एकंदरींत समाधानकारक आहे. तथापि पूर्वीच्या लेखकांनीं प्रचारांत आणिलेल्या परिभाषेकडे प्रस्तुत ग्रंथकारांनीं योग्य लक्ष पुरविलेलें दिसत नाहीं. नाहीं तर प्रि. भाटे यांनीं प्रचारांत आणिलेला 'द्विचलनपद्धति' हा आटपशीर शब्द सोडून त्याऐवजीं 'द्विमूल्यमापनचलनपद्धति' हा लांबलचक शब्द त्यांनीं वापरला नसता. तसेंच, Quantity Theory of Money चें प्रि. भाटे यांचें 'संख्यात्मक मीमांसा' हेंच भाषांतर स्वीकारणें श्रेयस्कर नव्हे काय? प्रस्तुत ग्रंथकारांच्या 'परिमाणविषयक' सिद्धांतापेक्षां तें जास्त स्पष्ट आहे. Incidence of Taxation साठीं प्रि. भाटे यांनीं योजिलेला 'करांचा संपात' हा प्रयोग योग्य आहे; त्याऐवजीं प्रस्तुत ग्रंथकारांनीं योजिलेला 'करांचा भार' हा प्रयोग Burden of Taxation साठीं राखून ठेवणें इष्ट होईल.

अर्थशास्त्रावरील इंग्रजी ग्रंथांत जे एकदोन फारच वादग्रस्त पारिभाषिक शब्द आहेत, त्यांच्या जागीं कोणते प्रतिशब्द योजावयाचे याविषयीं आम्हांस दोन महत्त्वाच्या सूचना कराव्याशा वाटतात. त्यांतील पहिला शब्द Law of Economics हा होय. शब्ददारिद्र्यामुळें, कायदा, नियम व सिद्धांत या तीनहि अर्थी इंग्रजींत फक्त Law हा एकच शब्द योजिला जातो. त्यामुळें केवळ शाब्दिक घोटाळा तर माजला आहेच; पण प्रत्यक्ष व्यवहारांतसुद्धां बरेंच नुकसान झालें आहे.

गेल्या लेखांत अर्थशास्त्राचें खरें स्वरूप दर्शविलें आहे, त्यावरून वाचकांची खात्री होईल कीं, या शब्दासाठीं 'नियम' हा प्रतिशब्द आपण अजिबात टाळला पाहिजे. प्रस्तुत पुस्तकांत ग्रंथकारांनीं नियम व सिद्धांत यांची निष्काळजीपणें सरमिसळ केलेली दिसते. असलाच दुसरा शब्द utility हा होय. इंग्रजींत या शब्दाविषयीं दोन तक्रारी झालेल्या आहेत. एक तर, या शब्दाचा उपयुक्तता असा अर्थ होतो; पण उंची दारू किंवा हिरेमाणकें यांस लोक जी जास्त किंमत द्यावयास तयार होतात, ती त्या वस्तूंचा उपयोग इतर वस्तूंपेक्षां जास्त आहे म्हणून नव्हे, तर त्यांजविषयींची त्यांची इच्छा प्रबळ असते म्हणून. दुसरें, utility हा शब्द केवळ इच्छा, तसेंच, तिच्या तृप्तीपासून झालेलें समाधान, या दोहोंसाठीं वापरिला जातो; म्हणून utility ऐवजीं दुसरे शब्द सुचविण्यांत आले आहेत.[४] हें सारें ध्यानांत घेतां utility चें 'उपयुक्तता' हें प्रस्तुत ग्रंथकारांचें भाषांतर न स्वीकारतां त्याऐवजीं 'इष्टता' असा प्रतिशब्द प्रचारांत आणावा हें चांगलें. म्हणजे 'उपयुक्तता-मूल्य' व 'विनिमय-मूल्य' यांतील फरक चटकन् दिसून येईल.

आतां ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषयाची मांडणी कशी काय केली आहे तें पाहूं. आपल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत प्रि. भाटे यांनीं "एकंदर सर्व विषयप्रतिपादन आजतागाईत केलें आहे" असें जरी म्हटलें आहे, तरी अभिमत अर्थशास्त्रांच्या, विशेषतः मिल्लच्या, पलीकडे त्यांची मजल गेलेली दिसत नाहीं. त्या मानानें अर्थशास्त्रांतील अगदीं अलीकडचीं तत्त्वें मांडून प्रस्तुत ग्रंथ बराच 'आजतागाईत' आणिलेला आहे, हा त्याचा विशेष होय. आतां असल्या बहुजनसमाजासाठीं लिहिलेल्या प्राथमिक स्वरूपाच्या ग्रंथांत सर्वत्र तत्त्वांची सविस्तर मांडणी असावी अशी अपेक्षा करणें योग्य होणार नाहीं. तथापि

४. That is to say the money which a person is prepared to offer for a thing, means directly, not the satisfaction he will get from the thing, but the intensity of his desire for it. This distinction, obvious when stated, has been somewhat obscured for English-speaking students by the employment of the term utility—which naturally carries an association with satisfaction—to represent desiredness . . . Several writers have endeavoured to get rid of the confusion which this use of words generates by substaituting for "utility" in the above sense some other term, such, for example, as Prof. Pareto's "ophelimity". It may be suggested that in English writing "desiredness" would be "equally effective", etc. *Pigou—Economics of Welfare*, p. 23, 2nd Ed. *Cf.* also *Marshall—Principles*, p. 92, f. n. 1.

जीं मूलतत्त्वें मांडिलीं आहेत तीं सुस्पष्ट, सुसंबद्ध व शास्त्रशुद्ध अशा रीतीनें मांडिलीं पाहिजेत. ह्या दृष्टीनें, पुढील आवृत्तींत सहज दूर करतां येतील अशा ज्या महत्त्वाच्या उणीवा व चुका राहिल्या आहेत, त्यांतील कांहींचा येथें निर्देश करूं.

मूल्यविचारास अर्थशास्त्रांत एवढें महत्त्व कां देतात? खुल्या किंवा अप्रतिहत स्पर्धेचें खरें स्वरूप काय? ह्या प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरें या ग्रंथांत सांपडत नाहींत. तसेंच, अप्रतिहत स्पर्धा व मक्तेदारी यांतील सादृश्य व फरक दाखवून, मूल्याच्याच विचारांत मक्तेदारीचा समावेश करावयास पाहिजे होता. तें सोडून मक्तेदारीस विनिमयाच्या प्रकरणांत ग्रंथकारांनीं मध्येंच घुसडून दिलें आहे! स्पर्धेचें साम्राज्य आतां जात चाललें आहे हें लक्षांत घेतां मक्तेदारी अस्तित्वांत कां येते, तिचे फायदे व तोटे काय, तिच्यापासून होणाऱ्या नुकसानास आळा कसा घालतां येईल, इत्यादि महत्त्वाच्या बाबींची थोडी विस्तारानें चर्चा केल्यास बरें होईल. तसेंच पा. २३–२५ वरील मूल्यविचारांत मूल्याचा उगम व मूल्याचें निदान या दोन भिन्न गोष्टींच्या विवेचनांत थोडीशी घोटाळ्याची व अव्यवस्थित मांडणी दिसून येते.

'विनिमय' ह्या प्रकरणांत पैशाचें मोल म्हणजे काय हें आधीं स्पष्ट केलें पाहिजे; मग तें कसें मोजतां येतें हें दाखविण्यासाठीं प्रकरणाच्या शेवटीं चिकटवून दिलेला 'सूचक अंकां'चा भाग आरंभींच घालावा. पैशांची संख्या व पैशाचें मोल ह्यांतील गणिती प्रमाणात्मक संबंध हा तर संख्यात्मक सिद्धांताचा केवळ आत्मा. पण त्या सिद्धांताच्या चर्चेंत त्याचा नुसता ओझरताच उल्लेख आहे. पेढ्यांपासून समाजास खरे फायदे कोणते? एकंदर पदार्थमात्राच्या किंमतींत चढउतार कां होतो? समाजास त्यापासून फायदे व तोटे कोणते? किंमती स्थिर राखाव्यात कीं नाहीं? असल्या अगदीं मूलभूत प्रश्नांची चर्चा या पुस्तकांत अवश्य केली पाहिजे. संरक्षणाविषयींचा भाग वाचून 'जकातीचा धंदा। तेथें पाप वसे सदा।' या तुकोबांच्या मताकडे वाचकाचा कल झुकेल! हिंदी उद्योगधंद्यांस सारासारदृष्ट्या संरक्षण (discriminating protection) देण्याचा मार्ग आपण जाहीर रीतीनें स्वीकारला आहे; तेव्हां संरक्षणाचें तात्त्विक दृष्ट्या मुख्य समर्थन कोणतें [५] हें या पुस्तकांत थोडें विस्तारानें सांगितलें असतें तर बरें झालें असतें.

५. Prof. Pigou च्या Economics of welfare, p. 128 च्या वर हें अगदीं थोडक्यांत सांगितलें आहे.

'संपत्तीची विभागणी' हें प्रकरण अगदींच जुजबी व असमाधानकारक आहे. त्यांतील पहिला भाग बराचसा सुधारून वाढवावा अशी आमची आग्रहाची शिफारस आहे. कारण तो तर अर्थशास्त्रांतील जिव्हाळ्याचा भाग. करांची व उपभोगाची चर्चा बरी साधली आहे. पण "विकृत मनोवृत्तीचे कित्येक आधुनिक लोक माल्थस्च्या विचारसरणीवर अगदीं अनपेक्षित असा नवा अर्थ लादून संभोग-स्वातंत्र्य व संततिनियमन ह्यांचा एकसमयावच्छेदेंकरून लाभ मिळवू पाहतात. विवाहापूर्वी व तदनंतर ह्या स्वरूपाच्या वागणुकीपासून अनेक नैतिक व सामाजिक तोटे होतात, हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं." असलें आपलें शुद्ध नीतीविषयींचें खासगी मत मेहेरबानी करून शास्त्रीय चर्चेंत वाचकांपुढें मांडूं नये, अशी आमची ग्रंथकर्त्यास विनंती आहे.

शेवटचें प्रकरण वाचून सामान्य वाचकांचा खात्रीनें असा ग्रह होईल कीं, हे उदारमतवादी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणजे अंतःकरणानें शुद्ध मांग होते. "अनेक अर्थशास्त्रज्ञ व मुत्सद्दी ह्यांचें मत मजूरवर्गाची स्थिति सुधारण्याच्या सर्व प्रयत्नांबद्दल शत्रुत्वाचें बनलें" (पा. २६९). "अर्थशास्त्राची किल्ली ज्या ग्रंथकारांच्या हातीं सांपडली, त्यांनीं सरकार व खासगी संस्था ह्यांस गरीब वर्गाचे होत असलेले अमानुष हाल केवळ हात जोडून पाहत बसण्याचा सल्ला दिला." (पा. २७३) वगैरे वाक्यें अगदीं धडधडीत अन्यायाचीं आहेत. उदारमतवादी अर्थशास्त्रज्ञ 'प्रत्येक समाजांत जें अगदीं निकृष्ट प्रतीचें राहणीचें मान असतें त्यापेक्षां मजुरांचें वेतन कधींच अधिक असूं शकणार नाहीं,' ह्या सिद्धांताचा पुरस्कार करीत असत, असें पा. १२४ वर विधान केलें आहे. ह्या उदारमतवादी कंपूतील अगदीं म्होरक्या गुन्हेगार जो डेव्हिड रिकार्डो, त्याविषयीं खालीं टीपेंत दिलेलीं[६]

६. रिकार्डोविषयीं जोसेफ ह्यूमनें असें म्हटलें आहे कीं:—"The general interest of the working class was the single object he had in view." (Quoted by *Gonner : Ricardo's Political Economy*, p. 427.)

तसेंच :— "In fact, however, Ricardo was not only aware that the necessary or natural limit of wages was fixed by no iron law, but is determined by the local conditions and habits of each place and time ; he was further *keenly sensitive* to the importance of a higher "standard of living", and called on the friends of humanity to exert themselves, to encourage the growth of a resolve among the working classes not to allow their wages to fall anywhere near the bare necessaries of life." हें प्रो. मार्शल्चें (*Principles*, p. 508-9) मत पहा.

मतें वाचलीं असतां प्रस्तुत ग्रंथकारांनीं केवळ परंपरागत चालत आलेल्या अजाण मतांचें अंधानुकरण केलें आहे, अशी कोणाचीहि खात्री होईल.

असो. अर्थशास्त्राविषयीं लोकमत शाहणें करण्याच्या कामीं प्रस्तुत पुस्तकाचा बराच उपयोग होईल व मराठींत असल्या विषयांची वाढत्या प्रमाणांत होत असलेली चर्चा ध्यानांत घेतां या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुप्रसंग लवकरच येईल अशी आम्हांस उमेद आहे. त्या वेळीं वरील टीकेमुळें ग्रंथाच्या उपयुक्ततेंत थोडीशी जरी भर पडली तरी प्रस्तुत परीक्षणाचें सार्थक झालें असें आम्ही समजूं.

१५

कायदा

कायद्यावर सर्वांना आवडेल व सहज समजेल असें बोलणें हें सर्वांना आवडणारा व सहज समजणारा कायदा घडविण्याइतकेंच अवघड आहे. आज कायद्याची आपणांस इतकी संवय झाली आहे कीं कायदा या संस्थेची आत्मकथा व तिच्यापासून होणारे फायदे यांची सामान्य नागरिक चौकशी करीत नाहीं. तो इतकें जाणतो कीं कायद्यावांचून समाजाचें बंधन शिथिल होऊन तो विस्कळित होईल व अंतीं नाश पावेल. व्यवहारामागून कायदा हा ठेवलेलाच इतकें त्याला कळतें. व्यवहारानें समाजाचा समग्र संसार व्यापिला आहे व म्हणूनच कायद्याचें साम्राज्य सर्वत्र पसरलें आहे. हिंदुधर्मशास्त्रांत व्यवहार शब्दाची मार्मिक उपपत्ति सांगितली आहे. वि म्हणजे नाना, अव म्हणजे संदेह, हार म्हणजे हरण. नाना संदेहांचें हरण करणारा तो व्यवहार. हा यौगिक अर्थ आपल्या स्मृतिकारांनीं कल्पिला आहे. त्यांची अशी कल्पना होती कीं ज्या पुराणकाळीं मनु प्रजापति राज्य करीत होता तेव्हां

> धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ।
> तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥
> नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते ।

माणसें जेव्हां धर्मनिष्ठ व सत्यवादी होतीं, त्या काळीं द्वेष व मत्सर नव्हते व व्यवहारहि नव्हता; धर्म नष्ट झाल्यानें संदेह निर्माण झाले व त्यांच्या निराकरणाची म्हणजे व्यवहाराची जरूरी भासूं लागली; मानवी समाजांत एका काळीं धर्माचें व सत्याचें युग चालू होतें व त्या उच्च कोटींतून आपण खालीं आलों ही कल्पना स्मृतिरम्य असेल, पण मानवी इतिहासाशीं ती खचित सुसंगत नाहीं. कायद्याचा उगम त्या कल्पनेंत शोधूं पाहाणें व्यर्थ आहे.

साधना : ३-२-५१. ऑल इंडिया रेडियोच्या कृपेनें

कायद्याचा खरा उगम सुव्यवस्थेच्या नैसर्गिक नदीमुखांत होऊन लोकमताच्या महासागरांत विलीन होण्यासाठीं त्याचा प्रवाह अप्रतिहत चालू राहिला आहे. विश्वांत व्यवस्था आहे हें निश्चित. तिलाच आपले पूर्वज 'ऋत' म्हणत असत व ऋताचा भंग करणाऱ्यास वरुण शासन करतो अशी त्यांची भावना होती. ग्रीकांनीं त्या देवतेस 'नेमेसिस्' हें नांव दिलें होतें. आर्य ग्रीकांसारख्या सुसंस्कृत समाजाच्या पूर्वी, मानवी वंशाच्या आदिकाळीं व आजसुद्धां रानटी समाजांत व्यवस्थेचे कांहीं ना कांहीं तरी निर्बंध असतात. कळप करून राहणाऱ्या पशूंससुद्धां निसर्ग शिस्तीचे नियम पाळण्यास शिकवितो व ते नियम त्याचे प्रकृतिधर्म होतात. मानवी समाजाच्या प्रथमावस्थेंत संवयींनें आचार रूढ होतात. ह्या रूढि लोकमताच्या भीतीनें आदरिल्या जातात. हा कायद्याचा आद्यावतार. "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्."

कांहीं समाजांत अशा रूढींचा धर्मांतच समावेश केला जातो. पण कालांतरानें केवळ आचारांच्या रूढि व व्यवहाराच्या रूढि या वेगवेगळ्या होऊन, आचार हा धर्माचा भाग व व्यवहार हा कायद्याचा अशी विभागणी केली जाते. जगांतील कोणत्याहि राष्ट्राचा कायदा घेतला तर त्याचें मूळ लोकांनीं अशा प्रकारें अनुसरलेल्या रूढींतच सांपडतें. राष्ट्राच्या संसारांतील हरेक प्रश्नाचा निर्णय लावण्याइतकी परिपूर्ण स्मृति किंवा 'कोड' कोणत्याहि राष्ट्राला कधीं तयार करतां आलें नाहीं व यावयाचेंहि नाहीं. जगाच्या अँग्लो-सॅक्सन विभागांत ज्याला कॉमन लॉ असें म्हणतात तो केवळ रूढींचा कायदा आहे. ज्यांना गेल्या सहासात शतकांत त्या कायद्यांतील प्रश्नांचा विचार करण्याचा प्रसंग आला त्यांनीं त्या रूढि मान्य केल्या-मुळें त्यांना सर्वमान्य कायदा म्हणूं लागले. आपणसुद्धां जेव्हां "शास्त्राद्रूढि-र्बलीयसी" असें म्हणतों तेव्हां लिखित कायद्यापेक्षां अलिखित रूढींना प्राधान्य द्यावें असें सुचवितों. कांहीं मीमांसकांचें असें म्हणणें आहे कीं कोणताहि शिष्टा-चार हा स्मृतिमूलकच आहे. आज आमची स्मृति म्हणजे स्मरण इतकें मागें जाऊं शकत नाहीं. तथापि शिष्टाचाराच्या मुळांशीं स्मृति असलीच पाहिजे. श्रुतिप्रामाण्य मानणाऱ्यांनींसुद्धां सर्वमान्य रूढींना किंवा शिष्टाचाराला कायद्यांत या प्रकारें महत्त्वाचें स्थान दिलें आहे.

रूढि सर्वांना कळाव्यात व त्यांची अंमलबजावणी सोपी जावी म्हणून त्या संकलित करून त्यांची स्मृति किंवा कोड बनविण्याचा उपक्रम अनेक प्राचीन

राष्ट्रांनीं केला आहे. आज उपलब्ध असलेल्या स्मृतींत बाबिलोनच्या हम्मुराबी राजाची स्मृति ही आद्य समजली जाते. इसवी सनापूर्वीं १९०० वर्षें ती तयार केली गेली. याचसारखे असीरियन व हिटाइट लोकांचेहि कायदे उपलब्ध आहेत. आज उपलब्ध असलेलीं हिंदु धर्मसूत्रें इसवी सनापूर्वीं सहाशें वर्षांच्या कालांत रचिलीं गेलीं, व कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावरून पाहतां, राज्यसत्तेमार्फत त्यांची अंमलबजावणी होत असावी असें म्हणतां येईल. राज्यसत्ता निर्बंधाच्या पाठीशीं असली व तिच्या शासनानें तो प्रस्थापित झाला कीं त्याला कायदा संज्ञा मिळते.

अनियंत्रित राजसत्ता मन मानेल ते निर्बंध घालूं शकते व ते जुलमी असले तरी भीतीनें प्रजेला ते पाळावे लागतात. कायदे निर्माण करण्याच्या पद्धतींत लोकमताचें मूळचें स्थान अटळ करणें हें लोकशाहीचें ध्येय आहे. राजाच्या किंवा हुकुशहाच्या 'हम करेसो' कायद्यापासून आपण आतां 'आम लोक करे सो' कायद्यापर्यंत येऊन स्थिर होऊं पाहात आहों. पार्लमेंट पद्धतीच्या लोकशाहींत कायदा साहजिकच लोकच्छंदानुवर्ती होतो. तो तसा झाल्याशिवाय त्याचा स्वीकार होत नाहीं व त्याची अंमलबजावणीहि नीट होत नाहीं. लोकमत म्हणजे अर्थात् बहुजनांचें मत. लोकमताची टवाळीं करणें सोपें आहे. इंग्लंडचे एक माजी प्रधान पीलसाहेब यांनीं "लोकमत म्हणजे मूर्खपणा, दुबळेपणा, भ्रम, विकृत भावना, सुसंस्कृत भावना, दुराग्रह आणि वर्तमानपत्रांचे रकाने यांचें मिश्रण" अशी उपहासपूर्ण व्याख्या केली आहे. असा जे उपहास करितात त्यांनीं आधुनिक अमेरिकेचे नामांकित सुधारणावादी न्यायाधीश होम्स यांचें प्रख्यात सूत्र ध्यानांत ठेवावें; तें हें कीं कायद्याचें जीवन तर्कशुद्ध सत्यावर आधारलेलें नसून अनुभवावर तें आधारलेलें आहे. तो अनुभव, ती प्रचीति बहुजनांची असली तरच कायदा यशस्वी होतो. त्या त्या काळच्या गरजा, प्रचलित नीतीचीं आणि राजकीय तत्त्वें, सार्वजनिक धोरणाची अंतःस्फूर्ति, ज्यांत न्यायाधीशहि सहभागी असतात असे लोकांचे मनोविकार, या सर्वांच्या तंत्रानें लोक स्वतःवर कायद्याचें नियंत्रण घालतात. तर्कांच्या सुसंगतीवर तें नियंत्रण अवलंबून नसतें हें होम्सचें म्हणणें लोकशाहीला धरून आहे.

परंतु विकारी लोकमतास अल्पसंख्यांकांवर अन्याय करण्याची संधि मिळूं नये म्हणून गेल्या दोनतीनशें वर्षांत सार्वभौम घटनेचा कायदा करण्याची पद्धति रूढ

झाली आहे. घटना, 'कॉन्स्टिट्यूशन' हा शब्द जेव्हां नुकताच प्रचारांत येऊं लागला होता तेव्हां आर्थर यंगनें असा विनोद केला कीं फ्रेंच लोक हा शब्द असा वापरतात कीं जणूं पाकसिद्धीचा एकादा प्रयोग घेऊन 'पुडिंग' तयार करावयाचें. पण पुडिंगची खरी चव खाणाऱ्यांनाच कळते. व हें घटनेचें पुडिंग जगांत फार लोकप्रिय झालें आहे यांत शंका नाहीं. 'भाषेला जसें व्याकरण तशी स्वातंत्र्याला घटना' हें टॉमस् पेनचें वाक्य आज लोकशाहीच्या कायद्याचें वेदवाक्य झालें आहे. कायदा निर्माण करणाऱ्या वि–नायक गण-राजानें स्वतः-करतां हा घटनेचा अंकुश राखून ठेविला आहे.

कायदा निर्माण होण्याच्या पद्धतींतील हा असा विकास पाहिल्यानंतर आतां कायद्याच्या ध्येयांत कसा विकास झाला आहे हें पाहिलें पाहिजे. अगदीं आरंभा-पासून कायद्याचें समत्व हें एकच ध्येय कायम आहे; व त्या ध्येयाप्रत जाण्याचा त्याचा सतत प्रयत्न चालू आहे. पण "निर्दोषं हि समं ब्रह्म" कोणत्याहि मानवी संस्थेला पूर्ण समत्व किंवा साम्य [illegible]होणें म्हणजे ब्रह्माशीं सायुज्यता पावण्या-इतकेंच दुःसाध्य आहे. कायद्याच्या बाल्यावस्थेंत समाची कल्पनादेखील तितकीच बालिश व ढोबळ होती. जशास तसेंची फिटंफाट झाली म्हणजे समाची स्थापना झाली असा न्यायाचा कटाक्ष होता. अपराधाला दंड ठोशास ठोसा या तत्त्वानें दिला जाई. सूडाची सारी भावना या तत्त्वाभोवतीं कशी घुटमळत होती याचीं अनेक उदाहरणें आपणांस महाभारतांत बघावयास मिळतात. रानटी लोक झाड अंगावर पडून माणूस मेला तर त्या झाडाचीं पाळेंमुळें खणून काढून त्याचे तुकडे तुकडे करून फेंकून देतात. पाय कापणाऱ्या दर्भांचीं अशींच पाळेंमुळें खणून काढणारा चाणक्य हा समाच्या या मूलभूत ध्येयाचें उत्कृष्ट प्रतीक होय. सुसंस्कृत ग्रीकांतसुद्धां ज्या दगडधोंड्यांनीं माणसाचा मृत्यु घडत असे त्यांसदेखील हद्दपारीची शिक्षा फर्मातीत असत. इंग्लंडांत अगदीं अली-अलीकडे ज्या वस्तूनें प्राण घेतला जात असे त्या वस्तूची किंमत अरोपपत्रांत नमूद करावी लागत असे; कारण ती जप्त करणें सोपें जावें म्हणून. याप्रकारें एक आगगाडीचें इंजिन जप्त केलें गेलें होतें असें होम्सनें नमूद केलें आहे. आजसुद्धां हुकुमनाम्याची बजावणी करतांना ऋणकोला आपण दिवाणी तुरुंगांत रवाना करतां; ही पद्धत त्याला धनकोच्या हवालीं करण्याच्या आचाराचा अवशेषच होय. घटस्फोटाच्या खटल्यांत जारास नुकसानभरपाई द्यावी लागते तीसुद्धां याच धोरणानें; नाहीं तर हृदयांतील प्रेमाची

जखम पैशाच्या मुखावलेपानें कशी बरी होईल? सारांश, अपराध घेतले काय किंवा करार घेतले काय, जशास तसें या न्यायानें समाची स्थापना करणें हें आजदेखील कायद्याचें बहुतांशीं ध्येय आहे.

परंतु सम म्हणचे केवळ एकजात सारखेपणा नसून परिस्थितीप्रमाणें प्रमाणशीर सारखेपणा होय हें ॲरिस्टॉटलनें मांडलेलें तत्त्व कायद्याला हळूहळू पटलें. फांशीची शिक्षा युरोपांतील कांहीं देशांत रद्द केली गेली. ज्याचा अपराध केला जातो त्याची नुकसानभरपाई करण्याइतकेंच ज्यानें तो केला त्याचा उद्धार करणें अत्यावश्यक आहे. हें माणुसकीचें तत्त्वज्ञान आतां गुन्हेगारांना लागूं करण्याचा उपक्रम सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत सुरू झाला आहे. फटक्यांची शिक्षा रद्द करण्याच्या बाबतींत इंग्लंडांत नुकतीच जी चर्चा झाली, तींत याच तत्त्वज्ञानाचा अंतीं प्रभाव पडला. गुन्हेगार हा आपणासारखाच एक माणूस आहे, ही नवी आत्मौपम्याची भावना कायद्यानें इतरत्रहि स्वीकारली आहे. प्रमादानें किंवा हलगर्जीपणानें जर दुसऱ्याला इजा झाली तर त्या बाबतींत कायदा आत्मोपम्याचें माप लावूं लागला आहे. अशा हलगर्जीपणानें एका लहान मुलाला एकदां इजा झाली असती. त्याला वांचविण्याकरतां कुणा एका तिऱ्हाइतानें स्वतःस धोक्यांत घातलें, व परिणामीं त्यास दुखापत झाली. मुलाला वांचविणें त्याचें कर्तव्य होतें असें ठरवून त्याला भरपाई मिळाली. या प्रकरणांत दुसऱ्याला न दुखविणें इतकेंच नागरिकांचें कर्तव्य नसून त्याला वांचविण्याचीहि प्रत्यक्ष जबाबदारी त्याजवर आहे हें उदार ध्येय गृहीत धरलें गेलें. याच प्रकारें करारांची अंमलबजावणी करितांना सार्वजनिक हित सांभाळलें पाहिजे असा कायद्याचा आग्रह वाढत आहे. इंग्लंडच्या अपील कोर्टाचे न्यायाधीश लॉर्ड जस्टिस डेनिंग यांनीं अशा प्रकारच्या नव्या कायद्यांचा उल्लेख करून शेवटीं असा निष्कर्ष काढला आहे कीं प्रत्येक नागरिकानें दुसऱ्या नागरिकाविषयींचें आपलें कर्तव्य करावें अशी नुसती पोकळ अपेक्षा इंग्लंड करीत नाहीं तर त्याला तें कर्तव्य दररोज बजावण्यास भाग पाडीत आहे. आपणांकडेसुद्धां मजूरविषयींचे व ऋणविमोचनाचे इत्यादि जे कायदे पास झाले त्यांत समाच्या मूळच्या प्राथमिक कल्पनेपासून फार पुढें जाऊन आत्मौपम्यानें सर्वत्र सम बघण्याची जबाबदारी समाजावर टाकली जात आहे.

कायद्याच्या अंमलबजावणींतसुद्धां याच धोरणानें विकास झाला आहे. सत्य शोधून काढल्याशिवाय कायदा अंमलांत आणतां येत नाहीं. सत्यान्वेषणाचे जुने

अग्निदिव्य किंवा जलदिव्यादि प्रकार दोनतीनशें वर्षांपूर्वी रूढ होते हें आपण विसरतां कामा नये. आज त्यांच्याऐवजीं बुद्धि वापरून सहानुभूतीनें सत्य शोधण्याचा प्रघात पडला आहे. व कांहीं देशांत तर खटला कोर्टांत जाण्यापूर्वी आधीं पूर्ण चौकशी करून पुराव्याची छाननी केली जाते. सत्य शोधून काढण्याच्या कामीं निःपक्षपाती धोरण ठेवतां यावें म्हणून न्यायाधीशांस योग्य वेतन व पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें जातें. दोन्ही बाजूंचें म्हणणें सांगोपांग ऐकून घेऊन पूर्ण विचार करून निःपक्षपातानें न्याय देण्याची पद्धति ही लोकशाहींत मान्य झाली आहे. सिंहासनाचे आधार असलेल्या न्यायसिंहाची कारकीर्द आतां संपली असेंच लोकशाही गृहीत धरते. त्याजबरोबर लोकमताच्या सहानुभूतीचा परिणाम कायद्याच्या अंमलबजावणींत व्हावा म्हणून पंचांचा सल्ला न्यायाधीशाला मिळण्याचीहि व्यवस्था केली जाते, इतकेंच नव्हे तर कांहीं देशांत लोकांचीं कोर्टें सत्यान्वेषणाचें व न्यायदानाचें कार्य करतात. आपल्या देशांत न्यायपंचायतींचा प्रारंभ याच धोरणानें केला आहे.

अशाप्रकारें कायद्याचें जीवन सारखें उज्जवल होत आहे. ऋत ही त्याची सिद्धि. सम हें त्याचें साध्य. आणि सत्य हें त्याचें साधन. कायद्याच्या जीवनाचा प्रवाह स्थैर्य आणि परिवर्तन यांच्या लहरींत हेलकावे खात असाच अखंड चालू राहणार.

· · · ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत
अनुक्रम २१८२८ वि: निबंध
क्रमांक १०८५ नों: दि: २१।५।५

भावनांचें गोवें

गोवें या शब्दाचा मराठींत ' गोवें ' असा अर्थ होतो. तसाच गुंतागुंत असाहि अर्थ होतो. गोवेकराच्या मनाचें हें गोवें सोडविण्याचा प्रयत्न अजून झालेला नाहीं. तसा प्रयत्न परंपरेचा गोवेकरच करूं शकेल. इतरांनीं तसा प्रयत्न केल्यास ते स्वतःच त्यांत गुंततील; त्यांना आपल्या मानापमानाचें गोवें गुंडाळून ठेवण्याची कला साधावी लागेल. गोवेकराला मात्र असला प्रयत्न आरशांत स्वतःचें रूप पहाण्याइतका सोपा आहे. मूर्तींवर आरशानें प्रकाश पाडण्याचा प्रघात गोव्यांत आहेच. आमच्या सर्वांच्या अंतःकरणाच्या गाभाऱ्यांत बसलेल्या गोवेकराच्या मूर्तीवर ह्या लेखामार्फत सत्याचा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा टीकेचा भाग नसून पूजेचा भाग आहे, म्हणजेच श्रद्धेचा भाग आहे, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

सकृद्दर्शनीं जी गुंतागुंत दिसते तितकी ती नाहीं तर तिच्यांत मुख्य तीन पदर आहेत हें ती सोडवतां सोडवतां दिसून येतें. ह्या पदराचे पीळ, विळखे आणि गांठी तऱ्हेतऱ्हेच्या असल्यानें गोंधळांत पाडतात. पण मुख्य पदर हाताला लागल्यावर मला ह्या गुंतागुंतीची आपोआप सोडवण होते आणि त्याबरोबर गोवेकर मुक्तहि होतो.

ह्यांतला पहिला पदर सौंदर्याचा. गोवेकराच्या भोंवतीं सौंदर्याचें साम्राज्य पसरलें आहे. जगांत इतका सुंदर प्रदेश क्वचितच असेल, लहान मोठ्या काळ्या पांढऱ्या समुद्रवेला, गोवेकराच्या मनाप्रमाणेंच वर खालीं होणाऱ्या समुद्राच्या लाटा, त्याच्या भोंवतालच्या मायेच्या पाशांप्रमाणें डोंगराला कव घालणाऱ्या नद्या, त्याला भुलवणाऱ्या शब्दनादाइतकेच कुळागारांतील पक्ष्यांचे मंजुळ साद, कांचनमृगा-प्रमाणें वनश्रीनें वेड लावणारीं वनें–सभोंवतीं सर्वत्र सौंदर्यच नांदत असतें.

साधना : १५.८.५४

माणसाच्या मनावर पहिला ठसा उमटतो तो निसर्गाचा. त्याचा परिणाम म्हणून प्रत्येक गोवेकर नकळतच सौंदर्याचा उपासक होतो. सदासर्वकाळ तो सौंदर्याच्या शोधांत असतो. त्याची सौंदर्याची संवेदना इतरांपेक्षां अधिक तीव्र आणि लालस असते, याचें प्रत्यंतर गोवेकरांत पदोपदीं मिळतें. कुठेंहि असो, तो रूप, रस नादाला विकलेला असतो. संगीत, चित्रकला आणि पाकशास्त्र यांत त्याचा हात कोणी धरूं शकत नाहीं.

त्याची खरी गोम त्याच्या या सौंदर्यभक्त पिंडांत आहे. मुंबईसारख्या प्रचंड शहरांतून त्याला बाजूला काढल्यास सौंदर्याचे हे तीनहि प्रवाह आटून जातील. गोवेकर कवि आणि इतर कवि ह्यांतला फरक डोळे मिटून केवळ कानानें सांगतां येईल. इतका तो नादांचा नादिष्ट असतो. ह्या अर्थानें खुद्द सोहिरोबांना देखील 'गुंतला तो शब्दनादीं' हे त्यांचेच उद्गार लावतां येतील. तीच परंपरा बोरकर आज पुढें चालवीत आहेत. मोरोपंत आणि रघुनाथ पंडित ह्यांची गोव्याच्या मागच्या पिढीला जी विलक्षण ओढ होती त्याचें कारणहि याच्यांतच आहे. गोवेकर पाश्चिमात्य कवितेकडे वळला तरी त्याची ही नादाची ओढ सुटत नाहीं ह्याचें प्रत्यंतर आर्मांद मिनेझिश ह्यांच्या कवनांत पदोपदीं सांपडतें. संगीतासाठीं वझेबुवा आणि केशरबाई यांच्यासारख्यांना अविश्रांत परिश्रम करतां येतात याचें कारणहि त्यांच्या ह्या स्वाभाविक सौंदर्यशोधांतच आहे. महाभारतांतल्या नळाच्या हातच्या स्वैंपाकाला दमयंती कशी जीव टाकीत होती याचें वर्णन वाचलें म्हणजे नळ हा गोवेकर तर नव्हता ना अशी शंका आल्याशिवाय राहात नाहीं. गोव्यांत अशी गोष्ट सांगतात की एका मृदंग्याला मूल झालें. त्याचा कोऽहं मृदंग्याच्या तालावर झाला असें त्याचा बाप अभिमानानें सांगत हिंडत होता म्हणे! गोवेकराचा सोऽहं हा नादहि सदैव सौंदर्याच्या तालावर असतो.

पण ह्याच सौंदर्याच्या पदरानें गोवेकराच्या इंद्रियांना विळखा घातला आहे. कमळांतल्या भ्रमराप्रमाणें त्यांतून सुटका करून घेण्याचें त्याला सुचतच नाहीं आणि म्हणून 'रसनेंद्रियाचा अंकिला। निद्रेसि जीवें विकिला' असा हा गोवेकर पराक्रमी आणि साहसी जीवनाचा अधिकारी होऊं शकत नाहीं. सौंदर्य हें इंद्रियांमार्फतच जाणवतें. अर्थातच, गोवेकर हा स्वभावतः इंद्रियवश असल्यानें अनेकदां व्यवहारांत तो भोगाला विवश झालेला दिसतो. सकाळीं उठल्याबरोबर

'आज नुस्त्याक कितें?' अशी विवंचना करून कितीतरी जणांनीं आपला जमीनजुमलाच काय पण पराक्रमहि गमावला आहे. साहस करण्यासाटीं जे कष्टसायास सोसावे लागतात त्यांकडे गोवेकर जी पाठ करतो त्याचें कारण त्याची ही सुखाची आसक्ति. कष्ट उपसण्याची तयारी ज्यांनीं ज्यांनीं केली ते ते गोवेकर आपापल्या परीनें मान्यतेला चढले. मारवाडच्या मरुभूमींत सूर्याचा असह्य दाह सहन करण्याचें बळ तेथें लूक लागून देह ठेवणाऱ्या लखबादादांच्या ठिकाणीं होतें म्हणून ते एवढे थोर सेनापति होऊं शकले. हिमालयांतील बर्फांतून अनवाणी चालण्याची तपस्या धर्मानंदांनीं केली म्हणून ते थोर बौद्धगुरु होऊं शकले. 'साहसे श्रीः प्रतिवसति' हें ब्रीदवाक्य स्वीकारून त्याप्रमाणें चालल्याशिवाय गोवेकराला केव्हांच नव्या जीवनाचा श्रीगणेश घालतां आलेला नाहीं. आज इतक्या पिढ्या तो पारतंत्र्य गोड करून घेत आहे याचें एक कारण असें आहे कीं त्याच्यावर सत्ता चालवणारे फिरंगीहि त्याच्याच वृत्तीचे आहेत. समान-शीलत्वाचें त्यांत थोडेंबहुत सख्य आहे. मत्स्य आणि मत्स्यगंधा ह्या दोन मोहनास्त्रांनीं प्रजा व राज्यकर्ते ह्या दोघांनाहि सारखेंच भारून टाकलें आहे आणि तें थोडें म्हणून त्यांत राज्यकर्त्यांनीं मद्याच्या उन्मादाची भर घातली आहे. विलासाची ही धुंदी उतरल्याशिवाय जीवन संभवूंच शकत नाहीं. गोवेकराला लखबा जिवबाप्रमाणें वीर होतां येतें आणि सोयरोबांप्रमाणें त्याच्या जीवनांत प्रसादहि येऊं शकतो. तेव्हां ही साधना त्याला असाध्य आहे असें कांहीं म्हणतां येत नाहीं. पण त्यासाटीं इंद्रियांच्या ह्या इंद्रजाळांतून त्यानें आधीं आपली सुटका करून घेतली पाहिजे.

लखबा सोयरोबांचा वर नामोचार झाला त्यांतूनच गोवेकराच्या पिंडाचा दुसरा पदर सांपडतो: तो म्हणजे परंपरा. गोवेकर, मग तो हिंदु असो वा किरिस्ताव असो, सर्वस्वीं परंपरेचा पुजारी असतो. खिस्ती धर्मांत पांचशें वर्षे राहूनहि गोवेकर किरिस्तांव चातुर्वर्ण्याला अधिक चिकटून राहिला आहे ह्याचें निदान त्याच्या ह्या परंपरेच्या पुजारीपणांत आहे. गोवेकराचे सगळे कुलधर्म आणि लग्नादि संस्कार चालत आलेल्या परंपरेला सोडून तो करील हें असंभव. रामचंद्रबाबांच्या काळापासून आजतागायत चार आण्यांचें आवर्तन तेथें अखंड चालत आहे हें एकच उदाहरण पुरेसें आहे. देवाधर्माच्या बाबतींत निराकार निर्गुणाच्या शून्यांत तो सांपडलाच, तर तेथें देखील तो आपल्या पुराणपरंपरा आकाराला आणून

दाखवील. तो राजकारणांत पडल्यास तेलंगांप्रमाणें परंपरेमार्फतच विकास करून घ्यावा असा आग्रह धरील. गोवेकराला भारतांतलें त्याचें स्थान प्राप्त झालें, तर हुजूर पक्षाला नव्या प्रतिभेचें चैतन्य तो सदैव देत राहील.

ह्या दुसऱ्या पदरानें त्याच्या मनाला त्याच्याच बुद्धीनें इतकें जखडून बांधलें आहे कीं त्याचा पुरुषार्थ पांगळा झाला आहे. आंतून हें तो चांगलें जाणून आहे. म्हणूनच ही टोंचणी विसरून जाण्यासाठीं 'पुढिलांची कीर्ति सांगत' तो खोटें समाधान मिळवूं पहात असतो...आपल्या निष्क्रिय वर्तनावर पूर्वजांच्या पराक्रमाची शाल पसरतो. त्यांचा गौरव करण्यांतला त्याचा हेतु एवढाच कीं, 'हम भी आदमी काम के थे' हें त्याला सुचवायचें असतें. पराक्रमाच्या गोष्टी काढा, त्याच्या जिभेवर, आरंभाला आल्याप्रमाणें, लखबा जिवबाचीं नांवें नाचूं लागलींच. पारतंत्र्यांतून मुक्त होण्याची गोष्ट बोला. त्यानें राण्यांच्या आणि पिंटांच्या बंडाचा उल्लेख केलाच. ह्या गुणधर्मांतहि त्यांचे राज्यकर्ते त्यांच्याच स्वभावाचे आहेत. अटलांटिक महासागराकडे आशाळभूत दृष्टीनें पहात दर्यापार साम्राज्यांचीं स्वप्नें अजूनहि त्यांना पडतच आहेत. गोवेकर सारस्वताला वाटतें कीं पंडित नेहरू हा आपला मूळ स्वभावधर्म. पण पंडित नेहरूंचा स्वभावधर्म मात्र त्याला साधत नाहीं.

इंद्रियें, त्यांच्या पलीकडचें मन आणि त्याच्याहि पलिकडे गेल्यावर गोवेकराची बुद्धि ही अशीच गुंतलेली आहे. गोवेकराच्या तर्कवादाच्या पोटीं श्रद्धा असूनहि त्याचा तर्कवाद सुटत नाहीं. मतापेक्षां वादांत त्याला संतोष होतो. आपलें त्या त्या वेळेचें मत म्हणजेच सत्य आणि त्याचा अभिमान म्हणजेच आग्रह असें समीकरण करावयाचें असल्यास प्रत्येक गोवेकर जन्मजात सत्याग्रही आहे असें म्हणावें लागेल. बुद्धीचें फळ अनाग्रह असें मानतात. पण गोवेकराच्या बुद्धीचें फळ म्हणजे आग्रह. अपरिग्रही गोवेकर सांपडतात पण अनाग्रही गोवेकर सांपडणें महा कठीण. ह्या आग्रही तर्कवादामुळें विद्वत्तेच्या प्रांतांत गोवेकराची मशाल कोणीच विझवूं शकत नाहीं. अमेरिकेंतला लेनमन आणि रशियांतला शेर्वेस्की ह्यांच्यासमोर आपल्या बुद्धीचा आग्रह न सोडणारे धर्मानंद त्रिखंड हिंडूनच अंतीं अजिंक्यपत्र घेऊन आले. हीच तार्किक बुद्धि विश्लेषणाच्या कामीं फारच उपयोगी पडते.

परंतु हाच तर्कवाद गोवेकराला शेवटीं गोंधळांत टाकतो, आणि प्रत्यक्ष

कामाला तो अत्यंत निरुपयोगी आणि कित्येकदां उपद्रवीहि होतो. ह्या तर्कवादाचा महामंत्र, 'हांव सांगतां तें तूं आय्क. (मी सांगतों तें तूं ऐक)' एकदां हा मंत्र घेतला म्हणजे चार लोकांनीं करावयाचें काम खुंटलेंच. गोवेकरांची कोणतीहि संस्था किंवा सभा घ्या, त्यांतलीं कामें एकोप्यानें व्यवस्थित चाललीं, हटातटाला पेटून फाटाफूट झाल्याशिवाय पार पडलीं असें क्वचितच व्हावयाचें. तर्कवादाबरोबर जो 'हांव' (मी) येतो तोच कांहीं लोकांना पुढारीपणाची हांव असा वाटतो. दुर्दैवानें मागच्या पांचशें वर्षांत गोवेकरांच्या तर्कवादी बुद्धीला पुरुषार्थ दाखवायला योग्य तो वाव मिळालेला नाहीं. त्यामुळें कार्य साधण्यासाठीं मिळतें जुळतें घ्याव-याची खऱ्या लोकशाहीची आपली जुनी सहकार्याची सवय तो गमावून बसला आहे. ग्रामसंस्थांतल्या 'आक्सांवा' प्रमाणेंच त्याच्या या सहकारी वृत्तींचा लिलांव चालला आहे. स्वमताच्या आग्रहाच्या अतिरेकानें आपण दुसऱ्याला आणि स्वतःलाहि गोंधळांत पाडतों हें एवढी बुद्धि असूनहि त्याच्या ध्यानांत येत नाहीं.

सौंदर्यानें वेढलेला, परंपरेच्या खडकाला बांधलेला आणि तार्किक बुद्धीनें गोंधळून गेलेला असा हा गोवेकर मला प्रोमेथियससारखा वाटतो. स्वर्गातून दिव्याग्नि आणण्याचें आपलें 'मिशन' तो मुक्त होईल तेव्हांच त्याला पुढें चालवतां येईल. असा हा 'प्रोमेथियस अनबाउंड' मला माझ्या हयातींत पहायला मिळावा एवढीच माझी प्रार्थना आहे.

ग्रंथ संग्रहालय, ठा... स्थळप्रत
१९८२८ वि:
७०८५ नों: दि:
REFBK-0009274
मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
८२६८
ग्रंथ शाखा

साहित्य, अर्थशास्त्र, संतवाङ्मय, बौद्ध तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांवर कै. पु. मं. लाड यांनीं लिहिलेल्या निबंधांचा हा संग्रह. अर्थशास्त्रांतील एकादा किचकट सिद्धान्त असो, एकाद्या वाङ्मयकृतीचें परीक्षण असो किंवा तत्त्वज्ञानाचें परिशीलन असो, लाडांची बुद्धिमत्ता सर्वत्र अप्रतिहत संचार करतांना आढळते. या बुद्धिमत्तेला श्रद्धेची बळकटी लाभल्यामुळें तिला एक निराळेंच तेज प्राप्त झालें आहे. संतवाङ्मयावर पोसलेली लाडांची शैली अस्सल मऱ्हाटी वाटते. नामदेवांवरील लेखांत ती भक्तीनें गहिवरते, तत्त्वज्ञानावरील लेखांत ती अत्यंत बिकट विचार लीलया पेलते, दुसऱ्यांच्या चुकीच्या मतांचा परामर्श घेतांना ती विजेसारखी तळपते. लाडांच्या टीकेला धार आहे. पण ही टीका लिहीत असतांना आपलें अभिजात सौजन्य आणि संस्कृति त्यांनीं कुठेंहि सोडलेली नाहीं. ही उच्च संस्कारिता लाडांच्या सर्वच लेखनांत आढळून येते. जीवनमूल्यांचा शोध घेत असतांना एका प्रज्ञावन्तानें केलेलें प्रकट चिंतन असेंच या लेखसंग्रहाचें स्वरूप आहे.